

ТЕМПОРАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗОВНІШНЬОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Майданік І. П.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ім. М. В. ПТУХИ

ТЕМПОРАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
ЗОВНІШНЬОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ
В УКРАЇНІ

Майданік Ірина Петрівна

Київ 2020

УДК 316.4.051:331.556.4](477)

М 14

Майданік І.П. Темпоральні характеристики зовнішньої трудової міграції в Україні / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. К. 2020. 255 с. ISBN 978-966-02-9314-4

Монографія започатковує системну наукову дискусію про часові атрибути закордонного працевлаштування українського населення. Основні елементи вимірювання плинності часу, на яких ґрунтується дослідження – це тривалість, вік, ритмічність, хронологія, каузальність (причинність), динаміка та синхронність. Визначення цих параметрів ґрунтується на поєднанні основних положень темпоральної логіки з особливостями перебігу міграційних процесів сьогодення. Використання принципу локалізації простору і часу окреслює межі застосування темпорального аналізу. Емпірична частина монографії підживлює українську міграціологію за рахунок використання даних вибіркового соціологічного дослідження ТЕМПЕР, здійсненого на новітнім сценарієм і методологією. Представлена публікація розкриває нові горизонти дослідження закордонного працевлаштування українського населення, зокрема за рахунок застосування теорії трудової мотивації Дж. Аткинсона до аналізу причин міжнародної трудової міграції українців, розрахунку кількісного впливу трудової міграції та народжуваність, визначення основних профілів поверненців через призму термінології Ж-П. Кесаріно.

Теоретичні і практичні знахідки, представлені у публікації, стануть у нагоді науковцям та практикам і можуть використовуватися для розбудови міграційної політики, розробки тематичних навчальних курсів, підвищення кваліфікації осіб, які співпрацюють з мігрантами, тощо.

Рецензенти:

Малиновська О. А. Провідний науковий співробітник сектору міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України д.н.держ.упр., с.н.с., заслужений економіст України

Саріогло В. Г. Завідувач відділу моделювання соціально-економічних процесів і структур Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, д.е.н., с.н.с.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (протокол № 7 від 26.06.2020)

ISBN 978-966-02-9314-4

З М І С Т

<i>ВСТУП</i>	5
<i>РОЗДІЛ 1. Теоретичні підвалини дослідження темпоральних характеристик міграції</i>	12
1.1 Трансформація індивідуальної та групової темпоральності на різних етапах міграційного процесу	12
1.2 Визначення смислових аспектів темпоральності у соціально-економічних дослідженнях міграцій	28
<i>РОЗДІЛ 2. Вибіркове дослідження темпер як унікальне джерело знань про міграції</i>	51
2.1 Проблемні питання збору соціологічних даних про тривалі часові відрізки: приклад вирішення у ТЕМПЕР.....	51
2.2 Структурні особливості анкети ТЕМПЕР	57
2.3 Зasadничі принципи організації та проведення ТЕМПЕР	71
<i>РОЗДІЛ 3. Окреслення профілю українських трудових мігрантів за результатами обстеження темпер</i>	77
3.1 Змалювання соціально-демографічних характеристик мігрантів.....	77
3.2 Повторюваність та тривалість як взаємопов'язані темпоральні характеристики трудової міграції.....	97
<i>РОЗДІЛ 4. Дослідження трудової міграції у розширеному часовому діапазоні</i>	107
4.1. До витоків формування міграційної поведінки: чи варто шукати відповідь у дитинстві?	107
4.2 Визначення вікового профілю трудових мігрантів на етапі залучення до міграційних практик	120
4.3 Зміна громадянства як похідна від тривалості перебування за кордоном	126
<i>РОЗДІЛ 5. Формування міграційної готовності: мотиви та процес прийняття рішення про закордонне працевлаштування</i>	134
5.1. Мотиваційна дихотомія закордонного працевлаштування:	

прагнення до успіху vs уникнення невдачі.....	134
5.2 Процес прийняття рішення про виїзд за кордон та його фактична реалізація	143
<i>РОЗДІЛ 6. Синхронність чи полілокальність: трансформація сімейних практик під впливом зовнішньої трудової міграції.....</i>	<i>155</i>
6.1 Модифікація шлюбних стосунків у сім'ях міждержавних мігрантів.....	155
6.2 Взаємозв'язки між трудовою міграцією та дітородною активністю українського населення	168
<i>РОЗДІЛ 7. Шлях додому: механізми та стратегії зворотної трудової міграції в Україні.....</i>	<i>179</i>
7.1 Концептуалізація повернення: встановлення основних профілів зворотних трудових мігрантів	179
7.2 Продовження міграційної біографії: реміграційний потенціал зворотних мігрантів	198
<i>РОЗДІЛ 8. Поєднання індивідуальних міграційних практик із зовнішніми структурами соціальної реальності</i>	<i>207</i>
8.1 Питання правової узгодженості трудових міграцій із законодавством країн призначення	207
8.2 Зв'язки з Україною під час закордонного працевлаштування як стратегія побудови білокального соціального середовища мігрантів	214
<i>РОЗДІЛ 9. Конвертація міграційного досвіду у соціально-економічний капітал на Батьківщині</i>	<i>228</i>
9.1. Нерухомість, підприємництво та інвестиції у різних міграційних групах українського населення.....	228
9.2 Навички, отримані мігрантами за кордоном: характеристики та можливості застосування на батьківщині.....	236
9.3 Закордонне працевлаштування як чинник трансформації світоглядних позицій населення України.....	245
<i>ВИСНОВКИ.....</i>	<i>266</i>

ВСТУП

Міграції, незалежно від типу, форми, тривалості – це завжди рух матеріальних об'єктів у просторі. Основу цього визначення формують поняття «простору» та «руху» – дві фундаментальні категорії філософської думки для позначення способів існування матерії. Дослідження вищезгаданих понять найчастіше відбувається у взаємозв'язку з категорією «часу», що відображає процесуальність буття, послідовність розгортання та зміну станів матеріальних систем. Саме тому дослідження міграцій через призму їх часових атрибутів заслуговує на пильну увагу, яка наразі не знаходить свого вираження як через нестачу емпіричного матеріалу, так і через недостатнє усвідомлення системності, значимості та глибини цього аспекту. Обкладинку цієї книги прикрашає зображення картини Сальвадора Далі «У пошуках четвертого виміру», яка підкреслює важливість та актуальність побудови часового вектору координат, зокрема у міграційних дослідженнях.

Вивчення міграційної темпоральності є доволі новим напрямом досліджень у соціальних науках. В українському науковому просторі роботи з цієї проблематики наразі відсутні, натомість серед зарубіжних наукових джерел можна згадати декілька публікацій, що закладають підвалини для ґрунтовної дискусії з цієї тематики. Йдеться про книгу бразильського соціолога Сауло Квернера (Saulo Cwerner) «Часи міграції: дослідження темпоральності імміграційного досвіду»^[1], який використовував у своїй роботі низку положень часової географії, розробленої Торстеном Хегерстрендом (Torsten Hagerstrand). Через два роки після виходу у світ згаданої монографії поважне періодичне видання «Журнал з етнічних та расових досліджень» (Journal of Ethnic and Migration Studies) опублікувало статтю цього автора з майже іден-

¹ Cwerner S. The Times of Migration: A Study of the Temporalities of the Immigrant Experience. – University of Lancaster [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?uin=uk.bl.ethos.310371>

тичною назвою «Часи міграції»^[2], де у сконцентрованому вигляді висвітлено основні ідеї книги, і яка на сьогодні є більш цитованою, ніж первинна публікація.

Більше ніж через десять років після публікації вищенаведеної статті С. Квернера побачила світ ще одна наукова праця, де виокремлено та ретельно проаналізовано різні аспекти взаємозв'язків між часом та міграціями. Йдеться про статтю «Міграція, час та темпоральність: огляд і перспективи»^[3] авторського колективу у складі М. Гріфітс (Melanie Griffiths), А. Роджерса (Ali Rogers) та Б. Андерсон (Bridget Anderson), які багато у чому розвинули напрацювання бразильського соціолога. Дослідники охопили два наукових напрями, розглянувши, по-перше, за рахунок чого наявна наукова література з міграції може поглибити сучасне розуміння природи часу і, по-друге, як безпосереднє звертання до темпоральних аспектів може якісно покращити дослідницькі інструменти міграціології.

Серед більш пізніх робіт, у руслі цієї тематики, не можна оминати увагою статтю Ш. Робертсон (Shanti Robertson) «Темпоральності міжнародної міграції: підтексти для етнографічних досліджень», де у науковий обіг вводяться поняття «часової шкали» та «часового шляху» особи. Варто також згадати щойно опубліковану монографію «Міграційна темпоральність: переосмислюючи траєкторії мігрантів та транснаціональні життєві шляхи в азіатському контексті», де зібрано низку статей, що освітлюють різні аспекти цієї проблематики. Наукові праці у цій книзі висвітлюють окремі емпіричні знахідки, що не пов'язані між собою і потребують наступної концептуалізації, проте сам факт виходу у світ такої публікації очевидно сигналізує про зростаючу актуальність тематики міграційної темпоральності.

² Cwerner S. The Times of Migration. – Journal of Ethnic and Racial Studies. – 2001. – №27:1. – P. 7–36

³ Griffiths M., Rogers A., Anderson B. Migration, Time and Temporalities: Review and Prospect [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://www.compas.ox.ac.uk/wp-content/uploads/RR-2013-Migration_Time_Temporalities.pdf

Філософський принцип сходження від абстрактного до конкретного втілюється у представленій монографії через ілюстрацію первинних теоретичних положень емпіричними даними конкретного вибіркового обстеження, проведеного серед зворотних мігрантів, які працювали в Італії або Польщі та повернулися в Україну^[4]. Характерною особливістю цього дослідження є отримання інформації про респондентів у різні моменти їх життєвого циклу, починаючи з п'ятнадцяти років (початок економічної активності за методологією Міжнародної Організації Праці) і завершуючи моментом обстеження. Збір даних про такий тривалий відрізок життєвого шляху надає науковцям унікальні емпіричні відомості і, водночас, ставить перед ними виклики щодо їх інтерпретації, зокрема, пов'язані з особливостями функціонування людської пам'яті щодо відтворення подій особистого життя. І хоча всі види соціологічних опитувань стикаються з подібною проблемою, у даному обстеженні вона постала особливо гостро, оскільки дослідники збирали інформацію не лише про нещодавні, а і про досить віддалені у часі події. Для максимального послаблення впливу цієї проблеми було розроблено низку технічних прийомів, які, разом із методологічними особливостями всього вибіркового обстеження, будуть розглянуті у подальшому тексті монографії.

Вибіркове дослідження, на якому ґрунтується дана монографія, є складовою частиною більш масштабного дослідницького проекту під назвою ТЕМПЕР – Тимчасова проти постійної міграції (TEMPER^[5] – Temporary versus permanent migration), що проводився на замовлення Європейського Союзу з 1.03.2014 р. по 31.08.2018 р. у рамках Сьомої Рамкової Програми ЄС. Над виконанням цього проекту працювала міжнародна група експертів, що представляли дев'ять дослідниць-

⁴ Докладніша інформація про методологію опитування міститься у другому розділі монографії

⁵ Temporary versus permanent migration// Офіційний сайт Європейської комісії [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://cordis.europa.eu/project/rcn/111515/factsheet/en>

ких інститутів із семи країн світу: Іспанії, Франції, Великобританії, Аргентини, Румунії, України та Італії. Координатором проекту виступала Вища Рада з Наукових Досліджень Іспанії^[6], розташована у Мадриді. Нашу країну серед виконавців проекту представляли фахівці сектору міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень імені В.М. Птухи НАН України^[7], зокрема авторка цієї монографії, яка знаходилася в епіцентрі діяльності з реалізації проекту на всіх етапах його виконання. Польові роботи здійснювалися Центром “Соціальний моніторинг”^[8].

Наукова робота у ході проекту ТЕМПЕР охоплювала широкий спектр напрямів: від розгляду конкретних складових міграційних процесів (сезонних, навчальних, циркулярних тощо) до виявлення їх узагальнюючого впливу та вироблення політичних рекомендацій національного та міжнародного масштабу. України з різною мірою деталістичності стосувалося декілька емпіричних досліджень, найважливішим з них, за своїм охопленням та глибиною, слід вважати вибіркове обстеження з питань трудової міграції, що закладене в основу цієї праці. Паралельно з Україною аналогічне дослідження проводилося також в Румунії, Аргентині та Сенегалі. Кожна з названих країн представляє відмінні соціально-економічні контексти, в яких формуються різні міграційні потоки до країн Європейського Союзу та інших регіонів світу. Україна – країна, що межує із зовнішнім кордоном ЄС, Румунія – одна з нових членів Європейського співтовариства, Аргентина та Сенегал – колишні колонії Іспанії та Франції, які пов’язані спільною мовою зі своїми історичними метрополіями та представляють міграційні процеси з Африканського континенту та Південної Америки відповідно.

⁶ Spanish National Research Council (офіційний сайт) [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.csic.es>

⁷ Інститут Демографії та Соціальних Досліджень імені В.М. Птухи НАН України (офіційна сторінка) [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://www.idss.org.ua/>

⁸ Центр “Соціальний моніторинг” (офіційна сторінка) [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://smc.org.ua/>

Додатковою характеристикою іммігрантів з Сенегалу є суттєва відмінність зовнішнього вигляду та культурних норм останніх від місцевого населення ЄС.

В умовах дефіциту емпіричних даних у міграційній сфері кожне серйозне дослідження з цієї тематики стає визначною подією для науковців і заслуговує на пильну увагу та якнайширше розповсюдження отриманих результатів. Найбільш масштабними дослідженнями у міграційній сфері на сьогодні в Україні є три загальнонаціональні обстеження з питань трудової міграції, що були проведені у 2008 р^[9], 2012 р^[10] та 2017 р^[11]. Державною службою статистики України та партнерами. Відомості, отримані в ході цих досліджень, дають змогу виявити основні характеристики міграцій і формують базову структуру наукового уявлення про процеси працевлаштування наших співвітчизників за кордоном. За умови успішної реалізації намірів Держстату щодо продовження проведення загальнонаціональних обстежень зі згаданої тематики у майбутньому з періодичністю у чотири – п'ять років, Україна матиме стійкий фундамент для наукового аналізу у цій царині. Разом з тим, обстеженню такого обсягу завжди бракуватиме детальності, в результаті чого підвищується актуальність додаткових досліджень з меншим обсягом вибірки, здатних уточнити, відтінити та поглибити наявні укрупнені дані.

Вибіркове обстеження мігрантів, проведене у ході проекту ТЕМПЕР, окрім виявлення темпоральних характеристик міграції, безперечно, охоплювало й інші, більш традиційні, аспекти досліджуваного явища. У вітчизняній науці донині не було можливості всебічно дослі-

⁹ Зовнішня трудова міграція населення України. К.: УЦСР, Держкомстат України, 2009. – 120 с.

¹⁰ Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи – Будапешт МОП, 2013. – 96 с.

¹¹ Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики, 2017. – С. 10

дити часові атрибути трудової міграції, тому згадку про них винесено у назву монографії для того щоб започаткувати ґрунтовну дискусію в цій сфері. Перший розділ публікації розпочинає полеміку щодо міграційної темпоральності, розглядаючи теоретичні підвалини цієї тематики. Другий розділ роботи присвячено ролі і місцю вибіркового опитування ТЕМПЕР у забезпеченні наукового аналізу відповідними емпіричними даними. Третій розділ окреслює основні профілі українських трудових мігрантів, отримані у проекті ТЕМПЕР, особлива увага приділяється тривалості та повторюваності як взаємопов'язаним темпоральним характеристикам. Матеріали четвертого розділу розширюють звичні часові діапазони дослідження трудової міграції українців. Фокусуючись на витоках формування міграційної поведінки, розглядається вплив умов проживання та соціального оточення у юнацькому віці респондентів на їх подальшу схильність до закордонного працевлаштування та вік залучення до цього різновиду трудової діяльності. П'ятий розділ акумулює наукові відомості, присвячені мотивації та процесу прийняття рішення про виїзд за кордон з метою працевлаштування.

Дослідження трансформації сімейних практик українського населення під впливом зовнішньої трудової міграції здійснюється у монографії з урахуванням темпоральної характеристики синхронності. Наведене обстеження оприлюднює емпіричні знахідки щодо модифікації та облаштування шлюбних стосунків у родинах мігрантів та впливу закордонного працевлаштування на народжуваність та реалізацію виховної функції. Зазначені особливості ґрунтовно розглядаються у шостому розділі цієї книги.

У вітчизняній міграціології сучасності відчувається серйозна нестача даних про процеси зворотної трудової міграції в Україну. Сьомий розділ монографії заповнює зазначену прогалину, демонструючи отримані у ході опитування ТЕМПЕР дані про мотивацію, процес прийнят-

тя рішення про повернення, а також розглядаючи ре-еміграційні наміри зворотних мігрантів. У восьмому розділі розглядаються важливі питання правової узгодженості українських трудових міграцій із законодавством країн призначення та зв'язків з батьківщиною під час працевлаштування за кордоном. Прикінцевий розділ об'єднує емпіричну інформацію та роздуми щодо конвертації міграційного досвіду у соціально-економічний капітал на Батьківщині, йдеться про навички, отримані мігрантами за кордоном, підприємництво та інвестиції у середовищі зворотних мігрантів та осіб, які не мають досвіду закордонного працевлаштування, зміну важливих світоглядних орієнтирів українського населення внаслідок поширення зовнішніх трудових міграцій з країни. Таким чином, представлена монографія здатна суттєво посилити позиції науковців у розумінні природи трудових міграцій з України, оскільки містить низку питань теоретичного та емпіричного характеру, які допоки не розглядалися вітчизняними науковцями.

Останні сторінки цієї праці було написано під час спалаху гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2. Запровадження карантину та закриття кордонів в Україні та основних країнах призначення для наших співвітчизників, фактично призупинили процеси міжнародної міграції на певний час, за винятком окремих спеціально організованих авіарейсів для сезонних працівників. Опитування ТЕМПЕР, покладене в основу монографії, змальовує картину, характерну для допандемічного періоду, що модифікує актуальність даних, представлених у роботі, значення яких зростатиме паралельно з процесами відновлення світової економіки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДВАЛИНИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМПОРАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК МІГРАЦІЇ

1.1 Трансформація індивідуальної та групової темпоральності на різних етапах міграційного процесу

Етимологія поняття темпоральності походить від латинського слова «tempus», що означає час. Починаючи з доби Альберта Ейнштейна, його називають четвертим виміром реальності^[12], оскільки ніщо у Всесвіті не може існувати поза часом: це стосується як фізичних, так і соціально-економічних, психологічних та інших процесів. Перебіг людського мислення завжди відбувається у межах визначеної часової конструкції, тому звертання до темпоральних координат є актуальним для будь-яких наукових дисциплін, представники кожної з яких збагачують розуміння природи часу за рахунок власного інструментарію. У структурі науки «логіка» існує спеціальний підрозділ, в межах якого досліджують природу, ознаки та логічні зв'язки, пов'язані з міркуваннями про предмети і явища, що залежать від часу^[13].

Астрономічний час часто протиставляють соціальному, основною відмінністю виступає наявність якісних характеристик в останнього. Видатні теоретики соціологічної думки Р. Мертон та П. Сорокін, пояснюючи згадану різницю, зазначають, що астрономічний час є чистою кількістю, однорідною у всіх своїх частинах і точно вимірюваною, на противі соціальний час, на додачу до квантативних аспектів має певні якості^[14], що обумовлені звичаями, віруваннями та поведінковими практиками конкретних суспільних утворень. М. Гріфітс, А. Роджерс

¹² Четвертий вимір. Найбільш спірні експерименти з часом [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://www.epochtimes.com.ua/science/theory-and-research/chetvertyj-vymir-najbilsh-spirni-eksperymenty-z-chasom-58839.html>

¹³ Конверський А.Є. Логіка (традиційна та сучасна): Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – С. 499

¹⁴ Сорокін П.А., Мертон Р.К. Социальное время: опыт методологического и функционального анализа // Социологические исследования. – 2003. – №3. – С. 116

та Б. Андерсон, продовжуючи зазначену дискусію, окреслюють потенційну небезпеку цілковитого розмежування природи і суспільства. Завдання концептуальної синхронізації цих понять вони вирішують за рахунок об'єднання біологічного та астрономічного часів у більш загальну категорію природної темпоральності. Вона описує часові характеристики, що не залежать від волі людини, наприклад, біологічні процеси старіння, тривалість світлового дня тощо. Природний час пов'язують із традиційними суспільствами, на противагу індустріальному, що обумовлюється технологіями та бюрократичними вимогами. Науковці виділяють також національний та культурний часи, що дають змогу диференціювати різні суспільні утворення залежно від їх темпоральних особливостей, а також низку інших підвидів соціального часу. Поєднання кількісних характеристик та вкладених соціальних смислів виступає базовим принципом для досліджень у сфері міграційної темпоральності.

У традиційному розумінні міжнародна міграція – це лінійна темпоральна подорож особи від статусу «чужинця» до «громадянина». Брати за основу таке бачення у сучасних дослідженнях неефективно, оскільки воно є занадто спрощеним і не відповідає реаліям сьогодення. Швидка змінюваність теперішнього світу трансформує стандартні моделі міграційної поведінки населення. В умовах активізації повторюваних, тимчасових та циркулярних виїздів за кордон необхідно визначити важливі точки відліку для дослідження міграційної мінливості та сконструювати концептуальну структуру для охоплення багатовекторності міграційної темпоральності.

У науковій праці «Часи міграції» С. Квернер виокремлює вісім часових наборів, кожен з яких представляє певний тип темпоральних проблем, з якими зустрічаються особи у процесі проживання міграційного досвіду. Незнайомий, гетерономний та асинхронний часи розгортають-

ся у процесі практичного пристосування мігрантів до приймаючого суспільства, пам'ятний, сколажований та проміжний – активізуються у процесі розгортання імміграційного досвіду, а мандрівний та діаспорний часи можна відстежити, аналізуючи довгострокові часові горизонти міграції (табл. 1.1.1).

Таблиця 1.1.1

Групування часів міграції за С. Квернером

Назва часу	Найбільш поширені маркери	Сфера активізації
Незнайомий	Робочий час, розклад, календар, погода, клімат, пунктуальність, звички тощо	Практичне пристосування мігрантів до приймаючого суспільства
Гетерономний	Імміграційний контроль, візи, дозволи на проживання, роботу, невизначеність майбутнього, відсутність «часового суверенітету»	
Асинхронний	Підтримка контактів з батьківщиною, святкування національних свят за кордоном, орієнтація на перебіг життєвих подій на батьківщині, участь у національних виборах під час перебування за кордоном.	
Пам'ятний	Індивідуальна та колективна пам'ять мігрантів, ностальгія, згадки про батьківщину та власний міграційний досвід	Активізуються у процесі розгортання імміграційного досвіду
Сколажований	Репрезентація батьківщини іммігрантів у ЗМІ країни вселення, стереотипи	
Проміжний	Міграція як сукупність перехідних етапів між різними статусами	
Діаспорний	Відтворення соціальних ритмів батьківщини у країні вселення, зв'язок між країнами походження та призначення для наступних поколінь іммігрантів	Відстежується при аналізі довгострокових часових горизонтів міграції
Мандрівний	Свідома відмова від традиційного часового укладу соціального життя, багаторазова зміна роду занять, професії	

Джерело: складено авторкою на основі ^[15]

¹⁵ Cwerner S. The Times of Migration. – Journal of Ethnic and Racial Studies. – 2001. – №27:1. – P. 7–36

З моменту прибуття у країну призначення іммігранти стикаються з великою кількістю «інакших», незвичних для них часових характеристик, які С. Квернер об'єднав під назвою «незнайомий час». Мігранти привозять із собою з батьківщини власний темпоральний багаж, наявність якого часто не усвідомлюється індивідом. Він складається з великої кількості складових від темпу та послідовності різних елементів соціальної взаємодії до організації соціального середовища у широкому розумінні. Деякі аспекти нового темпорального оточення, наприклад, робочий час закладів торгівлі чи інших установ та організацій, новоприбулим засвоїти досить легко. Натомість пристосуватися до загального темпу життя в іншій країні може бути настільки ж складно, як і вивчити іноземну мову. Зазначений темп втілюється у таких поширених звичках як стандарти привітання, хода, харчування, упорядкування черговості у касах, стиль управління автотранспортом, стандарти пунктуальності тощо. Для засвоєння нових темпоральних норм мігранти часто покладаються на досвід співвітчизників, які вже встигли адаптуватися у країні призначення, паралельно формуючи нові темпоральні звички під час безпосередніх контактів з місцевим населенням.

На додачу до вищенаведених аспектів мігранти також стикаються з необхідністю пристосуватися до особливостей природного та календарного часу, що панують у суспільстві прибуття. Шаблони чергування дня і ночі (включно з особливостями тривалості світлового дня), роботи та дозвілля, робочих та вихідних днів, місяців, пір року тощо наповнені смислами, які можуть бути незвичними для новоприбулих осіб. Коли переїзд до країни призначення супроводжується суттєвою зміною кліматичних умов, адаптація до нового оточення, на додачу до погіршення соціального самопочуття, може викликати порушення нормальної життєдіяльності організму. Періодичне видання «Leros», чи-

тацька аудиторія якого складається переважно з бразильських мігрантів у Великобританії, наголошує на значному поширенні серед цієї групи осіб специфічного сезонного розладу здоров'я («Seasonal Affective Disorder»), симптомами якого виступають безсоння, млявість, тривожність, підвищене почуття голоду та втрата сексуального бажання^[16]. Причиною такого розладу називають недостатню кількість сонячного світла протягом зимового періоду, яку особливо сильно відчують мігранти з екваторіальних, тропічних та субтропічних кліматичних зон.

Питання, пов'язані з погодою і кліматом, потребують нового осмислення і для значної частини українських мігрантів у контексті їх переселення за кордон. Діти мігрантів, які зростають у країнах з іншими кліматичними умовами, відчуючи етнічну приналежність до українського народу, вільно володіючи мовою, можуть відчувати труднощі у розумінні деяких елементів культурної спадщини власної країни. Це, зокрема, зазначають викладачі Міжнародної української школи (МУШ)^[17] – навчального закладу, який надає можливість отримати початкову, базову та повну середню освіту особам, які тимчасово чи постійно проживають поза межами України. Переважна більшість учнів цієї школи – це діти трудових мігрантів. На конференції МУШ, що відбулася у 2012 р. у Київському міському будинку вчителя, викладачі, які працюють з українськими дітьми в Іспанії, ділилися власними педагогічними наробками щодо організації процесу вивчення творів української літератури про зиму, холод та хуртовини для дітей, які жодного разу не бачили справжнього снігу.

Характерні особливості погоди та клімату не лише впливають на самопочуття та здоров'я людей, а також і визначають певні соціально-культурні норми спілкування та поведінки. У праці С. Квернера

¹⁶ Cwerner S. The Times of Migration. – Journal of Ethnic and Racial Studies. – 2001. – №27:1. – P. 20

¹⁷ Міжнародна українська школа. Офіційний сайт. – режим доступу: <http://uis.org.ua/>

розглядається перебіг зазначених процесів у Бразилії, мешканці якої, з огляду на теплий клімат цієї країни, проводять значну частину вільного часу поза стінами будинків, завдяки чому сформувалася специфічна «вулична культура», що характеризується спонтанністю планів, випадковістю зустрічей, поширеністю неформального стилю спілкування. Необхідність планувати та призначати зустрічі заздалегідь, проводити вільний час у пабах та інших приміщеннях є незвичним проявом темпоральності для багатьох бразильців, які оселилися у Лондоні.

Соціально-економічні, побутові, звичаєві та кліматичні відмінності можуть визначати специфіку проведення соціологічних досліджень у різних країнах. Під час опитування мігрантів у ході проекту ТЕМПЕР дослідники зустрілися з неможливістю забезпечити ідентичність процедури проведення інтерв'ю у цільових регіонах, зокрема йдеться про анонімність та конфіденційність персональних даних, отриманих у ході обстеження. Експертна група використовувала для аналізу лише знеособлену інформацію, не передавала отриманих даних жодним третім особам або організаціям і притримувалася інших етичних принципів проведення соціологічних досліджень^[18]. Проте у Сенегалі дослідники зіткнулися з проблемами конфіденційності безпосередньо у процесі опитування, які були обумовлені специфікою місцевого ритму життя та менталітету, коли під час проведення інтерв'ю поряд з інтерв'юером та респондентом часто були присутні інші особи (члени домогосподарства, друзі, сусіди та інші), які живо дослухалися до розмови (один з таких моментів зафіксовано на рис. 1.1.1). З огляду на те, що такі ситуації відбувалися за власним бажанням респондентів, а також враховуючи принцип поваги до індивідуальності людини, її культурних особливостей^[18], опитування здійснювалося в природних для цієї міс-

¹⁸ Кодекс професійної етики соціолога// Офіційний сайт Соціологічної асоціації України [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.sau.kiev.ua/codex.html>

цевості умовах. Інформація про особливості проведення інтерв'ю дає уявлення про значення та місце громади у житті опитаних мігрантів з Сенегалу, на основі чого можна робити висновки про її вплив на прийняття важливих рішень у житті опитаних, зокрема щодо від'їзду за кордон та повернення.

Рисунок 1.1.1 Зображення випадкового інтерв'ю зі зворотним мігрантом, проведене у Сенегалі у рамках проекту ТЕМПЕР^[19]

Поняття *гетерономного часу* С. Квернер пов'язує з так званим темпоральним відчуженням мігрантів, коли вони не в змозі самотійно визначати більшість часових аспектів свого життя. Найяскравішим прикладом гетерономного часу виступає всеохоплюючий імміграційний контроль, що зумовлює велику кількість темпоральних складових (тривалість розгляду візових клопотань, дозвільних документів на перебування та працевлаштування в країні тощо) незалежно від бажань чи схильностей самих мігрантів. Яскравим прикладом такої ситуації

¹⁹ Фотографія зроблена французькою дослідницею Одрі Леноель (Audrey Lenoel), яка займалася організацією опитування зворотних мігрантів у Сенегалі.

виступають так звані світанкові рейди домівками мігрантів з неврегульованим правовим статусом з метою їх затримання поки вони ще не прокинулися і не полишили домівку^[20]. За свідченнями правозахисних організацій багато з подібних рейдів є несанкціонованими, а представники команди з дотримання імміграційних законів поводяться зухвало і порушують права людини^[21].

На додачу до всеохоплюючого імміграційного контролю, мігранти стикаються з часовою невизначеністю на робочих місцях. Переважна більшість з них працюють понаднормово, іноді вони погоджуються на це за власним бажанням, а у деяких випадках – змушені коритися волі роботодавця. З огляду на поширену практику працевлаштування за відсутності трудової угоди, термін працевлаштування часто також залишається невизначеним. Досить часто іммігранти стикаються з затримками заробітної плати і не мають змоги вплинути на роботодавця у правовий спосіб щоб отримувати її вчасно. Всі вищезазначені факти створюють ситуацію коли час залишається поза безпосереднім контролем іммігрантів, майбутнє відокремлюється від теперішнього і здатність планувати суттєво обмежується. За словами С. Квернера, у лавах мігрантів відбувається постійне переосмислення життєвих цілей, які під час перебування за кордоном здебільшого перебувають під впливом зовнішніх факторів^[22].

Асинхронний час. Іммігранти живуть у двох різних часових вимірах: вони орієнтовані на процеси, що відбуваються вдома і одночасно включені у перебіг подій у країні перебування. Особливо це стосується тих осіб, у яких на батьківщині залишилися найближчі родичі. Процес синхронізації, згідно з поглядами С. Квернера, означає приве-

²⁰ UK Border Regime: Immigration Raids Briefing October 2018 [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://corporatewatch.org/uk-border-regime-immigration-raids-briefing-2018/>

²¹ Understanding Immigration Raids [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://antiraid.net/understanding-immigration-raids/>

²² Cwerner S. The Times of Migration. – Journal of Ethnic and Racial Studies. – 2001. – №27:1. – P. 21

дення у відповідність двох вищезазначених часових вимірів. Для українських трудових мігрантів це виявляється у плануванні відпусток та поїздок додому у період, важливість якого визначена життєвим циклом домогосподарства, що залишилося на батьківщині, або українською ментальністю. Так, багато наших співвітчизників, які працюють за кордоном, приїжджають в Україну для святкування Великодня, відзначення урочистих сімейних подій (випускний, весілля, хрестини тощо). Мотивація щодо зворотної міграції також може лежати у цій площині, наприклад, через необхідність забезпечення догляду за дітьми чи літніми членами родини.

Розвиток глобальних комунікаційних та інформаційних технологій надає іммігрантам можливість розширити темпоральність, що панує у суспільстві їх походження, на національні громади за кордоном. Для цього вони використовують низку стратегій, спрямованих на підтримання контактів з батьківщиною: телефонні дзвінки, електронна пошта, зв'язок за допомогою скайпу та месенджерів тощо. Особлива роль у синхронізації темпоральностей батьківщини та країни вселення належить спілкуванню у соціальних мережах, яке надає можливість іммігрантам брати участь у ситуативних дискусіях на тих самих часових засадах, що й інші учасники. Перезавантаження часової приналежності у повнішому форматі може відбутися під час безпосередніх візитів мігрантів на батьківщину.

Пам'ятний час. Пам'ять забезпечує іммігрантам основний зв'язок з батьківщиною допоки процеси їхньої синхронізації розвинуті недостатньо потужно. Зазвичай у публічному просторі суспільства вселення нечасто можна зустріти матеріальні об'єкти та образи, що уособлюють країну походження мігрантів. Чим тіснішими є соціально-економічні зв'язки між країнами походження та призначення, тим частіше можна зустріти елементи репрезентації батьківщини у медійних каналах,

публічних місцях, на вулицях тощо. У таких умовах мігранти з різним ступенем інтенсивності стикаються з небезпекою забуття та необхідністю реконструювати досвід минулого життя у пам'яті. Для цього часто використовують фотографії, пам'ятні речі, предмети побуту тощо. Згадані «артефакти самих себе»^[23], зберігаючи індивідуальні спогади, допомагають також сформувати колективну пам'ять імміграційних спільнот, яка виступає фундаментом етнічної ідентичності під час перебування за кордоном.

Процеси пригадування завжди є емоційно забарвленими, оскільки пам'ять не можна відокремити від почуттів, які її супроводжують. Для багатьох іммігрантів перебування за кордоном постійно пов'язане з ностальгією, для деякого ці почуття виступають основною причиною повернення на батьківщину. З огляду на обмеженість або відсутність репрезентації «дому» у публічній сфері суспільства вселення, пригадування часто відбувається на самоті або у невеликих групах. Це частково пояснює процеси в імміграційному середовищі, зокрема українському, коли особи, які не виявляли особливої схильності до релігійного життя на батьківщині, стають активними учасниками національних церковних громад за кордоном.

Різні етапи міграційного процесу є важливими складовими пам'ятного часу, йдеться про підготовку до виїзду, безпосередню подорож за кордон, облаштування на новому місці тощо. Ці спогади є базовими елементами для конструювання особами власного імміграційного образу та поширення інформації серед новоприбулих співвітчизників про особливості та проблеми перебування за кордоном. Спогади про часи імміграції стають для поверненців джерелом для формування нової ідентичності зворотного мігранта, що акумулює весь отриманий за кордоном особистий досвід, навички, здобутки та втрати цього життє-

²³ Cwerner S. The Times of Migration. – Journal of Ethnic and Racial Studies. – 2001. – №27:1. – P. 24

вого етапу.

Сколажований час проявляється у накладанні образів та репрезентацій різних країн та культурних систем світу у новинах та інших продуктах популярної культури, що з'являються у публічному просторі у майже довільному порядку. Зазначений ефект колажування поширюється на різні форми популярної культури і тією чи іншою мірою впливає на кожного, однак найбільш інтенсивно і виразно він позначається на житті та самопочутті представників іммігрантських громад.

Після прибуття в іншу країну світосприйняття мігрантів потрапляє під постійний тиск альтернативних репрезентацій батьківщини. Вони зустрічаються з низкою ідей стосовно власної ідентичності та стилю життя, що розповсюджуються різноманітними способами – через документальні та художні фільми на телебаченні, акції екологічних, правозахисних та інших груп та розпорошені у медіа та щоденному спілкуванні стереотипи. Ритм висвітлення подій, пов'язаних з батьківщиною мігрантів, у країні вселення зазвичай характеризується нетривалим у часі активним розголошенням (наприклад, у випадку природних катаклізмів, визначних політичних подій тощо), за яким слідує подальше затяжне забуття. Батьківщина іммігрантів стає лише шматочком темпоральної мозаїки образів, які чергуються один з одним за відсутності будь-якої логічної обумовленості.

На додачу до хаотичного порядку репрезентації батьківщини, змістове та емоційне наповнення різних меседжів у цій сфері часто суперечать один одному, що може створювати у мігрантів почуття недовіри, підозрілості та невпевненості стосовно справжнього ставлення до них з боку представників приймаючого суспільства. Ілюстрації такої неоднозначності можна знайти, зокрема, стосовно українських мігрантів у різних країнах призначення. Наприклад, посол Італії в Україні Фабріцо Романо у 2012 р. стверджував, що італійці обожнюють україн-

ських мігрантів^[24], загальне позитивне ставлення місцевого населення Італійської Республіки до наших співвітчизників підтверджується матеріалами наукових досліджень^[25]. На противагу цьому, у повсякденному житті за кордоном українці можуть зустріти окремі образи, що демонструють кардинально інші настрої, зокрема такі, як зображено на рис. 1.1.2. Подібна суперечність наявна також у Польщі, де у 2018 р. у щорічному рейтингу «50 найбільш впливових людей польської економіки» українських мігрантів визнали другими за значимістю після прем'єр-міністра Матеуша Моравецького^[26], водночас існує багато випадків побиття та приниження наших співвітчизників місцевими мешканцями цієї країни^[27].

Рисунок 1.1.2 Надпис італійською мовою у м. Флоренція, який у перекладі означає: «Українці вбивають євреїв і собак»^[28]

²⁴ Італійці обожають українських заробітчан – посол // iPress.ua [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://ipress.ua/news/italiytsi_obozhnyuyut_ukrainskyh_zarobitchan_posol_3322.html

²⁵ Марков І. Українці в Італії: феномен жіночої міграції // Україна модерна [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://uamoderna.com/md/185>

²⁶ Рейтинг найвпливовіших людей польської економіки: українці випередили Дуду [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://prm.ua/u-polshhi-opublikovali-reyting-nayvplivovishih/>

²⁷ У Варшаві українців побили в автобусі через їх національність [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/02/20/7077790/>

²⁸ Фотографія зроблена авторкою у 2012 р. у м. Флоренція

Змалювання зарубіжних національних систем та державних утворень відображає, зазвичай, інтереси та бачення виробників культурної продукції країни призначення, тому чим гіршими є стосунки між країнами походження та вселення, тим складніше мігрантам перебувати в новому для них інформаційному полі. У світовій історії багато прикладів коли погіршення стосунків між певними країнами призводило до зменшення міграційного обміну населенням між ними. Іноді такі процеси відбуваються в результаті прийняття нових законодавчих вимог та обмежень як, наприклад, зменшення Ізраїлем кількості дозволів на роботу для палестинців у 2000 р.,^[29] в інших випадках – як стихійна реакція населення на зміну соціально-політичного контексту та погіршення психологічного клімату перебування за кордоном. Після анексії Кримського півострову та початку військових дій на Сході України відповідна трансформація відбулася і в нашій країні: для великої частини трудових мігрантів Росія втратила свою привабливість як країна потенційного працевлаштування, в результаті чого Польща обійняла першу позицію у переліку країн призначення для потоків трудової міграції.

Концепція *проміжного часу* розглядає міграцію як серію перехідних етапів між різними правовими та соціально-економічними статусами, оскільки будь-яка тимчасова позиція являє собою певну проміжну стадію: між іноземцем і громадянином, трудовим мігрантом і поверненцем тощо. Мігранти здебільшого розташовані поміж щаблями визначених елементів соціальної структури країни призначення, їх соціальні зобов'язання за своїм наповненням та інтенсивністю відрізняються від тих, що поширені у суспільстві вселення. Це пов'язано як з різницею у складі домогосподарств мігрантів (у яких діти, батьки та інші члени родини часто залишаються на батьківщині) та місцевого населення, так і посиленою концентрацією уваги новоприбулих на трудовій сфері.

²⁹ Гайдуцький А.П. Міграційний капітал в країнах, що розвиваються. – К.: УкрІНТЕІ, 2008. – С. 178

С. Квернер пов'язує проміжний час міграції з такими емоційними станами як невпевненість, збентеження, сумніви тощо. Це підтверджують численні емпіричні дослідження з міграційної проблематики, які свідчать про постійну трансформацію мігрантами своїх планів на майбутнє, особливо яскраво це проявляється у врегулюванні питання щодо тривалості перебування за кордоном та налаштованості повернутися на батьківщину. Проголошений тимчасовий характер міграційного досвіду виправдовує небажання певних осіб брати на себе довготривалі зобов'язання як в особистому житті, так і в професійній сфері.

Мандрівний час приходить на зміну *проміжному* у той момент, коли мігранти усвідомлено перетворюють темпоральну невизначеність, з якою вони стикаються, на власний часовий експеримент. Деяких мігрантів можна розглядати як піонерів, які прокладають нові, невідомі донині, стежки часової організації життєвого шляху, що суперечать традиційним поглядам у країнах і походження, і призначення. Рішення про виїзд за кордон виступає переломним моментом у житті мігрантів, коли за їх плечима залишається освіта, робота, чітко окреслене майбутнє. На етапі планування від'їзду особа нерідко передбачає повернення до звичного на даний момент стилю життя, проте у процесі перебування за кордоном вона може неодноразово змінювати свої плани, ніколи не оселяючись десь назавжди і не плануючи остаточне повернення додому. Різні за тривалістю візити на батьківщину за таких умов перетворюються на стартовий майданчик для наступних виїздів. У процесі трансформації характеру міграційних траєкторій видозмінюється мотивація щодо зміни місця проживання: економічні фактори, якими мігранти найчастіше керуються на початку своєї міграційної кар'єри, поступаються альтернативним чинникам, пов'язаним з внутрішньою потребою особи підтримувати мандрівний стиль життя.

Діаспорний час дослідники пов'язують із ситуацією коли, іммігра-

ційні громади успішно відтворюють у приймаючому суспільстві частину ритмів соціального життя країни походження. Це відбувається за рахунок поширення власної національної культури, відзначення свят та видатних подій, створення спеціальних місць, де соціальна взаємодія може бути побудована на звичних для них засадах. Іноді значимі події певної етнічної групи, що є численною у визначеній країні чи місцевості, перетворюються на важливий культурний маркер для місцевого населення. Наприклад, релігійне свято Різдва Христового, що відзначається за юліанським календарем, в окремих регіонах Канади називають «українським Різдвом»^[30], що пов'язано з наявністю потужної української діаспори в цій країні.

Представники діаспори часто виступають посередниками між різними національними та культурними утвореннями, представляють інтереси країни походження на світовій арені. Таку діяльність можна вважати одним із видів колективної темпоральної синхронізації країн походження на призначення. Діяльність діаспорних утворень часто активізується під час кардинальних соціально-економічних змін, політичних негараздів, військових конфліктів та інших епохальних подій на батьківщині. Наукові дослідження з цієї тематики свідчать про мобілізацію громадської активності закордонних українців після Революції Гідності та початку російської агресії^[31]. Для ілюстрації цієї діяльності можна згадати, зокрема, організацію євромайданів у Лондоні та Варшаві, винесення проблемних аспектів у стосунках з країною-агресором на рівень політичної дискусії у країнах вселення. Так, наприкінці квітня 2019 р., за ініціативи мюнхенської громади україн-

³⁰ Theobald C. "Ukrainian Christmas" is just around the corner [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://edmontonsun.com/2017/01/05/ukrainian-christmas-just-around-the-corner/wcm/04eccc32-61d2-4219-ac1c-5db6a08be900>

³¹ Lapshyna I. Do Diasporas Matter? The Growing Role of the Ukrainian Diaspora in the UK and Poland in the Development of the Homeland in Times of War // Central and Eastern European Migration Review [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.ceemr.uw.edu.pl/articles/do-diasporas-matter-growing-role-ukrainian-diaspora-uk-and-poland-development-homeland>

ців у Німеччині на сайті Бундестагу з'явилася петиція про визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом. Протягом законодавчо визначеного терміну, наданого для підписання петиції, Міністр закордонних справ України неодноразово звертався до українців у ФРН із закликом проголосувати за цей документ^[32]. Згадана петиція набрала необхідну кількість голосів, за чим слідує процедура парламентської перевірки та розгляд Бундестагом^[33].

Таким чином, зміна країни проживання означає для мігранта не лише переміщення у географічному просторі, а також і перехід у нову часову реальність, що виявляється у безлічі темпоральних деталей організації соціального життя, значення яких індивід міг навіть не усвідомлювати до переїзду. У праці С. Квернера «Часи міграції», з якої власне і бере свій початок вивчення міграційної темпоральності, визначено і докладно проаналізовано відправні точки для наукових досліджень у цій сфері. Особливістю цієї роботи є зосередженість на аналізі взаємозв'язків між різними елементами індивідуального міграційного досвіду та внутрішнім сприйняттям часу. За словами самого автора – це спроба змалювання складної структури часового досвіду окремих осіб та соціальних груп^[34]. Емпіричні та теоретичні знахідки бразильського вченого допомагають зрозуміти сутність поняття «часовий шлях», яке Ш. Робертсон (Shanti Robertson) визначає як темпоральні шляхи соціальної поведінки^[35]. С. Квернер вибудовував свої висновки базуючись на результатах глибинних інтерв'ю з бразильськими мігрантами в Лондоні, що дало йому змогу окреслити специфічну культуру часу, яка

³² Клімкін закликав українців Німеччини підтримати петицію на сайті Бундестагу про визнання Голодомору геноцидом [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/-klimkin-zaklikav-ukrajintsiv-nimechchini-pidtrimati-petitsiju-na-sajti-bundestagu-pro-viznannja-golodomoru-genotsidom-926750.html>

³³ Петиція до Бундестагу про визнання Голодомору геноцидом набрала необхідні голоси [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-48419667>

³⁴ Cwerner S. The Times of Migration. – Journal of Ethnic and Racial Studies. – 2001. – №27:1. – P. 14

³⁵ Robertson, Shanti. 2014. The Temporalities of International Migration: Implications for Ethnographic Research [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://link.springer.com/chapter/10.1057/9781137474957_4

складається з різноманіття темпорального сприйняття, репрезентацій, ритмів та організаційних засад, що притаманні представникам цієї імміграційної групи. Разом з тим, при використанні інструментарію соціально-економічних дисциплін, фокус уваги у міграційних дослідженнях варто змістити з вивчення психологічних аспектів сприйняття часу мігрантами до дослідження конкретних подій, пов'язаних з міграцією, у різних часових співвідношеннях. Цей аспект міграційної темпоральності, враховуючи його важливість для створення повноцінної картини аналізованої тематики, заслуговує на особливу увагу і буде розглянуто у наступному підрозділі.

1.2 Визначення смислових аспектів темпоральності у соціально-економічних дослідженнях міграцій

На сторінках попереднього підрозділу розкрито трансформуючу роль міграції у процесі засвоєння нових часових координат на індивідуальному та груповому рівні. Проте для побудови цілісної наукової картини про міграційну темпоральність згаданий аспект варто доповнити за рахунок розширення дослідницьких горизонтів. Завдання полягає у створенні фундаменту для вивчення макрорівневих взаємозв'язків між міграцією населення та часом, формуванні системи, засобами якої можна охопити концептуальну структуру мінливості у соціально-економічних дослідженнях міграцій. Інформаційним забезпеченням для відповідного аналізу можуть бути статистичні відомості та показники кількісних соціологічних досліджень, що будуть доповнені даними глибинних інтерв'ю та інших якісних методів, що покладені в основу представленого раніше аналізу.

Класична логіка описує ситуації, які відбуваються у статичному світі, натомість реальність знаходиться в постійному русі, її визначальною характеристикою є невпинна реконструкція своєї структури.

Для ґрунтового дослідження цих змін необхідно розробити дієвий практичний інструмент, здатний ефективно зафіксувати їх наявність, направленість та характер. Першим кроком у розбудові такого інструментарію у міграційних дослідженнях має стати визначення основних аспектів, вивчення яких найповніше розкриває взаємозв'язки між плином часу та перебігом міграційних процесів. Оскільки тематика міграційної темпоральності є досить новою, то серед сучасних наукових розробок наявні лише поодинокі спроби концептуалізувати основні елементи, варті уваги у межах зазначеної дискусії. Знаковою роботою у цьому відношенні є колективна праця «Міграція, час та темпоральність: огляд та перспективи», де автори пропонують п'ять модальностей розгляду часу: моменти і потоки, цикли, ритми, синхронність та розбалансованість, майбутнє^[36].

Недосконалість міграційної статистики є одним з основних стримуючих факторів для визначення дієвої системи індикаторів міграційної мінливості. Прихована природа деяких процесів, наприклад незадокументованої міграції, визначає їх неможливість потрапити у поле офіційної звітності, у такому разі облік відображає дійсність не в повному обсязі. Неузгодженість інформації, отриманої від різних відомств, може призвести до повторного обліку та неможливості реконструювати плинність міграційних станів у населення. Несумісність відомостей, отриманих з альтернативних джерел, породжує суперечки у колі фахівців та практиків. Понад те, загальна орієнтованість статистики на приналежність мігрантів до чітко визначених наперед категорій суперечить дійсності. Зазначені проблеми призводять до спотворення наукової картини про міграції, а їх вирішення потребує значних інтелектуальних, організаційних та матеріальних ресурсів.

³⁶ Griffiths M., Rogers A., Anderson B. Migration, Time and Temporalities: Review and Prospect [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://www.compas.ox.ac.uk/wp-content/uploads/RR-2013-Migration_Time_Temporalities.pdf

Удосконалення інформаційної бази для проведення досліджень не може відбуватися ізольовано від розвитку наукової думки у рамках певного напрямку. Експертне співтовариство спершу має сформулювати запит на отримання певної інформації, після чого може відбуватися дискусія щодо можливостей задоволення визначеної потреби у реальних умовах. Реформування національної статистики справа складна, оскільки йдеться про десятки тисяч чи навіть мільйони занотованих спостережень. Програми проведення кількісних вибірових обстежень є багато гнучкішими та відкритими до втілення нових ідей.

При дослідженні соціально-економічної складової міграційної темпоральності на початковому етапі варто сконцентруватися на визначенні параметрів, які вже підкріплені наявними даними, доповнюючи їх тими змінними, які потенційно можуть бути введені у програми кількісних обстежень і потребують невеликі обсяги додаткових ресурсів.

Система часових характеристик міграції, що запропонована у цій монографії, містить вісім параметрів, що відповідають вищезазначеним вимогам. Це – тривалість, вік, темп, ритмічність, хронологія, каузальність (причинність), синхронність та динаміка, які графічно зображені у вигляді листків темпорального дерева, представленого на рисунку 1.2.1.

Важливість деяких з цих аспектів усвідомлюється експертами від започаткування міграційних студій, вони присутні у всіх без винятку дослідженнях зазначеної проблематики, інші параметри часто фігурують в обстеженнях імпліцитно. Вивченню процесів синхронності та ритмічності приділялася значна увага у попередній частині роботи, однак у межах цього підрозділу їх трактування наповнюється іншими смислами за рахунок зміни фокусу дослідження.

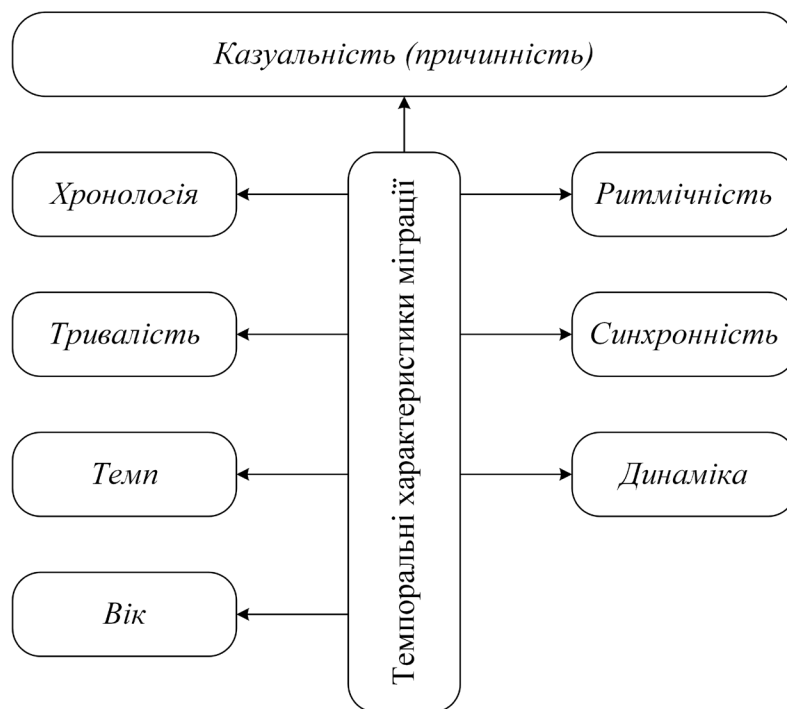

Рисунок 1.2.1 Темпоральне дерево для наочного представлення часових характеристик міграції у соціально-економічних дослідженнях.

Джерело: авторська розробка

Тривалість виступає однією з основних темпоральних характеристик у дослідженні трудових міграцій та інших соціальних процесів. Її особлива роль та значимість підкреслюється новітніми роздумами у сфері природничих наук, де ставиться під сумнів сама реальність часу, як діючої фізичної величини: «час – це не що інше як тривалість, що вимірюється годинником».^[37] Кожен елемент міграційного шляху особи має свою тривалість. Увага до цього аспекту не обмежується розрахунком кількості часу, впродовж якого деякий аспект дослідження набував визначеного стану, а передбачає більш глибоке занурення у виявлення значимих причинно-наслідкових зв'язків. Так, проміжок часу, який мігранти проводять за кордоном, міцно пов'язаний із сутнісними ознаками міграції як явища: визначає ступінь інтеграції мігранта, зв'язки з батьківщиною та низку інших важливих факторів поведінки

³⁷ Заславський В.В. Проблема розмежування понять часу та тривалості // Якість в контексті дієвості стандартів фізичної та технологічної освіти. – 2008. – С. 137 [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://journals.urau.ua/index.php/2307-4507/article/viewFile/34011/30547>

та самопочуття мігрантів. У калейдоскоп елементів тривалості можна додати тривалість підготовки до виїзду за кордон чи повернення на батьківщину, пошуку роботи у місці призначення, час, за який долається відстань між пунктами походження та призначення мігрантів, та багато інших параметрів. Кожне дослідження з міграційної тематики з різною мірою детальності приділяє увагу фактору тривалості, оскільки без нього неможливо усвідомити сутність аналізованого явища.

Основною складністю при вивченні цієї міграційної характеристики виступає неможливість чітко визначити «темпоральні межі»^[38] ряду подій, що знаходяться у полі зору дослідників. Йдеться про точки відліку, які позначають їх початок та закінчення. Дискусійними, наприклад, можуть бути питання щодо визначення моменту початку міграції: це може бути виїзд з власного населеного пункту, перетин державного кордону або прибуття у країну запланованого перебування. У деяких випадках різниця між цими подіями може вимірюватися місяцями або, навіть, роками. Неузгодженість визначень певних категорій мігрантів у різних країнах або їх невідповідність самосприйняттю осіб, які перебувають у фокусі дослідження, додатково посилює невизначеність у цій сфері. Зазначені питання, зазвичай, вирішуються у межах кожного конкретного дослідження шляхом визначення найбільш придатного у певному контексті понятійно-категоріального апарату.

Вік. Вікові характеристики особи – це визначений момент у часовій системі координат, де початковою точкою відліку виступає народження конкретної людини. У життєвому циклі кожної особи вік пов'язаний з низкою важливих соціально-економічних та демографічних подій. Початок і завершення навчання, одруження, розірвання шлюбу, народження дітей та інші епізоди здебільшого є характерними для представ-

³⁸ Robertson S. 2014. The Temporalities of International Migration: Implications for Ethnographic Research [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://link.springer.com/chapter/10.1057/9781137474957_4

ників певних вікових груп (з урахуванням індивідуальних варіацій, конкретно історичних та географічних умов). Міграції, що влітаються у життєве полотно на різних етапах, мають неоднакове забарвлення, оскільки співвідносяться з відмінними мотивами, цінностями та прагненнями людей.

Вікові особливості особистості великою мірою визначають психічний та фізичний розвиток людини, впливають на результати та перебіг її діяльності. Переважна більшість аспектів міграційної дійсності особи, тією чи іншою мірою, знаходиться під впливом цього фактору. У молодших мігрантів легше проходять адаптаційні процеси у місцевості прибуття, опанування мови країни вселення, побудова мережі соціальних контактів, засвоєння нових трудових навичок. Роботодавці можуть застосовувати селективні механізми, чутливі до вікових характеристик працівників, при працевлаштуванні у певних галузях економіки. Зазначені процедури відбору не завжди усвідомлюються у процесі безпосереднього найму на роботу, проте підвищена концентрація зайнятих певного віку на деяких видах робіт виступає підтвердженням їх наявності. Для ілюстрації зазначених процесів у ході трудової міграції з України можна навести діяльність хатніх робітниць в Італії, які у більшості випадків є представницями старших вікових груп.

Динаміка. Науковий термін «динаміка» належить до категоріального апарату фізики, однак його вживання настільки вкорінилося у соціальних науках, що на сьогодні будь-яке серйозне дослідження у цій сфері не може залишити його поза своєю увагою. Поняття «соціальна динаміка»^[39] ввів у обіг родоначальник соціологічної науки О. Конт, для позначення зміни станів суспільних явищ, які можна зафіксувати, здійснюючи порівняння двох і більше тимчасових точок. Саму соціо-

³⁹ Соціологія : Підручник / За ред. докт. соціол. наук, проф. В.М. Пічі. – 4-те видання, виправлене. – Львів: «Магнолія 2006», 2009. – С. 25

логію, до речі, дослідник спершу назвав соціальною фізикою, що пояснює часткове запозичення термінології.

При дослідженні динаміки міграційних процесів йдеться про виявлення змін у їх проявах на макрорівні. Ця темпоральна характеристика завжди перебуває у полі зору вітчизняних та зарубіжних науковців, однак не втрачає при цьому своєї актуальності. Прагнення відслідковувати міграційну динаміку неминуче стикається з проблемою вихідних даних, які найчастіше характеризуються недостатньою якістю, охопленням, повторюваністю чи зіставленістю. В Україні поточна статистика чисельності прибулих та вибулих, а також показники сальдо міграції та міграційного обороту, розраховані на основі зазначених даних, є джерелом формування найбільш тривалих динамічних рядів у цій сфері. Збір інформації для державної та муніципальної статистики характеризується високим ступенем формалізованості, бланки обліку прибуття та вибуття, що слугують джерелом первинних даних, затверджуються у визначений законодавством спосіб і можуть змінюватися лише шляхом виконання спеціально визначених процедур. Однак, незважаючи на це, протягом років незалежності відбулося суттєве реформатування показників міграційної статистики України. Зазначені зміни, на жаль, часто передбачали припинення збору інформації певного характеру, в результаті чого мало місце збіднення наукового банку даних про міграції. Так, наприклад, 2004 рік став останнім, коли збиралися дані про національність та рівень освіти прибулих та вибулих осіб^[40].

Статистичні дані бувають чутливими до правових нововведень, в результаті чого дані динамічного ряду у певні роки можуть підлягати суттєвим коливанням, у той час як реальні кількісні показники дослі-

⁴⁰ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження зразків документів, необхідних для реєстрації місця проживання в Україні» [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/985-2004-%D0%BF>

джуюваного явища залишаються на стабільному рівні. Так, зафіксоване державною статистикою сальдо міждержавної міграції в Україні у 2012 р. у 3,6 раза перевищувало показник попереднього року. Така ситуація пояснюється не раптовим напливом новоприбулого населення в країну, а набуттям у 2012 р. чинності Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»^[41], а також затвердженням «Порядку продовження строку перебування та продовження або скорочення строку тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства на території України»^[42] та «Порядку оформлення, виготовлення і видачі посвідки на постійне проживання та посвідки на тимчасове проживання»^[43]. Зазначеними документами були суттєво спрощені процедури реєстрації іммігрантами свого місця проживання, у зв'язку з чим велика кількість іноземців, які на той момент мешкали на території України на неофіційних засадах, змогли легалізувати свою присутність.

Дані повторюваних вибірових обстежень з міграційної проблематики є цінним доповненням до динамічних інформаційних рядів, сформованих на основі інформації з офіційної статистики. Блок запитань про міграції включено до програми соціологічного моніторингу «УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО», що проводиться Інститутом соціології НАН України з 1992 р. до нинішнього часу^[44]. Найповнішим джерелом даних про зовнішні трудові міграції з України слугують три хвилі Загальнонаціонального вибірового обстеження з питань трудо-

⁴¹ Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

⁴² Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку продовження строку перебування та продовження або скорочення строку тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства на території України» № 150 від 15.02.2012 р. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/150-2012-%D0%BF>

⁴³ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку оформлення, виготовлення і видачі посвідки на постійне проживання та посвідки на тимчасове проживання і технічного опису їх бланків та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2002 р. № 1983» № 251 від 28.03.2012 р. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/251-2012-п>

⁴⁴ Банк соціологічних даних [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://i-soc.com.ua/ua/institute/offers>

вої міграції (ОТМ), проведені у 2008р., 2012р. та 2017р. Державною службою статистики та партнерами. Динамічні ряди, отримані у ході вибірових обстежень, характеризуються більшою гнучкістю та меншою зіставленістю даних у порівнянні з даними офіційних статистичних джерел. Зокрема, значні зміни відбулися у структурі анкети ОТМ протягом лише трьох раундів проведення: у третьому турі обстеження припинився збір даних про напрями використання грошових переказів, змінилася кількість та трансформувався зміст відповідей на запитання про доступ мігрантів до системи соціального забезпечення за кордоном; починаючи з другої хвилі обстеження введено показник про відповідність освітньо-кваліфікаційного рівня мігрантів в Україні та за кордоном тощо.

Синхронність у контексті цього дослідження означає виявлення та вивчення подій, процесів та явищ, які відбуваються одночасно з міграцією. У темпоральній логіці одночасність виступає одним з різновидів часової координати подій, поряд з відношеннями «раніше» і «пізніше»^[45]. На мікрорівні цього контексту знаходяться поведінкові реакції осіб, пов'язаних із мігрантами тісними особистими зв'язками, на закордонне працевлаштування когось із членів домогосподарства, родичів тощо. Зазначений аналіз включає виявлення стратегій забезпечення піклування про дітей чи інших утриманців, зміна шаблону зайнятості шлюбного партнера в результаті виїзду за кордон чоловіка чи дружини, чи має місце явище сімейної міграції тощо. У вибіровому дослідженні, проведеному в ході проекту ТЕМПЕР, низка запитань анкети покликана висвітлити цей параметр темпоральності через виявлення особливостей зайнятості шлюбного партнера респондента під час його перебування за кордоном; у разі наявності міграційного досвіду у по-

⁴⁵ Конверський А.Є. Логіка (традиційна та сучасна): Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – С. 504

дружжя, розглядаючи одночасність чи розбіжність у часі перебування за межами країни.

Незважаючи на термінологічну подібність темпоральна характеристика синхронності та процеси синхронізації іммігрантів, що розглядалися у попередньому підрозділі, суттєво розрізняються. Перше із зазначених понять описує поведінкові процеси пристосування членів домогосподарства до нової для них реальності – виїзду за кордон певної особи, як носія визначених соціальних ролей та функцій; друге стосується, більшою мірою, поведінки самих мігрантів, які намагаються діяти орієнтуючись одночасно на перебіг подій на батьківщині та в країні працевлаштування.

Дослідницька перспектива синхронності на макрорівні включає розгляд міграцій та інших соціально-економічних процесів чи подій, що відбуваються одночасно. Наявність прямих причинно-наслідкових зв'язків не є необхідною умовою у цьому контексті, як, наприклад, масові трудові міграції українців за кордон та виникнення чисельної категорії внутрішньо переміщених осіб в результаті окупації Криму та військових дій на сході України; підписання угоди про безвізовий режим між Україною та ЄС і світова пандемія коронавірусу тощо. Зазначена особливість відрізняє аналізовану темпоральну характеристику від наступної – каузальності.

Каузальність (причинність) передбачає виявлення причинно-наслідкових зв'язків у міграційних (та будь-яких інших) дослідженнях, що можливо виключно з розширеної часової перспективи. Така аналітично-темпоральна конструкція одночасно включає у себе причини міграцій та їх наслідки, які відбуваються у різні моменти часу. У поняттях синхронності та каузальності міграцій існує суттєва темпоральна різниця: перше з них характеризує процеси, що збігаються у часі, а друге – описує явища, що відбуваються одне після іншого. При дослі-

дженні соціально-економічних процесів буває важко точно відмежувати синхронність від причинності. Це відбувається через неможливість чіткого визначення граничних меж тривалості подій: точок їх початку та закінчення. Проте на теоретичному рівні розмежування зазначених темпоральних характеристик є необхідним та доречним.

Хронологія. Теоретики соціологічного підходу заперечують існування всеохоплюючої універсальної хронології: у соціальних науках спостерігач може зафіксувати подію у часі лише за допомогою часткової обмеженої хронології, такої, що стосується певної події.^[46] Отже, у межах цієї монографії хронологія передбачає вивчення важливих подій, пов'язаних з міграцією, в їх часовій послідовності. Ця темпоральна характеристика є важливою як на особистому рівні, так і для державних утворень та крупних регіонів. Виявлення послідовності подій імпліцитно існує в усіх дослідженнях міграційних процесів оскільки ця характеристика виступає основою для логічного групування та представлення реальності. У темпоральній логіці виділяють два підходи, що пояснюють послідовність розгортання подій:

1. «після цього» – «внаслідок цього» (що відповідає темпоральній характеристиці причинності);
2. «після цього» – пізніше в хронологічному сенсі (що описує аналізовану характеристику).

Для більш наочного розмежування синхронності, причинності та хронології, у таблиці 1.2.1 наведено особливості часового співвідношення, притаманні кожній із зазначених характеристик.

⁴⁶ Филиппов А.Ф. Конструирование прошлого в процессе коммуникации: теоретическая логика социологического подхода. Препринт WP6/2004/05/ – М.: ГУ ВШЭ, 2004. – С. 17

Таблиця 1.2.1

Особливості часового співвідношення у темпоральних характеристиках синхронності, причинності та хронології.

<i>Назва темпоральної характеристики</i>	<i>Синхронність</i>	<i>Каузальність</i>	<i>Хронологія</i>
Особливості часового співвідношення	Одночасність подій	Одна подія відбувається після іншої за умови наявності причинно-наслідкового зв'язку	Одна подія відбувається після іншої незалежно від наявності причинно-наслідкового зв'язку

Джерело: Авторська розробка

Ритмічність. Події впорядковуються у часі не лише у вигляді простої хронологічної черговості: на думку академіка П.К. Анохіна, життя було б неможливим з простою послідовністю подій без періодичних чи ритмічних повторів окремих фрагментів дійсності. Всесвіт без ритму існувати не може, оскільки існування поза часом неможливе, а ритм – тісно пов'язаний з часом^[47]. Ритмічну темпоральність доцільно застосовувати для впорядкування повторюваних подій і в природничих, і в соціальних науках.

Поняття міграційних ритмів можна описати як рівномірне чергування впорядкованих циклів та фаз міграції. Цей термін активно використовують фахівці з природничих наук для опису міграцій птахів^[48], метеликів^[49], молюсків^[50] тощо. Допоки це поняття не знайшло широкого вжитку у словнику соціальних наук, незважаючи на те, що увага дослідників до виявлення повторюваних у часі закономірностей існує

⁴⁷ В.В. Заславський Проблема розмежування понять часу та тривалості // Якість в контексті дієвості стандартів фізичної та технологічної освіти. – 2008. – С. 135 [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://journals.uran.ua/index.php/2307-4507/article/viewFile/34011/30547>

⁴⁸ Gwinner E. Internal Rhythms in Bird Migration // Scientific American. – 1986. – Vol. 254. – No. 4. – P. 84–93

⁴⁹ Cutter Edwards R. Butterfly migration – A Rhythm in Nature [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.gardenswithwings.com/facts-info/a0810MonarchMigration.html>

⁵⁰ Werner A. Migratory rhythms of drifting juvenile molluscs in tidal waters of the Wadden Sea // Marine Ecology Progress Series. – 1992. – Vol.83. – P.197–206

від часів зародження міграційних досліджень. Активне використання вищезгаданого поняття в біології швидше за все пояснюється особливостями міграцій у живій природі, де причинами переміщень певних популяцій виступає постійно повторюване чергування життєво важливих характеристик середовища проживання, пов'язане, зокрема, зі зміною пір року. Втім для деяких різновидів міграцій, що здійснюються людьми (зокрема, йдеться про сезонні міграції для працевлаштування у сільському господарстві, туристичній галузі), зміна пір року також має важливе значення, однак, очевидно, що для людей вона обумовлює не виживання, а вибудовує певні обмеження та можливості соціально-економічного характеру, які виступають у ролі факторів відштовхування та притягання. Дж. Фрейзер доводить, що світу живих організмів притаманна біотемпоральність, що змінюється ноотемпоральністю, коли йдеться про рівень людського життя, оскільки діяльність виду *homo sapiens* визначається його розумом^[51].

Незважаючи на феноменальний технічний прогрес, зокрема у виробництві продуктів харчування, урізноманітнення дозвілля та відпочинку тощо, життєдіяльність людей, як сукупності біосоціальних організмів, все що зазнає великого впливу природно-кліматичного контексту. Вплив ритмів живої природи доповнюється коливаннями в економічній, технологічній, фінансовій та інформаційній сферах: кризові етапи (наприклад, пандемія коронавірусу, фінансово-економічна криза 2008 р.), зазвичай, зменшують масштаби міжнародних міграцій, періоди розквіту, навпаки, сприяють їх збільшенню. У таких умовах використання терміну «міграційних ритмів» у гуманітарних науках цілком доречне. З тією сутнісною відмінністю, що вони визначатимуться не суто кліматичними (як у живій природі),

⁵¹ Черкун Я. С. Визначення поняття «соціальна темпоральність» / Я. С. Черкун // Грані. – 2016. – №2. – С. 50–54 [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2016_2_11.

а, більшою мірою, соціальними закономірностями. Це поняття побіжно розглядається у публікації М. Гріффітс, А. Роджерса та Б. Андерсон^[52]. Т. Еденсор (T.Edensor) та Дж. Холлоуей (J.Holloway) здійснили цікаве дослідження з метою виявлення ритмів у туристичних маршрутах, що здійснюються за одним із найпопулярніших екскурсійних напрямків у Ірландії – так званім Кільцем Керрі^[53]. Наведені приклади свідчать про наявність в науковій спільноті актуального запиту на використання концепту міграційних ритмів. Проте поодинокі дослідницькі ініціативи ще не призвели до чіткої концептуалізації цього поняття у міграціології.

Поняття «міграційного ритму» – не єдиний випадок коли міграціологи запозичують аналітичні інструменти у колег-дослідників із природничих дисциплін. Найяскравішою ілюстрацією можна вважати метод повторного виявлення (capture-recapture method), який в гуманітарних науках використовують для оцінювання кількості мігрантів з нерегульованим правовим статусом.^[54] У біологічних та медичних науках цей метод застосовують для оцінки розміру популяції певного виду тварин у певному регіоні, або для виявлення чисельності хворих тварин.

Покращання транспортної інфраструктури, поява та поступове здешевлення швидких видів транспорту (наприклад, бюджетних (low-cost) авіаліній), можливість скоротити бюрократичну тяганину, пов'язану з перетином кордону, за рахунок використання інтернет-технологій та інші фактори призводять до загального збільшення рухливості населення та урізноманітнення проявів міграції у світовому

⁵² Griffiths M., Rogers A., Anderson B. Migration, Time and Temporalities: Review and Prospect [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://www.compas.ox.ac.uk/wp-content/uploads/RR-2013-Migration_Time_Temporalities.pdf

⁵³ Edensor T., Holloway J. Rhythmanalizing the coach tour: the Ring of Kerry, Ireland [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://rgs-ibg.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1475-5661.2008.00318.x?purchase_referrer=www.google.com&tracking_action=preview_click&r3_referer=wol&show_checkout=1

⁵⁴ Вакуленко Е.С., Цимайло В.В. Учёт нелегальной миграции населения // Демоскоп Weekly. – 2001. – №479-480. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.demoscope.ru/weekly/2011/0479/analit02.php>

масштабі. Такі умови створюють підґрунтя для формування та вивчення міграційних ритмів населення, що охоплює частоту закордонних поїздок, необхідність та можливість здійснення міжнародних міграцій, час, витрачений на кожне конкретне переміщення у просторі в умовах модернізації та багато інших темпоральних аспектів.

Міграційні хвилі, що розгорталися в нашій державі протягом минулих століть, з огляду на переважно масштабний та невідворотний характер, часто сприймалися мігрантами та громадою ніби «маленька смерть»^[55] особи, яка вирушає за кордон. В українській літературі існує низка прикладів подібного сприйняття: літературознавці зазначають, що картини прощання з рідним краєм, родиною в українському фольклорі кінця XIX – початку XX століття імітують поховальні мотиви народних голосінь^[56]. Подібні настрої панують у новелі В. Стефаника «Камінний хрест»^[57], зустрічаються у творах І. Франка та інших письменників.

Природа міграційних переміщень сучасності, на противагу вищенаведеному баченню, характеризується більшою гнучкістю, повторюваністю, зворотністю, що зменшує емоційну напругу і самих мігрантів, і їхнього оточення. Глобальна комісія з міграції, створена ООН у 2003 р., базуючись на результатах кількарічної аналітичної роботи, дійшла висновку, що у сучасному світі різноманітні форми тимчасових та циркулярних переміщень приходять на зміну традиційній переселенській парадигмі^[58]. Зазначені зміни відображені в еволюції категоріального апарату міграціології у процесі введення і активного експертного обговорення відповідних понять, зокрема

⁵⁵ Геніс А. Американская азбука // White on White. – 2006. – С. 47

⁵⁶ Шостак О. Фольклорні джерела поетичного циклу Івана Франка «До Бразилії» // Науковий Вісник МНУ ім. Сухомлинського. Філологічні науки (Літературознавство). – 2016. – С. 289 [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://litzbirnyk.com.ua/wp-content/uploads/2017/01/57.18.16.pdf>

⁵⁷ Стефаник В. Камінний хрест: вибрані твори / Василь Стефаник. — К.: Знання, 2017. — 239 с.

⁵⁸ Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії : монографія / О.А. Малиновська. – К.: НІСД, 2018. – С. 186

терміну «циркулярна міграція».

Більшість сучасних визначень циркулярної міграції містять у собі чотири основних виміри: просторовий, часовий, повторюваність та розвиток^[59]. У теоретичних дослідженнях міграційної циркулярності часовий вимір розглядається як проста тривалість подій. Натомість темпоральна сутність ритмічних міграцій визначається повторюваною тривалістю, тобто формується на перетині другого і третього з вищенаведених вимірів. Таким чином, циркулярна міграція може бути *ритмічною*, у разі чергування однотипних за тривалістю та характером фаз міграції, та *аритмічною*, коли повторювані виїзди за кордон є різними за тривалістю, причинами, родом занять тощо.

Результати якісних емпіричних досліджень в Україні та світі демонструють набір кейсів, спроможних проілюструвати наведені вище різновиди. Прикладом ритмічних міграцій можуть слугувати повторювані поїздки студентів стаціонарної форми навчання на короткострокове працевлаштування за кордоном протягом літніх канікул. Залученість у формальний навчальний процес, у цьому випадку, визначає як однакову тривалість перебування на батьківщині та за кордоном, так і основний рід занять особи впродовж певного освітнього періоду. Для ілюстрації аритмічної циркулярної міграції можна застосувати приклад міграційного проекту, який розпочинається із закордонного стажування; продовжується, після тимчасового повернення на батьківщину, короткотривалим працевлаштуванням за наймом в іншій державі. Наступними фазами виступають ще одне повернення і ведення власної справи в країні походження, що супроводжується нерегулярними виїздами за кордон, пов'язаними з підприємницькою діяльністю. У даному випадку повторювані міждержавні поїздки є різнотипними та нерегу-

⁵⁹ Newland K. Circular Migration and Human Development/ UNDP [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdrp_2009_42.pdf

лярними, а отже вони не відповідають ознакам ритмічності, таким як повторювана тривалість, регулярність, однотипність.

Теоретики пов'язують циркулярні міграції переважно з міждержавними переміщеннями осіб, водночас для темпоральної характеристики ритмічності наявність або відсутність факту перетину державного кордону не має значення. Повторюваність міграцій є основною передумовою для їх перевірки на предмет виявлення ритмічності. В новітній історії незалежної України перебіг декількох міграційних потоків передбачає реальну або потенційно можливу ритмічність: йдеться про сезонні, маятникові, вахтові міграції та рух “човників”, тобто осіб, які власноруч перевозили дрібні партії товарів, що був доволі розповсюдженим наприкінці минулого століття.

У сфері гуманітарних досліджень сезонну міграцію найчастіше пов'язують з тимчасовим працевлаштуванням прибулого населення у сільськогосподарській галузі, рідше – у туристичній сфері. У багатьох розвинутих країнах запроваджують спеціальні програми з організованого набору працівників з-за кордону для забезпечення місцевих фермерських господарств необхідною робочою силою на період збору врожаю. Найбільш масштабні потоки сезонної міграції з України формуються з наших співвітчизників, які працюють у сільськогосподарських підприємствах Польщі.

Маятникові міграції населення викликані диспропорцією у розташуванні робочих місць, навчальних закладів та місцевості проживання, що спричиняє щоденні (рідше - щотижневі) переміщення працівників та студентів між населеними пунктами проживання та працевлаштування (навчання). Повторюваність та частота здійснення цих переміщень відкриває широке поле для виявлення їх ритмічних особливостей. Сучасні технології здатні продукувати цінну емпіричну інформацію для дослідження маятникового руху населення, зокрема

йдеться про агреговані дані мобільних операторів про щоденні перетини адміністративних меж населених пунктів власниками мобільних телефонів. У міжнародній статистиці наявні серйозні наукові розробки з метою оцінки масштабів маятникових міграцій та туристичних переміщень на основі даних операторів мобільного зв'язку. У цьому контексті варто згадати проект “Люди і місця”, здійснений Інститутом статистики Італії, Національною дослідницькою радою цієї країни та університетом м. Піза, де експертам вдалося оцінити чисельність різних категорій осіб, які з певною системністю перебувають на території вказаного муніципального утворення^[60]. В Україні втілення подібних дослідницьких ініціатив гальмується неможливістю отримання вихідних даних: наукові центри не володіють достатніми коштами для придбання вихідної інформації на комерційній основі, а представники бізнесу не вмотивовані діяти за інноваційними сценаріями.

Згідно з українським законодавством, вахтовий метод роботи застосовується, коли виробничі об'єкти (ділянки) значно віддалені від місця знаходження підприємства, установи та організації, при недоцільності виконання робіт звичайними методами, а також у цілях скорочення термінів будівництва в необхідних і віддалених районах та в районах незабезпечених відповідними трудовими ресурсами^[61]. Класичними галузями застосування такого методу працевлаштування є нафтова, газова, лісова промисловість, геологорозвідка, будівництво та реконструкція автомобільних доріг та інші. У таких умовах питання набору кадрів, доставка працівників до місця роботи та інша організаційна діяльність здійснюється уповноваженими органами підприємства, установи чи організації.

⁶⁰ Использование данных системы мобильной связи для оценки мобильности населения. Оценка мобильности городского населения и потоков между городами с использованием больших данных в рамках интегрированного подхода. [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://www.cisstat.com/BigData/CIS-BigData_06.pdf

⁶¹ Усенко О. Вахтовий метод роботи // Вісник. Офіційно про податки. – 2016. – №12(870) [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.visnuk.com.ua/ru/pubs/id/9533>

Перебіг процесів новітньої трудової міграції з України містить поширені випадки таких форм самоорганізації закордонного працевлаштування, які за своєю суттю відповідають змісту вахтового методу роботи. Організаційною основою запровадження такого методу виступає практика чергування працівників у місцях прикладання праці, що віддалені від дому. У середовищі сучасних українських мігрантів, які працюють за кордоном, зокрема у Польщі, у сфері надання послуг окремим домогосподарствам (прибирання, догляд), набула поширення практика почергової зайнятості кількох, найчастіше двох, жінок в одного роботодавця. Найчастіше такі «напарниці» пов'язані сімейними або дружніми відносинами. У той час коли одна працівниця перебуває за межами України, інша колежанка має змогу вирішувати соціально-побутові питання на батьківщині. Цей спосіб роботи дозволяє мігрантам не розривати зв'язки з домогосподарством в Україні і одночасно підвищувати свій рівень життя через працевлаштування за кордоном.

У 90-ті роки минулого століття та на межі тисячоліть в Україні активно здійснювалися так звані «човникові міграції», тобто багаторазові короткострокові виїзди за кордон з метою придбання або продажу товарів. Ці процеси чинили помітний вплив на життя окремих людей та економічну систему країни. У ході аналізу результатів першого спеціального вибіркового обстеження з питань трудових міграцій під назвою «Життєві шляхи населення України», проведеного у восьми областях України у березні 2001 р., експерти виділяли категорію «човників» як окремий контингент учасників трудових поїздок за межі України, поряд з короткостроковими та довгостроковими трудовими мігрантами^[62]. Ці процеси характеризувалися частою повторюваністю і, таким чином, за наявності достатньої емпіричної бази, могли би претендува-

62 Зовнішні трудові міграції населення України / За ред. Е.Лібанової, О.Позняка. – К.: РВПС України НАН України, 2002. – С. 68

ти на спеціальний аналіз щодо виявлення ритмічності. Поступово вони втратили свою масштабність та значимість і залишилися поза сферою інтересів дослідників міграційних процесів.

В таких умовах стає очевидно, що сутнісною особливістю сучасних міграційних процесів в Україні виступає їх поліритмічність: перебіг усіх названих вище типів міграції здійснюється одночасно у різному співвідношенні інтенсивності та частоти. Неможливість відслідковування ритмів у різних видах повторюваних міграцій призводять до безсистемного і хаотичного сприйняття зазначених процесів. Таким чином, ритмічність виступає основою для виявлення динамічної структурності.

Темп характеризує ступінь швидкості перебігу певних процесів чи виконання завдань, інтенсивність розвитку. Він може бути повільним, помірним або швидким, його значення також розкривають такі аспекти як “поступовість” і “стрибкоподібність”. Зарубіжні експерти вживають термін «темп транснаціональних процесів» («the pace of transnational processes»)[⁶³], проте ця характеристика притаманна також і внутрішньодержавним міграціям. Для визначення міри швидкості дослідникам варто застосовувати певні еталони, референтні значення. На початковому етапі для визначення темпу певного процесу, пов’язаного з міграціями, доцільно використовувати порівняння його перебігу у різних міграційних групах або у різних обставинах. Наприклад, порівняння тривалості терміну отримання статусу біженця у різних країнах дозволяє оцінити швидкість цієї процедури у тому чи іншому місці.

Інформація про вид транспорту, яким подорожують мігранти між країнами прибуття і вибуття, не дає змоги робити остаточні висновки про темп їхнього руху, незважаючи на те, що швидкісні характеристики

⁶³ Glick Schiller N. Theorising Transnational Migrations in our Times: A Multiscalar Temporal Perspective// Nordic Journal of Migration Research. – 2018. – №8(4). – P. 203

літаків, автомобілів, човнів та інших видів транспорту відомі заздалегідь. У деяких випадках, зокрема у разі переміщень, організованих нелегальними перевізниками, особи долають різні ділянки шляху по-різному. Перехід від одного етапу подорожі до іншого може вимірюватися місяцями, подорожі літаком через один кордон – передувати піша хода у декілька десятків кілометрів.

Темпоральні характеристики «тривалості» та «темпу» розмежовані наявністю оціночного значення в останньому. Тривалість застосовують для простого вимірювання протяжності: констатації кількості часових одиниць, протягом яких відбувалася подія. Натомість темп розкриває низку соціальних смислів. Взаємопов'язок темпоральних характеристик ритмічності та темпу дуже міцний. Смислова домінанта першої – упорядкована повторюваність, останньої – міра швидкості. Саме зростання темпу сучасних міграцій створює передумови для їх повторюваності. Німецький дослідник М. Вінтергофф зазначає, що сучасне глобалізоване суспільство підхопило новий вірус – вірус швидкого темпу,^[64] який інфікував всі сфери життєдіяльності.

Вивчення системи вищенаведених елементів темпоральності має відбуватися з урахуванням *принципу локалізації простору і часу*. Наукові дослідження у сфері міграції можуть здійснюватися у різних часових модальностях. Основними темпоральними векторами міграційних студій виступають сучасність, минуле (при вивченні якого неодмінно визначається конкретний часовий період) та майбутнє (що на момент дослідження існує у вигляді особистих намірів на індивідуальному рівні чи наукових прогнозів – на рівні суспільства). По суті, сучасність для планети означає те саме що і біологічний вік для людини – це точка для позначення теперішнього, що вимірюється в одиницях

⁶⁴ Дорожко І. Темпоральні характеристики родинного виховання [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://www.rusnauka.com/35_OINBG_2012/Philosophia/6_122220.doc.htm

астрономічного часу. Початком літочислення для людини виступає її народження, а для суспільства – обрані референтні події залежно від типу календарної системи.

Згідно з основами темпоральної логіки істинність одного і того самого твердження у різні моменти часу може змінюватися. Визначення істинності у науковому пізнанні міграцій та інших соціальних процесів також не може відбутися без окреслення просторово-часових координат. Як приклад наведемо взяте навмання твердження: «у трудовій міграції найчастіше беруть участь жінки старших вікових груп». Відповісти на запитання про його істинність або хибність можна лише маючи уявлення про просторові характеристики та визначеність у часі. Після з'ясування згаданих параметрів можна стверджувати, що стосовно сучасної трудової міграції з України до Італії, це судження є істинним, а щодо інших країн призначення – хибним.

Визначеність у часі – це не просте розміщення міграційних процесів у межах конкретних календарних дат, а глибока аналітично-дослідницька робота з виявлення рушійних сил, передумов та обставин, що пояснюють їх виникнення, перебіг та характерні особливості. Експертка з Великобританії Ніна Глік Шиллер (Nina Glick Schiller) зауважує, що у багатьох секторах сучасних міграційних досліджень вчені почали замислюватися над запитанням: чим нинішній момент часу відрізняється від нещодавнього минулого. Для ілюстрації вона наводить стривожене запитання, висловлене у публікації Лео Лукасена (Leo Lucassen): «Чому західні політики настільки занепокоєні і, подеколи, занурюються в апокаліптичні настрої через зростання кількості шукачів притулку в 2014–2016 роках, особливо це відчутно у порівнянні з попередньою кризою біженців, що мала місце в 1990-х?»^[65]. Для

⁶⁵ Glick Schiller N. Theorising Transnational Migrations in our Times: A Multiscalar Temporal Perspective// Nordic Journal of Migration Research. – 2018. – №8(4). – P. 206

відповіді на запитання подібного характеру необхідно зосередитися на виявленні тих обставин, які у певний момент часу призвели до виникнення ісламофобії та посилення анти-іммігрантських настроїв у світі, в результаті чого виникла нова реакція політичних лідерів та всього суспільства на зростаюче прибуття біженців. Н. Глік Шиллер називає такий підхід «аналізом зовнішніх обставин», що одночасно враховує глобальні трансформації у часі та їх просторову локалізацію, коли розуміння ситуації, що виникає, розкриває причини руйнації соціальних, культурних та політичних елементів на яких ґрунтувалася попередня система міжнародних міграцій.

Таким чином, міграціям, як і іншим соціально-економічним процесам, характерна багатовекторна мінливість. У міграціології плинність часу відображається у зміні міграційних станів населення. Основні елементи темпоральності слугують своєрідними осями для вимірювання змін у певних напрямках. До них варто віднести тривалість, вік, темп, ритмічність, хронологію, каузальність (причинність), динаміку та синхронність. Визначення цих параметрів ґрунтується на поєднанні основних положень темпоральної логіки з особливостями перебігу міграційних процесів у сучасному світі. Введення часових координат здатне суттєво збагатити дослідницький інструментарій міграційних студій, надає їм певного об'єму та повноти, розкриває потенціал для нових ракурсів у цій сфері. На жаль, емпіричне підґрунтя, яке б давало змогу виявити практичне наповнення вищенаведених параметрів міграційної темпоральності здебільшого відсутнє, особливо це стосується синхронності та ритмічності. Втім, ідеї передують практичним крокам у будь якій діяльності, тому вдалі теоретичні напрацювання є орієнтирами для подальших практичних дій.

РОЗДІЛ 2

ВИБІРКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМПЕР ЯК УНІКАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО ЗНАНЬ ПРО МІГРАЦІЇ

2.1 Проблемні питання збору соціологічних даних про тривалі часові відрізки: приклад вирішення у ТЕМПЕР

Великий пласт інформації про перебіг міграційних процесів у різних куточках сучасного світу було отримано експертами завдяки звертанню до методу вибіркового дослідження. Опитування зворотних мігрантів та осіб без міграційного досвіду у рамках проекту ТЕМПЕР здатне суттєво поглибити знання науковців про різноманітні аспекти виїзду українських громадян для працевлаштування за кордоном та подальше повернення на батьківщину. Проте зрозуміти та коректно інтерпретувати результати цього дослідження можливо лише у разі врахування особливостей його організації та методології. Саме це і обумовлює важливе значення цього розділу монографії, який виступає свого роду перепусткою у подальші – більш цікаві та ілюстративні частини роботи, що не можуть бути адекватно сприйнятими без ознайомлення з організаційно-методологічним підґрунтям.

З теоретичної точки зору інформація, яку отримують дослідники у ході будь-яких соціологічних обстежень, описує не абсолютні події, а такі, що сприймаються певним суб'єктом. Кожна людина, згідно з визначенням Дж. Міда, «діє у рамках своєї власної перспективи». Для отримання валідних емпіричних даних методами соціальних наук необхідно виявити співвідношення між особистісно-індивідуальною та загальною перспективами розгляду конкретних подій та процесів. У контексті вибіркового соціологічного дослідження це завдання можли-

во виконати лише в процесі якісної комунікації^[66] між інтерв'юером, який збирає дані, та респондентом, який їх надає. Первинна інформація про особистий досвід людини стає доступною для дослідників через відтворення нею індивідуального сприйняття власної поведінки. Відбувається свого роду мовленнєва реконструкція попереднього досвіду, в процесі чого особа може як помилятися, так і усвідомлювати хибність сприйняття окремих епізодів власного життя. Нехтування цією особливістю може бути фатальним для валідності емпіричних даних, зібраних за допомогою соціологічних методів.

Якісні соціологічні дослідження дають змогу якнайглибше занурюватися у життєві ситуації респондентів. Однак нерепрезентативний характер вибірки у таких обстеженнях часто не дозволяє розповсюджувати отримані дані на всю генеральну сукупність. У таких умовах зростає цінність отримання кількісних даних про місце міграційного досвіду в еволюції життєвого шляху населення. Вибіркове дослідження, проведене в рамках проекту ТЕМПЕР, здатне суттєво посилити позиції науковців у розумінні природи трудових міграцій з України, оскільки виявляє низку моментів, що були не висвітленими дотепер. В інформації, отриманій в рамках цього проекту, також є низка обмежень, усунути деякі з яких дослідники змогли за рахунок використання новітніх технологій у проведенні соціологічних досліджень. Йдеться про спеціально розроблене програмне забезпечення, яке передбачало введення інформації про респондента під час опитування безпосередньо в електронний пристрій (планшет), з наступним автоматичним формуванням бази даних та системою арифметичного та логічного контролю.

Збір соціологічних даних за допомогою планшетних комп'ютерів, що в англomовній літературі називається CAPI (Computer-assisted

⁶⁶ Филиппов А.Ф. Конструирование прошлого в процессе коммуникации: теоретическая логика социологического подхода. Препринт WP6/2004/05/ – М.: ГУ ВШЭ. – 2004. – С. 27–28

personal interviewing)^[67], набуває все більшої популярності у всьому світі, його використовують паралельно з традиційним методом збору первинних соціологічних даних, коли інформація вноситься олівцем чи ручкою у паперову анкету (PAPI – paper and pencil interviewing). Однією з рекомендацій ООН для проведення раунду переписів населення у 2020 р. є посилення використання інформаційних та комунікаційних технологій у статистичних операціях^[68]. Багато країн уже здійснили переписи на своїй території за використанням планшетів. В Україні проведення другого загальнонаціонального перепису населення також передбачає використання планшетів^[69].

Незважаючи на окреслені перспективи, для населення сучасної України така форма опитування є поки що незвичною, згідно з оцінкою інтерв'юерів проекту ТЕМПЕР, занесення особистої інформації в електронний пристрій викликало тривогу та побоювання з боку респондентів більшою мірою, ніж при традиційному опитуванні з паперовою анкетною. Дослідники з Румунії зіштовхнулися з подібною підозрілою реакцією опитаних на використання планшетів в процесі анкетування. Румунські колеги пояснювали це історичною спадщиною, пов'язаною з часами диктаторства Ніколае Чаушеску, в результаті чого населення досі не може відновити відчуття цілковитої безпеки. Сторінки української історії містять подібні епізоди, що разом із нестабільною ситуацією сучасності породжує недовіру до осіб та організацій, що збирають особисту інформацію, та небажання її розголошувати, яке ще більше зростає в умовах, коли опитування проводиться у нетрадиційний спосіб. Натомість у Сенегалі використання планшетів, навпаки, підвищувало

⁶⁷ Sainsbury R., Ditch J., Hutton S. Computer Assisted Personal Interviewing // Social Research Update [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU3.html>

⁶⁸ Bourezgue T. Using tablets for the 2018 Algerian Census: Mobile Census Application Quality Assessment. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inc.es/q2016/docs/q2016Final00027.pdf>

⁶⁹ Перепис на планшетах. Директор Інститута демографії розказала, як пересчитают населення в 2020-м году. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukraine/events/perepis-na-planshetakh-direktor-institutu-demografii-rasskazala-kak-pereschitajut-naselenie-v-2020-m-hodu-2489173.html>

довіру респондентів до обстеження. Такий метод опитування слугував ознакою його серйозності, інтерв'юери з електронними пристроями сприймалися як представники поважної організації, що автоматично зменшувало побоювання респондентів бути ошуканими. Дослідники із Аргентини повідомили про спокійне (без особливого емоційного забарвлення) сприйняття респондентами методу опитування CAPI.

Вибіркове обстеження ТЕМПЕР за своєю методологічною базою, часовим охопленням та способом збору первинних даних, є унікальним науковим проектом у вітчизняній міграціології, що ставило перед дослідниками низку специфічних викликів. У ході опитування збиралася інформація про досить тривалий період життя респондентів: відправною точкою виступав вік початку економічної активності за методологією МОП (15 років), кінцевою координатою – момент інтерв'ю. Опитування, спрямовані на виявлення минулих подій, що відбулися протягом певного життєвого періоду, у демографії називають ретроспективними або анамнестичними. Такі дослідження пов'язані зі специфічними викликами, зокрема щодо широкого часового охоплення, яке передбачає необхідність отримання інформації, що зберігалася у довготривалій пам'яті опитаних. “Вивантаження” даних з архівів довготривалої пам'яті мозку гальмується природними механізмами забування, у результаті чого втрачається чіткість матеріалу, що міститься у пам'яті, зменшується його обсяг, виникають помилки у відтворенні. Експерти називають психологічний процес забування функцією часу^[70], що підкреслює різнобічність проявів людської темпоральності.

Вищенаведені особливості визначали важливу роль інтерв'юерів, як допоміжних агентів у процесі відтворення інформації про життєвий шлях респондентів. Тому для участі у вибіркового опитуванні ТЕМПЕР організатори залучали лише професійних інтерв'юерів, з досвідом

⁷⁰ Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2000. – С. 139

роботи у цій сфері та високим рівнем освіти. Наявні освітньо-кваліфікаційні ресурси виступали необхідним підґрунтям для отримання специфічних навичок, необхідних для роботи з анкетною дослідження ТЕМПЕР. Пілотній фазі опитування передувала організація тренінгу для відібраних інтерв'юерів, де окреслювались потенційні проблеми обраного формату опитування та надавались практичні інструменти для їх вирішення. Тривалість заходу для інтерв'юерів української частини проекту ТЕМПЕР складала два повних робочих дні. Особлива увага приділялася питанням активізації довготривалої пам'яті респондентів у процесі опитування.

Під час інтерв'ю респонденти опинялися у ситуації довільного пригадування – це складна розумова діяльність, в ході якої людина мусить докладати зусиль, напружувати волю, щоб відтворити інформацію, яка цікавить дослідників. В процесі підготовки методології обстеження експерти неодноразово зверталися до розробки різних мнемонічних інструментів задля пошуку шляхів активізації пам'яті про попередні події в житті респондентів. Технічним прийомом, створеним для полегшення процесу пригадування, була побудова так званої «особистої хронології» респондента, приклад якої візуально представлений на рисунку 2.1.1.

Побудова особистої хронології здійснювалася автоматично за допомогою програмного забезпечення, розробленого спеціально для опитування у межах проекту ТЕМПЕР, після чого хронологія відображалася на екрані планшету в який вносилися відповіді респондентів. Вихідними даними для побудови слугували дати знакових моментів з життя респондентів, а саме: народження, початку та завершення навчання, працевлаштування на певному місці, виїзду за кордон та повернення в Україну, укладання та розірвання шлюбу, народження дітей.

Хронологія Оксана - TEMPER УКРАЇНА

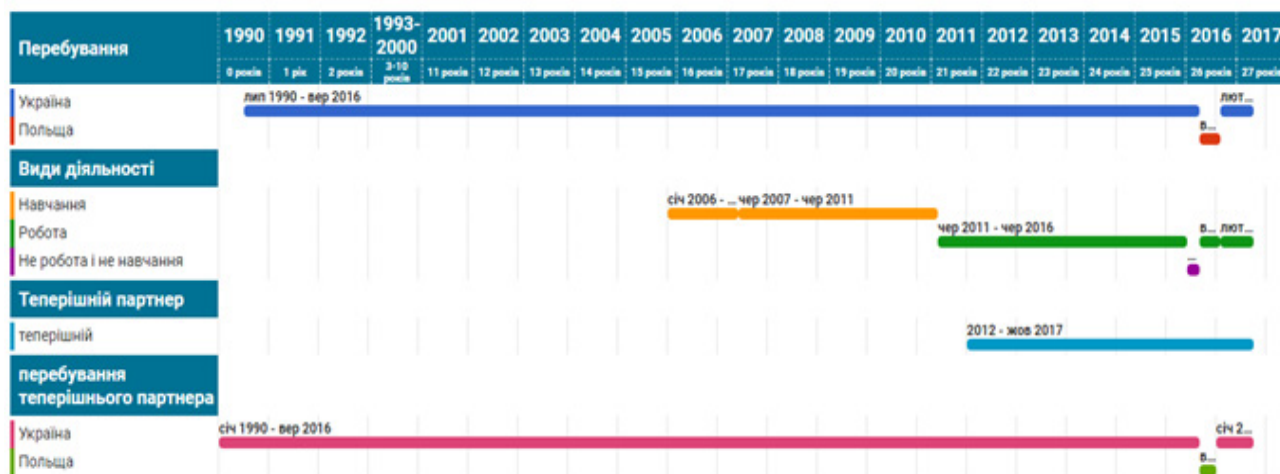

Рисунок 2.1.1. Візуальне представлення особистої хронології випадкової особи, опитаної у ході вибіркового обстеження TEMPER.

Джерело: технічна документація проекту TEMPER

Як уже зазначалося у монографії раніше, дослідження, що здійснюються у межах гуманітарних наук, розгортаються на темпоральному полотні соціального, а не астрономічного, часу. П. Сорокін та Р. Мертон доводили, що соціальний час не є неперервним, його переривають критично важливі дати, взяті за референтні точки, в результаті чого такий науковий аналіз відображає рух соціальних феноменів у межах інших соціальних феноменів.^[71] Визначеність інтервалу соціальної події у часовому ряді обмежується «подією до» і «подією після», що не належать тривалості досліджуваної події.^[72] Саме на цих теоретичних засадах ґрунтувалися практичні інструменти для часової локалізації основних епізодів з біографії респондентів у процесі опитування. Дати тих подій, що не пов'язані з особистим життям респондентів, були найскладнішим елементом для пригадування у ході інтерв'ю. У будь-який момент опитування, коли респондент не міг самостійно ви-

⁷¹ Сорокін П.А., Мертон Р.К. Социальное время: опыт методологического и функционального анализа // Социологические исследования. – 2003. – №3. – С. 114

⁷² Филлипов А.Ф. Конструирование прошлого в процессе коммуникации: теоретическая логика социологического подхода. Препринт WP6/ 2004/ 05/ – М.: ГУ ВШЭ, 2004. – С. 10

значити дати значимих для опитування подій, інтерв'юер мав технічну можливість звернутися до зображення особистої хронології особи (рис 2.1.1). Основні життєві етапи особи, візуально представлені на графіку, слугували точками відліку для відновлення у пам'яті дат та тривалості інших подій. Якщо респондент все ще вагався з визначенням меж часової локалізації певних епізодів, інтерв'юер ставив уточнюючі запитання з використанням певних референтних точок, наприклад: «Це було до чи після Вашого (останнього) виїзду за кордон?» «Скільки часу пройшло між цими подіями?» тощо.

Графічне зображення особистої хронології респондента, представлене на рисунку 2.1.1, дає уявлення про декілька важливих темпоральних характеристик, пов'язаних з міграцією опитаної особи. Визначається вік респондента на момент виїзду за кордон та повернення в Україну, тривалість його перебування у зарубіжній країні (у даному випадку – Польщі). Зміна видів діяльності демонструє хронологію подій з біографії опитаної особи: спочатку вона навчалася, потім працювала, виїзду за кордон передувала кількомісячний період бездіяльності, після чого мало місце повернення до роботи, однак уже за кордоном (це стає очевидно при порівнянні рядків про вид діяльності та країни перебування). При порівнянні періоду та тривалості перебування за кордоном опитаної особи та її шлюбного партнера впадає у вічі їх одночасність, що є показником темпоральної характеристики синхронності. Перелік астрономічних років, зазначений у найвищому рядку, слугує темпоральною шкалою для локалізації подій у часі.

2.2 Структурні особливості анкети ТЕМПЕР

Основною цільовою групою, що знаходилась у фокусі вибіркового обстеження ТЕМПЕР, були зворотні трудові мігранти. З огляду на те, що дослідження передбачало необхідність виявлення впливу міграції

на низку важливих сфер українського суспільства (параметри зайнятості, цінності та переконання, настанови на майбутнє та інші), паралельно опитували осіб, які не мають досвіду працевлаштування за кордоном. Очікувалося, що порівняльний аналіз відповідей зазначених категорій здатен проілюструвати міграційний ефект у різних країнах. Відповідно було розроблено окремі анкети для кожної групи респондентів. Основою для розробки опитувальника для осіб без міграційного досвіду, виступала анкета для зворотних мігрантів, з якої було вилучено ряд запитань про досвід перебування за кордоном та додано декілька уточнюючих пунктів^[73]. Розбіжності між анкетами, таким чином, виявляються у кількості запитань, а не у їх формулюванні.

Вибіркові обстеження в Аргентині, Румунії, Сенегалі та Україні проводилися за використанням спільної анкети за винятком окремих деталей, необхідних для її адаптації до локальних умов. Найбільше відмінностей було внесено при проведенні обстеження у Сенегалі, що пояснюється значними культурними розбіжностями з цією країною. Зокрема, йдеться про полігамію, яка є поширеною шлюбною практикою в Сенегалі, що, безумовно, впливає на розміри та склад домогосподарств опитаних. З цієї причини дослідники вирішили виключити з анкети запитання про структуру домогосподарств опитаних, щоб не переобтяжувати обстеження надміру детальними даними. Для багатьох представників місцевого населення цієї Африканської країни сприйняття навколишнього світу відбувається, великою мірою, через призму міфологічного світогляду. Врахування цієї особливості під час проведення інтерв'ю призвело до модифікації певних запитань опитувальника, зокрема дослідники змушені були прибрати з анкети запитання про загальну кількість дітей в родині, оскільки, згідно з місцевими ві-

⁷³ Йдеться про запитання щодо наявності закордонного паспорту та досвіду короткострокових (строком до двох місяців) виїздів за кордон

руваннями, розголошення цієї інформації гнівить «вищі сили», які карають порушника, «забираючи до себе» когось із нащадків.

Певні відмінності у формулюванні запитань анкети та критеріях відбору респондентів притаманні й українській частині обстеження. Зокрема можна пригадати поняття «партнер», яке в первинному варіанті анкети використовувалося для позначення особи, з якою респондент перебуває у зареєстрованому або незареєстрованому шлюбі. В українській версії запитальника для позначення відповідної особи використовується термін «шлюбний партнер». Початковий варіант анкети розроблявся англійською з подальшим перекладом державними мовами країн, де проводилися обстеження. У Сенегалі, паралельно з французькою версією анкети, інтерв'юери використовували переклад мовою волоф, оскільки багато респондентів не (достатньо) володіють державною (французькою) мовою. Таким чином, для проведення обстеження в чотирьох країнах, використовувалося шість мов, де англійська виступала в ролі інструменту для створення первинних документів обстеження і безпосередньо не використовувалася в жодній із країн проведення дослідження.

Анкета вибіркового обстеження проекту ТЕМПЕР – досить об'ємний документ зі складною структурою. Вона налічує десять розділів та триста десять запитань. Запитальник для осіб без міграційного досвіду коротший на сто п'ятнадцять запитань і містить на два розділи менше. У паперовому вигляді англійський варіант основної анкети займає сімдесят чотири сторінки, український – сягає майже сотні (дев'яносто сім сторінок). Обсяг та структура анкети обумовлювали значну тривалість проведених інтерв'ю, особливо зворотних мігрантів, опитування яких займало в середньому майже півтори години. У межах цієї монографії можливо лише побіжно розглянути основні моменти, на виявлення яких були направлені конкретні розділи анкети. Оприлюднення

повного тексту використаного запитальника не відповідає формату та запланованому обсягу публікації.

Перший розділ *«Соціально-демографічні характеристики»* містить п'ятдесят чотири запитання. Ця частина анкети мала на меті зібрати основні відомості про респондента. Визначення статево-вікової приналежності доповнюється досить детальними запитаннями про дитинство^[74] опитаних осіб, а саме: країну, місцевість та умови проживання опитаних протягом зазначеного періоду, відомості про батьків (країна їх народження, рівень освіти, професія та зайнятість). У межах розділу визначалися релігійна та етнічна належність респондента, його мовна компетенція, піднімалися питання громадянства, його зміни та набуття нового. Запитання про освіту опитаних були направлені на виявлення інформації про наявність українських дипломів та їх визнання за кордоном, володіння іноземними документами про освіту.

Другий розділ має назву *«Зміна місця проживання»* і складається з п'ятдесяти п'яти запитань. Ця частина анкети мала на меті зібрати інформацію про всі країни, у яких респондент перебував протягом щонайменше двох місяців, починаючи з віку п'ятнадцяти років і завершуючи моментом опитування, а також про причини кожного перебування за кордоном. Такий детальний інтерес до закордонних поїздок обумовлювався завданнями обстеження ТЕМПЕР, де передбачалося не лише зафіксувати перелік виїздів за кордон опитаних, а і, використовуючи зібрані дані, виявити певні закономірності. Базуючись на отриманій інформації програмне забезпечення визначало міграційну траєкторію (тип мобільності), яка була характерною для кожного респондента, і завантажувало окремий блок наступних запитань для кожного з типів. На етапі розробки методології було визначено декілька траєкторій мобільності:

⁷⁴ Дитинство у вибіркового обстеженні ТЕМПЕР визначається віковими межами 0–14 років

повторювана послідовність (repeated sequence) – послідовність міграції, що повторюється, переважно, щороку між двома основними країнами. Найбільш показовим прикладом тут виступає сезонна міграція, коли особа систематично виїжджає для нетривалого працевлаштування за кордон (найчастіше влітку у сфері сільського господарства), а інший час проводить на батьківщині, де вона може навчатися, працювати, вести господарство тощо. Найчастіше такі виїзди мають приблизно однакову тривалість, зайнятість за кордоном характеризується виконанням подібних завдань, поширені випадки повторюваного працевлаштування в одного і того самого роботодавця.

Про *багаторазові повернення* (multiple return) йдеться коли мігрант, народжений в Україні^[75], протягом останніх десяти років перебував за кордоном^[76] і повертався додому двічі або більше разів. Такий тип мобільності може пов'язувати країну походження з однією або кількома країнами призначення. Багаторазові повернення з однієї країни призначення відрізняються від повторюваної послідовності відсутністю однакових шаблонів перебування та працевлаштування за кордоном. Проілюструвати зазначений шаблон можна за допомогою кейсу, коли особа, після нетривалого працевлаштування за кордоном, повернулася в Україну, де здійснювала догляд за своєю малолітньою дитиною, згодом вона знову поїхала за межі країни, але цього разу – разом з іншими членами сім'ї. Тривалість повторного виїзду складала декілька років, після чого вся родина повернулася на батьківщину. Цей випадок можна продовжити, додавши ще декілька етапів перебування за кордоном, які розрізняються між собою за тривалістю, характером виконуваної роботи, мотивацією тощо. Введення понять повторюваної послідовності та

⁷⁵ Мається на увазі, що у цьому випадку країна народження та країна опитування повинні співпадати, тобто особи, опитані в Україні, Румунії, Сенегалі та Аргентині, мають бути народженими на території відповідних країн.

⁷⁶ Йдеться про перебування за кордоном протягом щонайменше двох місяців

багаторазового повернення ілюструє дискусію про розрізнення понять циркулярної та ритмічної міграції, започатковане у першому розділі монографії.

Періоди *високої мобільності* (high mobility) у респондентів визначалися як такі, коли мали місце три або більше послідовних змін країни призначення, тривалість перебування у кожній з яких не перевищувала одного року. Наприклад, особа працювала спочатку півроку в Польщі, потім у рамках однорічного контракту здійснювала трудову діяльність у Німеччині, після чого повернулася на батьківщину.

Про *високу диверсифікацію* [напрямоків] (high diversification) йшлося у випадках, коли особа протягом життя проживала у п'яти або більше країнах.

Зауважимо, що у межах роботи над вибіркоvim опитуванням ТЕМПЕР не стояло завдання вирішити термінологічні суперечки у рамках міграційних студій чи уточнити зміст академічних словників з аналізованої тематики. Вищенаведені визначення не претендують на всеосяжність і абсолютне трактування відповідних міграційних феноменів. Запропоновані поняття є операційними для конкретного обстеження, виходячи з наявних цілей та ресурсів. Визначення ґрунтувалися на вивченні наявної літератури, глибинному експертному обговоренні⁷⁷ та завданнях проекту. Деякі з визначених типів мобільності виглядають віддаленими від українських реалій, однак слід брати до уваги міжнародний характер дослідницького проекту ТЕМПЕР, що передбачає охоплення різних шаблонів та контекстів.

Поглиблена увага у другому розділі анкети приділялася останньому міграційному досвіду респондентів. Ставилися запитання про причини цього виїзду за кордон, особливості прийняття рішення про цей

⁷⁷ Експертне обговорення здійснювалося у ході міжнародної робочої групи з методології дослідження зворотної та циркулярної міграції, організованої спеціально для розробки операційних понять для подальшого застосування у вибіркових обстеженнях ТЕМПЕР. Зустріч проходила протягом 22–23 січня 2015 р. у м. Мадрид (Іспанія)

крок та підготовку до нього, фінансування поїздки, наявність попередньої угоди про працевлаштування, галузь діяльності, розмір організації, з якою існувала домовленість тощо.

Великий блок запитань було присвячено поверненню респондентів в Україну після останнього перебування за кордоном. Повернення на батьківщину є важливим кроком у межах кожного міграційного проекту, воно заслуговує на поглиблену увагу дослідників. Запитальник обстеження ТЕМПЕР щодо цього аспекту був досить деталізованим: виявлялися основні причини повернення, ступінь задоволеності респондентів своїм рішенням повернутися в Україну, чи планувала особа на момент повернення залишитись на батьківщині назавжди, наскільки самостійним було рішення повернутися в Україну, хто фінансував зворотну поїздку; в якій країні проживали найближчі родичі^[78] респондента під час його повернення в Україну; чи мав хтось із близького оточення респондентів досвід повернення в Україну після працевлаштування за кордоном.

Трудовим міграціям за кордон характерна повторюваність, тому перебування респондента на території України протягом двох місяців до моменту опитування не гарантувало закінчення міграційної кар'єри опитаної особи. Саме ці міркування послужили мотиваційною основою для розробки блоку запитань про реміграційні наміри. Під час опитування респондентів просили визначити ймовірність майбутніх поїздок за кордон протягом двох часових горизонтів^[79]. Отримана інформація поглиблювалася відомостями про причини вірогідного виїзду за кордон або відмови від нього; країну та тривалість майбутнього міграційного проекту.

Назва *третього розділу* – «Партнери та історія батьківства» -

⁷⁸ Під найближчими родичами у межах проекту ТЕМПЕР розуміють батьків, дітей, шлюбних партнерів, братів та сестер

⁷⁹ Шість місяців з моменту опитування та два роки з моменту опитування

чітко окреслює коло осіб, про яких збиралася інформація за допомогою цієї частини анкети. У вибірковому досліджені ТЕМПЕР використовувалося поняття “шлюбний партнер”, що позначало особу, яка перебуває в офіційному шлюбі з респондентом та/або спільно з ним проживає. Анкета містила запитання про країну народження партнера, країну його(її) проживання на момент початку стосунків з опитаною особою та про наявність спільних дітей. Оскільки дослідників цікавила інформація не лише про теперішнього, а і про колишніх шлюбних партнерів, то на додачу до зазначених запитань збиралися також відомості про дату та причини закінчення попередніх стосунків. Заповнення підрозділу “історія батьківства” передбачало збір інформації про статі та рік народження всіх дітей респондента (народжених від теперішнього та колишніх партнерів, або від інших осіб, які у межах дослідження не підпадають під визначення «шлюбний партнер»).

Четвертий розділ – «Історія зайнятості» - був одним із найскладніших для заповнення і потребував посиленої уваги інтерв'юєрів, враховуючи широкі межі визначеного часового діапазону. У розділі збиралася інформація про навчання, працевлаштування та періоди бездіяльності (коли опитана особа не працювала і не навчалася)^[80], починаючи з п'ятнадцяти років і завершуючи моментом опитування. У разі коли респондент поєднував роботу та навчання, інформація збиралася лише про ту діяльність, яку він вважав основною у даний період. Визначальною характеристикою основного чи вторинного виду діяльності був фактор часу, витраченого на виконання обов'язків у межах кожного з них: тобто основною діяльністю вважалась та, що займала більшість часу в опитаних. На основі отриманих відомостей програмне забезпечення будувало таблицю з хронологічним переліком всіх занотованих періодів зайнятості (рис. 2.2.1), де додатково позначався рік

⁸⁰ Мінімально визначена тривалість кожного періоду у межах дослідження становила два місяці

та місяць початку та закінчення кожного періоду, і країна, на території якої у цей час знаходився респондент. Інформація про останню зміну завантажувалася програмою автоматично, використовуючи дані, отримані раніше – при заповненні другого розділу анкети.

Кожен рядок хронологічного переліку наведених у таблиці періодів доповнювався низкою уточнюючих запитань з метою реконструкції даних про всю історію зайнятості опитаних. При розробці анкети окрема увага приділялася дослідниками проблемі визначення меж різних періодів у рамках одного виду діяльності. У випадку з навчанням це завдання не викликало труднощів оскільки моменти початку та завершення офіційного навчання зазвичай є стандартизованими та чітко визначеними (наприклад, закінчення школи, вступ в університет, відрахування з навчального закладу тощо). Натомість питання відокремлення один від одного різних періодів працевлаштування, що не переривалися іншою діяльністю, було пов'язане з низкою проблемних аспектів. Критерієм початку нового періоду працевлаштування у цьому разі пов'язували зі зміною роботи. Остаточне визначення цього кроку в результаті експертного обговорення було віддано на розсуд самих респондентів. Якщо респондент мав сумніви стосовно правомірності застосування терміну “зміна роботи” про якийсь з його життєвих епізодів, інтерв'юер зачитував експертне трактування цього поняття. Згідно з методологією дослідження зміна роботи передбачала зміну роботодавця, основних завдань чи рівня відповідальності (що іноді трапляється також без зміни роботодавця). У разі, коли особа поєднувала декілька робіт одночасно, збиралася інформація про ту з них, яку респондент вважає основною – це зазвичай та, якій респондент приділяє більшість часу, або яка забезпечує основний дохід, або найбільш стабільна робота тощо.

Індивідуальна ціль

D. Економічна активність - Оксана

D. Економічна активність

Коли Вам було 15 років і ви жили в Україні, що було Вашим основним заняттям (робота, навчання, жоден з варіантів)?

До якого часу це навчання/ ця робота/ ця ситуація було/а Вашою основною діяльністю в Україні / Польщі?

Чим Ви почали займатися потім (що було вашою основною діяльністю протягом щонайменше 2 місяців?

Ви навчалися, працювали, нічого з переліченого?

[Натисніть іконку анкети]

Іноді люди поєднують різні види активності, наприклад, навчання та роботу. Ми обговорюємо лише той вид діяльності, який ви вважаєте основним в різні періоди вашого життя

<i>Рік та місяць початку</i>	<i>Рік та місяць закінчення</i>	<i>Країна</i>	<i>Вид</i>
2005	чер 2007	Україна	Навчання
чер 2007	чер 2011	Україна	Навчання
чер 2011	чер 2016	Україна	Робота
чер 2016	вер 2016	Україна	Не робота і не навчання
вер 2016	лют 2017	Польща	Робота
лют 2017		Україна	Робота
Показати 6 періодів зайнятості			

Рисунок 2.2.1 Графічне зображення історії зайнятості випадкового респондента у межах опитування ТЕМПЕР

Джерело: технічна документація проекту ТЕМПЕР

Інформація, зібрана інтерв'юерами про навчальні періоди респондентів, описувала рівень освіти, що здобувався протягом певної стадії, та визначала наявність власного доходу впродовж визначеного етапу. Періоди бездіяльності респондентів охоплювали проміжки часу коли вони не працювали і не навчалися. Дослідники дізнавалися причини такої ситуації та існування доходу протягом цієї життєвої смуги.

Враховуючи основні завдання проекту ТЕМПЕР, періоди працев-

лаштування цікавили дослідників набагато більше, ніж освіта, що призвело до розробки довгого переліку затребуваних показників у цій сфері. Збиралася інформація про рівень кваліфікації, професію, основні завдання, статус зайнятості (чи була це робота на когось або власний бізнес), режим роботи, наявність трудової угоди, відповідність кваліфікаційного рівня респондента виконуваній роботі, задоволеність роботою з точки зору оплати праці, стосунків з керівництвом та інших умов. Дослідники розробили окремий блок запитань для самозайнятих, що передбачав виявлення причин такого виду зайнятості, джерел фінансування для організації бізнес-проекту, виду приміщень, де здійснювалася діяльність, необхідності та наявності ліцензії, рівня задоволеності умовами праці у разі, коли йшлося про попередню діяльність, визначалися мотиви її припинення.

Четвертий розділ містив лише двадцять вісім запитань, однак враховуючи наявність декількох періодів навчання, працевлаштування чи бездіяльності у біографії кожного респондента існувала необхідність багаторазового повторення одних і тих самих запитань для кожного визначеного етапу. В результаті чого суттєво зростала складність та тривалість процедури заповнення цього блоку анкети.

П'ятий розділ під назвою «*Навички*» - найменший в анкеті. Він містив лише п'ять запитань, орієнтованих виключно на зворотних мігрантів. У цій частині запитальника йшлося про комп'ютерні, професійно-технічні, підприємницькі, соціальні та мовні навички, здобуті або покращені респондентами під час працевлаштування за кордоном. Особливо актуальним є запитання анкети про можливості та перешкоди для використання отриманих навичок на українському ринку праці, оскільки подібна інформація має практичне значення для модернізації вітчизняної економіки та трудової реінтеграції зворотних мігрантів.

Шостий розділ – «*Інвестиції*» складався з тридцяти чотирьох запи-

тань, що були згруповані у три підрозділи: бізнес, земля, нерухомість. У першому з них визначалися галузь підприємницької діяльності, країна, на території якої вона здійснювалася, тип приміщення, наявність найманих працівників, джерела фінансування на етапі створення, необхідність та наявність ліцензії, причини, з яких респондент припинив займатися цим бізнесом (для тих випадків коли це мало місце).

Підрозділи «земля» та «нерухомість» подібні за своїм складом, вони об'єднували запитання про володіння респондентом відповідними об'єктами нерухомості, їх розмір та призначення. Встановлювався факт здійснення респондентами фінансових інвестицій у наявні об'єкти. Локалізація у просторі передбачала визначення країни їх розташування. У разі купівлі об'єкту нерухомості уточнювалося джерело походження коштів для здійснення цієї операції. У всіх трьох підрозділах інформація збиралася не лише про ситуацію на момент опитування, а про все доросле життя респондентів.

Сьомий розділ – «Шлюбні партнери» акумулює та хронологічно вибудовує інформацію про всіх осіб, з якими респонденти перебували в зареєстрованому та незареєстрованому шлюбі. У ході проведення інтерв'ю програмне забезпечення завантажувало інформацію про кількість партнерів у респондента, отриману при заповненні третьої частини запитальника. Після чого збиралися поглиблені дані про кожного з них, а саме: рік народження, рівень освіти та громадянство партнера, характеристики його поточної зайнятості, у разі наявності міграційного досвіду – інформація про всі перебування за кордоном, що тривали щонайменше два місяці. Загалом розділ нараховував тридцять запитань.

Інформація, отримана у цій частині запитальника, здатна пролити світло на темпоральну характеристику синхронності стосовно міграційної поведінки респондента та його шлюбного партнера. Сьомий розділ містив запитання про працевлаштування партнера під час пере-

бування основного респондента за кордоном, у разі наявності міграційного досвіду у подружжя, визначалося часове співвідношення їх виїздів.

Восьмий розділ – «Діти» містить дев'ять запитань стосовно кожної дитини респондента. Процедура заповнення цього розділу подібна до ситуації у попередній частині запитальника, коли відомості з третього розділу використовувались програмним забезпеченням для формування каркасу інтерв'ю у його межах. Ця частина документу була присвячена збору інформації про країну народження та нинішнього проживання кожного з малолітніх нащадків, їх громадянство та освіту. Якщо під час останнього виїзду дитина перебувала за кордоном разом з респондентом^[81], – виявляли причини від'їзду, у зворотному випадку – встановлювали мотиви розлуки. Так само як і у випадку з шлюбними партнерами, базуючись на відповідях про перебування дитини за кордоном, можна зробити деякі висновки про (а)синхронність виїздів за кордон дітей та батьків.

Назва *дев'ятого розділу – «Зворотні мігранти»* вказує на категорію респондентів, на яку він спрямований. З огляду на основну мету та завдання опитування, ця частина анкети є досить об'ємною і містить п'ятдесят п'ять запитань, що стосуються останньої міграційної поїздки опитаної особи. Початок розділу присвячено документам, які служили правовою основою для перетину державного кордону у момент виїзду. Визначалися особливості їх отримання, чи надавали вони законне право на працевлаштування і можливість знову в'їхати у країну призначення після повернення в Україну, наявність досвіду нелегального перебування.

Подальший зміст розділу вміщує низку запитань для визначення інтегрованості респондента у систему соціального забезпечення в

⁸¹ Йшлося про перебування з мінімальною тривалістю два місяці

країні перебування: чи сплачував респондент або його роботодавець внески до системи соціального забезпечення, чи перевів в Україну права, отримані в результаті сплати зазначених внесків, чи отримував матеріальну допомогу або субсидію від держави під час перебування за кордоном.

У межах дев'ятого розділу містився окремий блок, присвячений зв'язкам з батьківщиною під час перебування за кордоном. Він охоплював запитання про те, чи отримували респонденти матеріальну допомогу з України, чи здійснювали вони короткотривалі візити на батьківщину під час останньої міграції за кордон, визначалася частота спілкування з родичами та друзями в Україні під час перебування за кордоном. Оскільки грошові перекази можна розглядати як один із проявів зв'язків між країною походження та працевлаштування мігрантів, то у цій частині анкети респондентів запитували про те, чи переказували вони гроші в Україну, частоту трансферів та важливість цих коштів для їх отримувачів.

Важливим завданням вибіркового дослідження ТЕМПЕР виступало виявлення впливу повернення на низку соціальних процесів та самопочуття самих мігрантів. Саме тому ціла низка запитань анкети була присвячена визначенню основних параметрів зворотної міграції, а саме: наскільки добровільним та підготовленим було рішення респондентів про повернення, які конкретні кроки робили опитані, щоб підготувати власне повернення, чи брали вони участь у європейських програмах з повернення, чи отримували фінансову чи іншу підтримку від сім'ї чи друзів в Україні при здійсненні цього кроку. Визначалася фінансова ситуація домогосподарства на момент повернення респондента та на момент опитування, вплив зворотної міграції на здатність домогосподарства задовольняти основні потреби його членів. Досліджувалися зв'язки опитаних з країною останнього перебування – чи здійснював

респондент короткострокові виїзди у тому напрямку після повернення на батьківщину, і чи спілкується він з кимось зі значимих осіб, які перебувають у країні колишнього перебування.

У десятому розділі – «Ставлення та цінності» визначається загальний рівень задоволеності життям обох категорій респондентів, їх схильність до ризику, довіра до оточуючих, наскільки вони пишаються бути українцями. У цій частині анкети опитані оцінювали якість шкільної освіти, закладів охорони здоров'я, рівень корупції в Україні та ЄС; висловлювали свою думку щодо впливу міграції та повернення на економіку України, ринок праці; виражали своє бачення причин зворотної міграції наших співвітчизників. На додачу до вищенаведених параметрів, респонденти з міграційним досвідом відповідали на запитання щодо того, чи почувалися вони за кордоном як у себе вдома.

2.3 Засадничі принципи організації та проведення ТЕМПЕР

Обстеження з тематики трудової міграції, що були проведені в Україні раніше, свідчать про те, що переважна більшість (69,4%) трудових мігрантів є вихідцями із західного регіону країни^[82]. Якщо взяти до уваги лише виїзди на працевлаштування за кордон у напрямку ЄС, відповідний показник буде ще більшим. Саме тому вибіркове опитування у межах проекту ТЕМПЕР проводилося на західній території, зокрема у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях,^[83] всередині кожної з них було обрано обласний центр та декілька районів. У межах зазначених територіальних одиниць опитували мешканців різних типів населених пунктів (міст, поселень міського типу, сіл) (табл. 2.3.1). Ця географія обстеження стосувалася однаковою мірою обох груп респондентів (осіб, з наявністю

⁸² Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – Київ, Державна служба статистики. – 2017. – С. 36

⁸³ Організація та проведення польового етапу дослідження здійснювалися центром «Соціальний моніторинг»

міграційного досвіду та без нього).

Таблиця 2.3.1.

Територіальні одиниці України, в яких проводили вибіркове опитування в рамках проекту ТЕМПЕР

Область	Територіальні одиниці вибірки
Львівська	м. Львів, Дрогобицький, Самбірський, Сокальський, Яворівський райони
Тернопільська	м. Тернопіль, Тернопільський, Козівський, Лановецький, Борщівський, Чортківський райони
Івано-Франківська	м. Івано-Франківськ, Калуський, Косівський, Городенківський, Галицький райони
Чернівецька	м. Чернівці, Глибоцький, Кіцманський, Новоселицький, Хотинський райони

Джерело: внутрішня документація проекту ТЕМПЕР

Вибіркова сукупність респондентів без міграційного досвіду репрезентує доросле населення відповідних областей віком 20–74 роки за ознаками віку, статі та типу поселення. Через відсутність інформації про основні параметри загальної сукупності осіб, які працювали у визначених дослідженнях ТЕМПЕР країнах призначення протягом окресленого періоду, вибірка зворотних мігрантів формувалася методом снігової кулі. На першому етапі пошуку потенційних респондентів з наявністю відповідного міграційного досвіду у цільових областях дослідження було розроблено список одиниць вибірки з високою концентрацією осіб, що задовольняли критеріям дослідження (табл. 2.3.2). На другому етапі інтерв'юери встановлювали контакт з ключовими інформантами для ідентифікації потенційних респондентів у межах конкретної одиниці вибірки. Ключових інформантів розшукували у місцевих центрах зайнятості, відділеннях міграційної служби, органах місцевої влади (зокрема у сільрадах), відділеннях пенсійного фонду, управліннях праці та соціального захисту населення, соціальних службах для

сімей, дітей та молоді, громадських організаціях, що займаються питаннями міграції, запобігання торгівлі людьми, на онлайн платформах, пов'язаних з міграційними питаннями, у дитячих садках, школах, церквах тощо. На третьому етапі інтерв'юери контактували з потенційними респондентами і опитували їх у разі, якщо вони задовольняли критеріям відбору. Після завершення опитування респондентів просили залучити до дослідження своїх знайомих, які також задовольняють критеріям відбору (табл. 2.3.2).

Таблиця 2.3.2

Критерії відбору зворотних мігрантів для опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

<i>Країна народження</i>	<i>Україна</i>
Вік на момент опитування	Доросле населення не старше 75 років
Тривалість перебування за кордоном	Два місяці і довше
Рік останньої міграції	1996 – 2017
Остання країна перебування	Італія, Польща
Діяльність під час останньої міграції	Працевлаштування, навчання
Вік на момент повернення	20 – 65 років
Вік на момент останньої міграції	Необмежений (включаючи осіб, які на момент останньої міграції були неповнолітніми)
Рік останнього повернення	2000 – 2017
Мінімальний період перебування в Україні після повернення	Два місяці
Повернення з країни призначення безпосередньо до України: без проміжного перебування (протягом двох місяців або довше) в інших країнах	Так

Джерело: внутрішня документація проекту ТЕМПЕР

Вищенаведена таблиця демонструє, що проведене дослідження встановило досить широкі часові межі щодо останнього міграційного

досвіду респондентів. Тривалість цього критерію визначалася завданнями дослідження, які передбачали розглянути не лише досвід перебування за кордоном сам по собі, а також і особливості та стратегії подальшої адаптації в Україні. В реальності більшість респондентів цього опитування повернулися в Україну порівняно нещодавно. Складність знайти достатньо респондентів з віддаленим у часі досвідом останнього працевлаштування за кордоном викликана низкою причин. По-перше, проблематичністю ідентифікації таких осіб на етапі пошуку респондентів, оскільки у свідомості ключових інформантів вони часто не асоціювалися з міграцією. По-друге, присутність таких осіб у деяких місцях пошуку респондентів (онлайн платформи, громадські організації тощо) є, очевидно, обмеженою. По-третє, для багатьох осіб тимчасовий виїзд за кордон з наступним поверненням в Україну є своєрідною формою постійної зайнятості, тому дата останнього повернення на батьківщину постійно зсувається ближче до моменту проведення дослідження.

Обсяг вибірки в опитуванні був недостатнім для включення та адекватного представлення зворотних мігрантів у всіх точках призначення, тому дослідники вирішили обмежити кількість країн призначення: в Аргентині зосередились на опитуванні мігрантів, які мали досвід перебування в Іспанії, у Сенегалі – у Франції та Іспанії, в Румунії – у Німеччині та Іспанії, в Україні – в Італії та Польщі. Характеристики української міграції до згаданих країн відрізняються за тривалістю, складом учасників, особливостями працевлаштування, відстанню, що доводиться долати, частотою тощо. Тому у межах дослідження є можливість проаналізувати трансформацію різних міграційних контекстів у рішення про повернення на батьківщину та процеси реадaptaції.

Визначена мінімальна тривалість перебування за кордоном, а також період перебування в Україні після повернення, становив для до-

слідження в Україні два місяці. В усіх інших країнах, де проводилося аналогічне опитування (Аргентина, Сенегал та Румунія), відповідний період складав три місяці. Зменшення згаданого терміну для нашої країни пояснюється вибором Польщі як однієї з цільових країн призначення. Оскільки трудові міграції наших співвітчизників до Польщі є порівняно нетривалими, застосування тримісячного критерію перебування могло призвести до проблем з пошуком респондентів та репрезентативністю вибіркової сукупності. Натомість встановлення ще меншого терміну перебування за кордоном (наприклад, один місяць) також було неможливим через необхідність максимально дотримуватися принципів загальної зіставлюваності критеріїв відбору для всіх країн, де проводилось опитування.

На початковому етапі дослідження планувалося опитати однако-ві за розміром групи^[84] зворотних мігрантів та осіб без міграційного досвіду. Однак на завершальному етапі польових робіт виявилось, що у вибірці зворотних мігрантів були надмірно представлені особи, які повернулися в Україну нещодавно – протягом року до моменту опитування. Для того, щоб повніше представити мігрантів, які повернулися в Україну раніше, було збільшено загальний обсяг вибірки для зворотних мігрантів за рахунок додаткового пошуку респондентів, які повернулися на батьківщину у 2015 р. і раніше. В результаті цього кроку, а також певних технічних моментів, в остаточну вибірку потрапили 506 осіб без міграційного досвіду та 736 зворотних мігранта. Визначення обсягу вибірки здійснювалося з урахуванням міжнародного досвіду опитувань у міграційній сфері, завдань і можливостей проекту. Польові роботи тривали з 18 жовтня 2017 р. до 3 липня 2018 р.

Оцінювання методології та результатів опитування зворотних мі-

⁸⁴ Запланований на початковому етапі обсяг вибірки складав тисячу осіб, з яких половина – зворотні мігранти, а решта – особи, які жодного разу не працювали за кордоном

грантів та осіб, які не мають міграційного досвіду, здійснене у рамках проекту ТЕМПЕР, дає підстави говорити про унікальність цього дослідження в Україні та світі. Протягом його підготовки та реалізації експерти вирішували низку специфічних завдань методологічного та практичного характеру. Використання спеціально розробленого програмного забезпечення зменшувало тривалість та покращувало якість ряду технічних процедур у ході опитування – йдеться про логічний контроль відповідей, здійснення переходів під час заповнення анкети, автоматичне формування бази даних тощо. Разом з тим застосування інформаційних технологій у вибіркового опитуванні потребувало особливого підходу на етапі тестування електронного варіанту анкети та навчання інтерв'юерів. Охоплення тривалих часових горизонтів з біографії респондентів викликало проблеми, пов'язані з відтворенням інформації, що містилась у довготривалій пам'яті опитаних. Вирішення цих питань здійснювалося одночасно за рахунок використання технічних засобів та формування спеціальних навичок в інтерв'юерів. Отже, обстеження ТЕМПЕР може не лише поповнити скарбничку емпіричних даних з трудової міграції та повернення, а і запропонувати нові методологічні орієнтири для проведення вибірових досліджень міграційної сфери в Україні.

РОЗДІЛ 3

ОКРЕСЛЕННЯ ПРОФІЛЮ УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ОБСТЕЖЕННЯ ТЕМПЕР

3.1 Змалювання соціально-демографічних характеристик мігрантів

Переважає більшість зворотних мігрантів, які потрапили у вибірку опитування ТЕМПЕР, під час перебування за кордоном працювали. Незначні контингенти з них (близько одного відсотка) здобували освіту або навчалися та працювали одночасно. Таким чином, опитані поверненці майже у повному складі є представниками трудової міграції. На етапі формування методології вибіркового обстеження, враховуючи співвідношення масштабів різних потоків вибуття, українська команда проекту ТЕМПЕР пропонувала визначити критерій працевлаштування в Італії або Польщі обов'язковою вимогою для відбору респондентів в нашій країні. Проте від цієї пропозиції відмовились враховуючи міжнародний характер дослідження і бажання замовників порівняти поширення навчальних та трудових виїздів за кордон в усіх країнах, де проводилося обстеження (Аргентина, Румунія, Сенегал, Україна). Однак, як видно з отриманих даних, таке рішення не порушило гомогенність українського сегменту вибірки. Респонденти з групи поверненців, так само як і немігранти, рівномірно розподілені між областями, обраними для проведення дослідження (Івано-Франківською, Закарпатською, Львівською, Чернівецькою): максимальна різниця між частками опитаних з різних регіонів – 0,6 в.п.

Статевий склад опитаних поверненців та немігрантів схожий – з помітною перевагою жінок в обох групах (60,1% та 57,2% відповідно).

Незважаючи на схожий результат, для різних категорій опитаних було взято за основу різні механізми попереднього визначення статевих квот. Для респондентів, які мають досвід працевлаштування в Італії та Польщі, розрахунки здійснювалися окремо для кожної країни і базувалися на інформації з попередніх досліджень (зокрема із загальнонаціональних обстежень з питань трудової міграції у 2008 та 2012 рр.)^[85] щодо статевого складу мігрантів у визначених країнах призначення. Серед осіб, які працювали у Польщі, спостерігалася кількісна перевага чоловіків, в Італії – жінок. Враховуючи наявні дані, експертами було визначено величину статевих квот для поверненців з визначених країн. Статевий склад респондентів без міграційного досвіду визначався відповідно до інформації Державної служби статистики, згідно з якою у цільових областях обстеження, так само як і в Україні загалом, спостерігається перевага жіночого населення (52,6% станом на 1.01.2017 р.). У таблиці 3.1.1 наведено дані щодо статевої структури різних груп опитаних, отримані у ході обстеження ТЕМПЕР.

Таблиця 3.1.1

*Статевий розподіл різних категорій респондентів проекту
ТЕМПЕР, %*

	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
Всі зворотні мігранти	39,9	60,1
Зворотні мігранти, які працювали в Італії	29,8	70,2
Зворотні мігранти, які працювали в Польщі	50,0	50,0
Респонденти без міграційного досвіду	42,8	57,2

Джерело: опитування, здійснене у ході проекту ТЕМПЕР

Поселенська структура. Незалежно від наявності або відсутності

⁸⁵ Результати третьої хвилі загальнонаціонального обстеження з питань трудової міграції, проведеного Державною службою статистики у 2017 р., на момент розробки методологічних засад обстеження ТЕМПЕР, ще не були оприлюднені.

досвіду працевлаштування за кордоном, а також незважаючи на країну останнього перебування опитаних поверненців, більшість осіб, охоплених проектом ТЕМПЕР, складають селяни (табл. 3.1.2). Проте питома вага цієї групи серед поверненців та немігрантів розрізняється більше ніж на 13,2 в.п. Особливості поселенського складу опитаних пояснюються двома обставинами. По-перше, підвищеною інтенсивністю участі сільського населення у зовнішніх трудових міграціях. Так, частка трудових мігрантів у загальній кількості населення віком 15–70 років, згідно з результатами ОТМ–2017, становила 3,4% для міських поселень, та 6,9% – для сільських (у дослідженні 2012 р. відповідні частки становили 2,2% та 6,3%, а у 2008 р. – 4,0% та 8,0% відповідно)^[86]. По-друге, особливостями рівня урбанізованості населення областей, в яких проводилося опитування. Згаданий показник суттєво відрізнявся в різних цільових регіонах: у Львівській області станом на початок 2017 р. частка міського населення становила 60,5%, у Закарпатській – майже вдвічі менше (36,7%), в Івано-Франківській та Чернівецькій областях – 43,5% та 42,7% відповідно^[87]. Середнє значення за всіма охопленими областями становило 49,0%.

Таблиця 3.1.2

Розподіл різних категорій респондентів проекту ТЕМПЕР за типами населених пунктів, %

	<i>Місто</i>	<i>Село</i>
Всі зворотні мігранти	35,9%	64,1%
Зворотні мігранти, які працювали в Італії	37,4%	62,6%
Зворотні мігранти, які працювали в Польщі	34,3%	65,7%
Респонденти без міграційного досвіду	49,1%	50,9%

Джерело: опитування, здійснене у ході проекту ТЕМПЕР

⁸⁶ Українське суспільство: міграційний вимір : нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – К.: 2018. – С. 95

⁸⁷ Розподіл постійного населення України за статтю та віком (на 1 січня 2017 року). – К.: Державна служба статистики. – 2017. – С. 7

Вік. Респонденти з досвідом працевлаштування за кордоном є помітно молодшими за опитаних, які не мають міграційного досвіду: середній вік зазначених категорій становить 39,5 років та 44,0 роки відповідно. Поверненці з Італії є старшими за респондентів, які працювали в Польщі (їх середній вік – 41,1 років та 37,8 років). Найбільшою відмінністю у віковій структурі опитаних категорій є збільшена частка осіб віком 60 років і старше серед немігрантів. Серед поверненців з Польщі частіше зустрічалися 30–39-річні респонденти, а з Італії – особи, старші за 50 років (табл. 3.1.3). З огляду на те, що наявні в Україні міграційні дані використовувалися для побудови вибірки обстеження ТЕМПЕР, зазначені особливості вікового складу опитаних співпадають з результатами численних досліджень з міграційної тематики та наявною статистичною інформацією. Зокрема, про підвищену частку старших осіб у структурі тих мігрантів, які перебували в Італії, свідчать результати Всеукраїнського обстеження з питань трудової міграції^[88].

Таблиця 3.1.3

Віковий розподіл різних категорій респондентів опитування

ТЕМПЕР, %

	<i>Всі зворотні мігранти</i>	<i>Зворотні мігранти, які працювали в Італії</i>	<i>Зворотні мігранти, які працювали в Польщі</i>	<i>Респонденти без міграційного досвіду</i>
20–29 років	23,3	21,6	24,9	20,3
30–39 років	31,9	28,5	35,4	21,4
40–49 років	23,7	23,0	24,3	20,2
50–59 років	14,1	17,1	11,1	19,6
60 років і старші	7,0	9,8	4,3	18,5

Джерело: опитування, здійснене у ході проекту ТЕМПЕР

⁸⁸ Українське суспільство: міграційний вимір : нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – К.: 2018. – С. 100

Теоретичні розробки з міграціології, пояснюючи підвищену частку молодих людей у структурі міжнародних міграційних потоків сучасності, виділяють три групи факторів: індивідуальні, сімейні та соціальні^[89], які набувають неоднакового наповнення та змісту у різних соціально-культурних, історичних, географічних та інших контекстах. На глобальному рівні протягом 1990 – 2017 рр. чисельність наймолодших мігрантів (дітей та молоді) зросла^[90]; питома вага найстарших мігрантів (чий вік перевищує 65 років) майже не змінилася: у 1990 р. цей показник становив 11,8%, а у 2017 р. – 11,7%^[91]. Враховуючи підвищену увагу до міграційної мінливості, яка є наріжним каменем цієї монографії, зауважимо, що майбутній перебіг міжнародних міграцій у світі може запропонувати науковцям та практикакам нові, можливо неочікувані, поведінкові зразки у цій сфері, оскільки міграція є найбільш динамічним соціально-демографічним процесом, на противагу народжуваності та смертності, що носять більш інерційний характер.

У процесі роботи над методологічними засадами обстеження при розробці обсягів та структури вибірки перед експертною групою лежали два завдання, які, певною мірою, суперечили одне одному. Було необхідно, по-перше, забезпечити репрезентативність кожної з груп опитаних (осіб, які мають досвід працевлаштування за кордоном, та немігрантів з визначених областей) щодо відповідної генеральної сукупності, і, по-друге, створити можливості для порівняння відповідей на запитання анкети, наданих обома зазначеними категоріями. Статевий склад опитаних поверненців та немігрантів є майже однаковим, натомість їх розподіл за віком та типом населених пунктів містить поміт-

⁸⁹ Майданік І.П. Українська молодь на ринках праці зарубіжних держав. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. – С. 48

⁹⁰ Child and Young Migrants [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://migrationdataportal.org/themes/child-and-young-migrants>

⁹¹ Older persons and Migration [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://migrationdataportal.org/themes/older-persons-and-migration>

ні розбіжності, що ставить певні виклики щодо зіставності даних для здійснення порівнянь. Проте, різниця у віковій та поселенській структурах різних категорій опитаних не є критичною. Результати обстеження дають можливість почути думку зворотних мігрантів та всього населення, враховуючи наявну в українському суспільстві конфігурацію соціально-демографічних показників.

Наративи релігійності та етнічності у дослідженнях зовнішньої трудової міграції українців. Найбільш достовірною інформацією про етнічний склад населення можна вважати дані, отримані у ході загальнонаціонального перепису, однак в Україні цей наймасштабніший дослідницький захід останнього разу проходив майже два десятиліття тому – у 2001 р. Згідно з отриманими результатами на той час питома вага українців у загальній структурі мешканців становила 77,8%. Ця цифра не може вважатися достовірною на сьогодні, враховуючи, по-перше, давній строк її отримання і, по-друге, катастрофічні події останніх років, пов'язані з окупацією Криму та втратою контролю над частиною східних областей України в результаті російської агресії. Результати масштабного опитування, проведеного провідними соціологічними центрами України (КМІС, Рейтинг, СОЦИС, Центр імені Разумкова) у березні 2017 р. свідчать про суттєве зростання питомої ваги осіб, які вважають себе етнічними українцями: у цьому дослідженні частка осіб з відповідною ознакою становила 90,6%^[92]. Зростання цього показника відбулося як за рахунок структурного фактору – тимчасової втрати державного контролю над територіями, де мешкала найбільша чисельність росіян, так і в результаті зміни практик самоідентифікації населення. Втім, для виявлення остаточної картини щодо етнічного складу населення варто почекати результатів перепису, який планувалося про-

⁹² Кількість громадян, які декларують українську національну ідентичність, перевищила 90% – соопитування [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://dt.ua/UKRAINE/kilkist-gromadyan-yaki-deklaruyut-ukrayinsku-nacionalnu-identichnist-perevischila-90-socopituvannya-245852_.html

вести у листопаді–грудні 2020 р^[93], але наразі остаточне рішення щодо його проведення ще не ухвалене.

В анкеті вибіркового опитування ТЕМПЕР містилося запитання про етнічну приналежність опитаних осіб. Однак результати цього дослідження не дають підстав започаткувати глибоку наукову дискусію щодо етнічних наративів у сфері трудової міграції. Отримані дані свідчать про високу однорідність вибірки у розрізі етнічної приналежності: 98,9% зворотних мігрантів та 99,6% респондентів без міграційного досвіду визнали себе українцями. Значення цього показника є дещо вищим у порівнянні з даними, наведеними у попередньому абзаці, що пояснюється територіальним охопленням проекту. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. показав, що частка осіб, які визнали себе українцями, в Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях є набагато вищою за загальноукраїнський показник, а у Чернівецькій, навпаки, трохи нижчою (табл. 3.1.4) за рахунок чисельної спільноти румунів і молдаван, які мешкають в останньому зі згаданих регіонів. Питома вага представників зазначених етнічних груп становила у 2001 р. у Чернівецькій області 12,5% та 7,3% відповідно.

Таблиця 3.1.4

Частка українців за самовизначенням серед різних категорій населення, %

Область	Частка осіб, які визнали себе українцями, %		
	перепис 2001 р	ТЕМПЕР	
		поверненці	немігранти
Івано-Франківська	97,5	99,5	99,2
Львівська	94,8	99,5	100
Тернопільська	97,8	99,5	100
Чернівецька	75,0	97,3	99,2

Джерела: Всеукраїнський перепис населення 2001 р., опитування ТЕМПЕР

⁹³ Порахувати українців. Як проходитиме перепис населення – 2020? [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/10/16/7229130/>

Інформація щодо частки українців серед респондентів проекту ТЕМПЕР на Івано-Франківщині, Львівщині та Тернопільщині подібна до результатів перепису 2001 р. Натомість розходження, що стосуються Чернівецької області, вимагають додаткового роз'яснення. Найбільш очевидним поясненням відсутності румунів та молдаван у підкатегорії зворотних мігрантів виступає припущення про те, що вони у разі закордонного працевлаштування, обирають ті країни призначення, які не охоплювалися опитуванням ТЕМПЕР, зокрема Румунію. Зазначена причина не з'ясовує відсутності зазначених етнічних груп серед осіб, які жодного разу не працювали за кордоном, проте вибіркові обстеження з порівняно невеликою кількістю спостережень не здатні репрезентувати генеральну сукупність за всіма ознаками, особливо у разі, коли йдеться про відносно невеликі підгрупи мешканців.

Половина зворотних мігрантів (50,9%) сповідують католицизм, 44,2% – православ'я, у середовищі осіб, які жодного разу не працювали за кордоном, спостерігається зворотна ситуація (відповідні частки становлять 44,8% та 51,8%). Питома вага протестантів є незначною для обох категорій опитаних (2,6% та 1,2% відповідно). У різних областях, охоплених обстеженням, спостерігається неоднаковий розподіл за основними християнськими конфесіями. У Чернівецькій області переважна більшість вірян (95,7% поверненців та 99,2% немігрантів) – православні, на Львівщині переважають католики (83,5% та 80,2% відповідно). В Івано-Франківській області респонденти розподілилися між зазначеними конфесіями майже рівномірно: 49,5% поверненців називали себе католиками, а 46,7% – православними (серед немігрантів відповідні показники становили 49,6% та 46,0%). На Тернопільщині релігійний розподіл зворотних мігрантів та осіб, які жодного разу не працювали за кордоном, суттєво розрізняється: перші більшою мірою згуртовані навколо католицизму (70,3%), останні надають перевагу наз-

ваній конфесії та православ'ю з однаковою частотою (49,2% та 46,0%). Тернопільська область відрізняється також підвищеною часткою протестантів (табл. 3.1.5).

Таблиця 3.1.5

Розподіл респондентів за основними конфесіями, %

	Зворотні мігранти			
<i>Область</i>	<i>Католицизм</i>	<i>Протестантизм</i>	<i>Православ'я</i>	<i>інше</i>
Івано-Франківська	49,5	-	46,7	3,8
Львівська	83,5	-	13,7	2,8
Тернопільська	70,3	8,8	19,2	1,7
Чернівецька	1,6	1,6	95,7	1,1
	Особи без міграційного досвіду			
<i>Область</i>	<i>Католицизм</i>	<i>Протестантизм</i>	<i>Православ'я</i>	<i>інше</i>
Івано-Франківська	49,6	0,8	44,8	4,8
Львівська	80,2	-	17,5	2,3
Тернопільська	49,2	4,0	46,0	0,8
Чернівецька	-	-	99,2	0,8

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Переважає більшість вірян, які сповідують католицизм, формуються з греко-католиків, частка римо-католиків – незначна, помітною вона є лише поміж немігрантів Івано-Франківщини (табл. 3.1.6.). Польовий етап дослідження ТЕМПЕР закінчився ще до підписання Вселенським патріархом Варфоломієм Томосу про автокефалію об'єднаної Православної церкви України, що відбулося 5 січня 2019 р^[94], тому розподіл православних респондентів за конфесіями не містить ПЦУ у переліку. Згідно з результатами опитування, на Івано-Франківщині суттєві частки респондентів обох категорій визнали себе православними без конкретизації патріархату. Чернівецька область відрізняється від інших регіонів тим, що частка вірян Московського патріархату пе-

⁹⁴ Отримання Томосу можна порівняти з актом проголошення незалежності України – Епіфаній [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2850528-otrimanna-tomosu-mozna-porivnati-z-aktom-progolosenna-nezaleznosti-ukraini-epifanij.html>

ревищує питому вагу прихильників Київського патріархату. Виявлені настрої можуть містити ризики для національної безпеки України, що підкреслює необхідність проведення Другого всеукраїнського перепису населення задля більш глибокого дослідження у цій сфері.

Таблиця 3.1.6

Розподіл респондентів за напрямками у межах основних конфесій, %

Область	Зворотні мігранти						
	Римо-католицизм	Греко-католицизм	Протестантизм	Православ'я (без визначення патріархату)	Православ'я (Київський патріархат)	Православ'я (Московський патріархат)	Інше
Івано-Франківська	2,2	47,0	-	39,9	6,6	-	4,3
Львівська	0,5	82,5	-	7,1	5,5	0,5	3,9
Тернопільська	1,1	68,9	8,7	5,5	13,7	-	2,1
Чернівецька	1,6	-	1,6	39,0	8,6	48,1	1,1
Область	Особи без міграційного досвіду						
	Римо-католицизм	Греко-католицизм	Протестантизм	Православ'я (без визначення патріархату)	Православ'я (Київський патріархат)	Православ'я (Московський патріархат)	Інше
Івано-Франківська	7,1	42,1	0,8	42,1	2,4	-	5,5
Львівська	-	78,3	-	3,1	14,0	-	4,6
Тернопільська	-	49,2	4,0	1,6	42,1	2,4	0,7
Чернівецька	-	-	-	59,2	8,0	31,2	1,6

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Самооцінки респондентів показують в цілому невисокий ступінь їх релігійності: у відповіді на запитання «Незважаючи на те, чи сповідуєте Ви якусь конкретну релігію, наскільки Ви є релігійною людиною?» половина опитаних (51,8%) обрали варіант відповіді «трохи релігійною». Проте частка «досить релігійних» осіб також є помітною і

становить 35,7%. Розподіл відповідей зворотних мігрантів та осіб без міграційного досвіду на питання релігійного характеру є майже ідентичним, тому у цьому розділі роботи оприлюднюються дані, загальні для всіх опитаних. Дослідження не виявило суттєвого впливу вікового фактору та типу місцевості на релігійність опитаної особи, натомість у статевому розрізі чоловіки, неочікувано, виявилися помітно більш релігійними у порівнянні з жінками. Останнє твердження стосується усіх опитаних незалежно від наявності міграційного досвіду (табл. 3.1.7).

Таблиця 3.1.7

Статевий розподіл зворотних мігрантів та осіб без міграційного досвіду залежно від відповіді на запитання: «Незважаючи на те, чи сповідуєте Ви якусь конкретну релігію, наскільки Ви є релігійною людиною?», %

	Зворотні мігранти		Особі без міграційного досвіду	
	<i>чоловіки</i>	<i>жінки</i>	<i>чоловіки</i>	<i>жінки</i>
Зовсім не релігійна людина	3,5	12,9	3,4	16,6
Трохи релігійна	37,3	57,7	50,2	58,5
Досить релігійна	54,4	28,3	44,0	23,2
Дуже релігійна	4,8	1,1	2,4	1,7

Джерело: опитування, здійснене у ході проекту ТЕМПЕР

Дослідження ТЕМПЕР виявило цікаві взаємозв'язки між заявленою релігійністю опитаних осіб та їх самовизначенням у питанні приналежності до певної конфесії. Майже кожен десятий з опитаних (9,9%) назвав себе зовсім не релігійною особою, натомість ці особи майже у повному складі відповідали на запитання про власну приналежність до певної релігії або церкви. Такий факт може свідчити про соціальну роль та значення церковних громад, які мають можливість об'єднувати навіть нерелігійних осіб. Розподіл зазначеної категорії опитаних за

приналежністю до певних церковних громад майже не відрізняється від загальної ситуації у вибірці.

Рівень освіти. У дослідженнях міграційної селективності рівень освіти завжди фігурує у якості однієї з ключових змінних, що характеризують соціальне положення індивіда. Кожному конкретному потоку притаманна своя конфігурація освітніх рівнів мігрантів. Обстеження, проведене у ході проекту ТЕМПЕР, показує існування незначної різниці у розподілі основних груп респондентів за визначеними освітніми рівнями: серед зворотних мігрантів дещо частіше зустрічаються випускники вищих навчальних закладів (табл. 3.1.8). Якщо об'єднати власників бакалаврських та магістерських дипломів у одну групу осіб з вищою освітою, то різниця між частками відповідної категорії осіб у структурі повернених та немігрантів буде розрізнятися на 9,1 в.п. Зазначена відмінність є невеликою, однак сигналізує про негативні процеси в українському суспільстві, коли наявність вищої освіти не гарантує гідної праці на батьківщині. Підвищений рівень намагань, який імовірно притаманний особам вищого освітнього рівня, може слугувати додатковою причиною закордонного працевлаштування.

Розгляд поглибленого профілю респондентів показує, що підвищена частка осіб з вищою освітою серед зворотних мігрантів формується за рахунок жіноцтва, оскільки освітня структура чоловіків з обох категорій опитаних майже не відрізняється (табл. 3.1.8). Жіноча частина обох груп респондентів виявилася більш освіченою у порівнянні з чоловіками, однак посилену увагу у цьому контексті викликають представниці вказаної статі, які мають досвід працевлаштування за кордоном, оскільки половина з них (50,4%) мають вищу освіту (йдеться про освітні рівні бакалавра та магістра разом). Разом з тим дослідження ТЕМПЕР не виявило суттєвої різниці освітнього розподілу обох груп респондентів, це стосується як порівняльного аналізу між ними, так і

всередині кожної з категорій.

Таблиця 3.1.8

Розподіл різних груп респондентів залежно від рівня освіти, %

	<i>Немі- гранти</i>	<i>Зворотні мігран- ти</i>	<i>Немігранти</i>		<i>Зворотні мігранти</i>	
			<i>чоловіки</i>	<i>жінки</i>	<i>чоловіки</i>	<i>жінки</i>
Початкова освіта	0,4	0,0	0,5	0,3	0,0	0,0
Базова середня освіта	4,3	1,8	3,6	4,8	3,4	0,7
Повна середня освіта	30,1	28,4	34,3	26,9	34,9	24,1
Молодший спеціаліст	25,7	20,9	25,9	25,6	24,7	18,5
Незакінчена вища освіта	5,3	5,7	5,1	5,5	5,1	6,1
Бакалавр або еквівалентний йому рівень	12,1	17,4	12,5	11,7	13,7	19,8
Магістр або еквівалентний йому рівень	21,9	25,7	17,6	25,2	18,2	30,6
Кандидат/доктор наук	0,2	0,1	0,5	0,0	0,0	0,2

Джерело: опитування, здійснене у ході проекту ТЕМПЕР

Розподіл респондентів опитування ТЕМПЕР за рівнем освіти, помітно відрізняється від даних, отриманих у ході третьої хвилі загальнонаціонального обстеження з питань трудової міграції, проведеної у 2017 р. З огляду на те, що у ході першого із зазначених досліджень збиралася інформація лише про дві країни призначення, його результати порівнювалися з даними про освітній рівень респондентів ОТМ, які працювали в Італії та Польщі. Так, респонденти ТЕМПЕР, які працювали в Італії, мали різні рівні вищої освіти (бакалавр, магістр, спеціаліст) у 42,1% випадків, у той час як серед опитаних у ході ОТМ

відповідний показник становив 30,8%^[95]. Для тих мігрантів, які працювали у Польщі, згаданий індикатор дорівнював 45,2% та 33,0% відповідно. Розбіжність у кількісних даних двох досліджень пояснюється різницею просторових та часових меж охоплення: ОТМ відбувалося на всій підконтрольній території держави, ТЕМПЕР – у чотирьох західних областях; перше обстеження збирало дані про міграції, здійснені протягом 2015–2017 рр., друге – впродовж 1996–2017 рр. Таким чином, маємо чергову ілюстрацію того, що результати вибіркового обстеження суттєво залежать від визначеної методології і їх не можна беззастережно поширювати на всю генеральну сукупність.

Незалежно від наявності досвіду працевлаштування за кордоном респонденти опитування ТЕМПЕР найчастіше здобували освіту у галузях бізнесу, управління і права, проектування, виробництва і будівництва та освіти, а найрідше – у сфері суспільних наук та сільського господарства (рис 3.1.1). Статевий розподіл різних груп респондентів був майже подібним: жінки частіше надавали перевагу галузі освіти, здоров'я, бізнесу, чоловіки – проектуванню, виробництву і будівництву. Суттєва різниця у гендерному розподілі освітнього профілю стосувалася сільськогосподарської галузі, де у середовищі зворотних мігрантів частка представників обох статей була майже однаковою, водночас серед осіб без міграційного досвіду питома вага цієї галузі серед чоловіків утричі перевищувала відповідний показник у жіноцтва.

Для трудових мігрантів дослідження освітньої проблематики доповнюється низкою додаткових аспектів, враховуючи той факт, що ця категорія осіб повністю або частково реалізує свій потенціал за кордоном. У таких умовах актуалізується питання приведення у відповідність двох сфер освіти – української та зарубіжної.

⁹⁵ Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики. – 2017 р. – С. 7

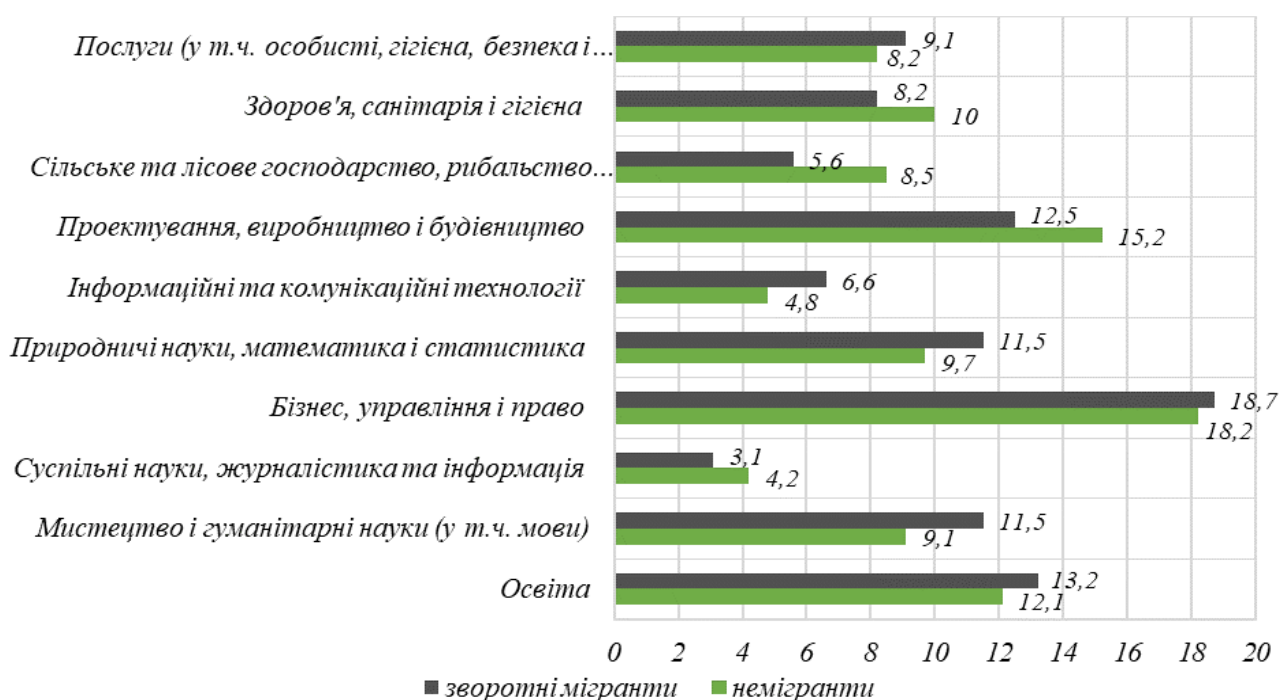

Рисунок 3.1.1. Розподіл зворотних мігрантів та осіб без міграційного досвіду за галузями здобутої освіти, %

Джерело: опитування, здійснене у ході проекту ТЕМПЕР

Це завдання здійснюється за рахунок ряду механізмів: визнання українського диплому у країнах призначення, здобуття освіти за кордоном та визнання нашою державою дипломів, отриманих в інших країнах. Зазначені процедури слугують для мігрантів засобами синхронізації освітньої складової, так як її розуміє С. Квернер, коли диплом, отриманий в одній країні, вбудовується в освітню структуру іншої. У ході вибіркового опитування ТЕМПЕР зворотних мігрантів запитували про практику особистого застосування наведених стратегій. Виявилося, що для більшості з опитаних це запитання не входило до переліку актуальних, враховуючи, імовірно, нетривалий час перебування за кордоном та особливості зайнятості, коли у більшості випадків виконувалися найпростіші види робіт, які не вимагають документального підтвердження кваліфікації. Лише окремі особи (0,3%), охоплені опитуванням ТЕМПЕР, здійснювали у країні призначення офіційну процедуру для

визнання освіти, отриманої в Україні. Настільки ж незначна частка осіб (0,4%) зауважили, що не мали відповідної потреби, оскільки їх освіта визнавалася за кордоном автоматично.

Для переважної більшості зворотних мігрантів питання визнання української освіти не входило до таких, що вимагають обов'язкового практичного вирішення. Залучення до навчальних практик за кордоном також не було поширеним серед опитаних: лише 1,5% респондентів мали іноземні документи про освіту. В основному ці дипломи отримані поза офіційними навчальними планами певного освітнього рівня. Жодна особа з цієї нечисленної групи опитаних не намагалася визнати іноземний диплом в Україні, оскільки вони не мали відповідної потреби, адже їх (потенційна) зайнятість на батьківщині не пов'язана з отриманими знаннями, у деяких випадках цей документ визнавався автоматично.

Наукову проблему територіальної іммобільності, тобто відмови від переміщення, можна вважати своєрідним реверсом досліджень у сфері міграційної селективності. У цьому контексті особливо цінними є пізнавальні можливості якісної методології, оскільки вона дає можливість простежувати суб'єктивні оцінки у формуванні життєвих виборів населення. У ході емпіричного дослідження зразків мобільної та іммобільної поведінки мешканців м. Краснодон (нині – м. Сорокіне) Луганської області^[96] І. Мацко-Демиденко виокремила чотири групи чинників територіальної іммобільності^[97]. Перший блок символічних «закріплювачів» охоплює звички різного характеру, наприклад, звичка до свого оточення, професії, життя в даному населеному пункті тощо. До ресурсних «закріплювачів» відносяться матеріальні і не-

⁹⁶ Зараз м. Сорокіне знаходиться на тимчасово непідконтрольній території. Соціологічне дослідження, про яке йде мова, мало місце ще до трагічних подій окупації Криму та частини східних областей України.

⁹⁷ Мацко-Демиденко І.В. Зразки мобільної та іммобільної поведінки жителів малих міст: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук: спец. 22.00.03 «Соц. структури та соц. відносини» / І.В. Мацко-Демиденко. – Київ. – 2019. – С. 9

матеріальні ресурси, що вбудовані в різні соціальні позиції. Мережа соціальних зв'язків може більшою чи меншою мірою «прив'язувати» індивіда до наявного місця проживання, тому мереживні «закріплювачі» посідають особливе місце у структурі чинників іммобільності. Сімейні, професійні та декілька інших типів закріплювачів формують категорію інституційних. Отримані дані з певними застерегами можна використовувати для пояснення залучення населення України до процесів зовнішньої трудової міграції. При такому підході освітній фактор можна розглядати як «закріплювач» або рушійний чинник ресурсного та інституційного характеру одночасно. Окремою ілюстрацією його інституційної природи слугують, наприклад, дані про визнання українських дипломів за кордоном, ресурсність освіти проявляється у потенційному підвищенні цінності результатів праці разом зі зростанням освітнього рівня особи.

Мовна компетенція опитаних. Так само як і визнання закордонних дипломів, питання мовної компетенції мігрантів можна розглядати як прояв процесів синхронізації в особистому досвіді мігрантів: приведення у відповідність двох просторів – вітчизняного та закордонного. Мова виступає основою для побудови системи міжособистісних комунікацій, рівень володіння мовою визначеної країни великою мірою визначає характер взаємодії з місцевим населенням та ступінь адаптації. Знання певної мови може, по-перше, слугувати передумовою для вибору країни призначення у разі схильності до переїзду за кордон і, по-друге, бути наслідком проживання за кордоном. В останньому із зазначених варіантів рівень мовної компетенції залежить від темпоральної характеристики тривалості перебування в іншій країні.

Згідно з результатами опитування ТЕМПЕР, респонденти, які не мають міграційного досвіду, значно поступаються зворотним мігрантам своїми лінгвістичними навичками. Серед представників останньої

групи частка осіб, які не володіють жодною мовою, крім рідної, становить 7,3%, що у 2,6 раза менше за відповідний показник, характерний для осіб, які не мають міграційного досвіду. Показник середньої кількості мов, якими володіють респонденти, також на користь повернених, які знають в середньому 2,9 мови^[98], на противагу 2,3 мовам у середовищі немігрантів. Серед останніх, помітно менша частка поліглотів, які володіють трьома та більше мовами (рис. 3.1.2).

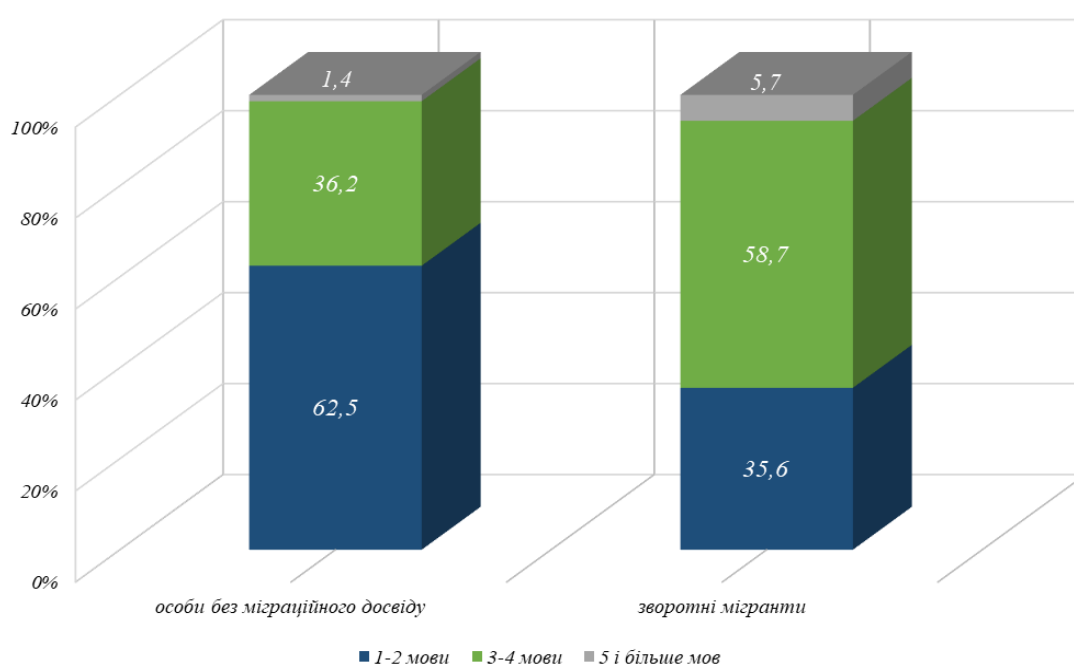

Рисунок 3.1.2 Розподіл зворотних мігрантів та респондентів без міграційного досвіду залежно від кількості мов, якими вони володіють, %

Джерело: опитування, здійснене у ході проекту ТЕМПЕР

Лінгвістична перевага зворотних мігрантів формується за рахунок мов тих країн, де вони працювали – італійської та польської (табл. 3.1.7). Тоді як частки осіб, які володіють англійською, німецькою, румунською та російською є серед обох груп респондентів майже однаковими. Знання цих мов обумовлене, переважно, історичними факторами або залученням до загальноосвітніх навчальних програм і не пов'язане

⁹⁸ Рідна мова також входила до розрахунку цього показника

з міграціями. Втім, вивчення мовної компетенції населення не обмежується визначенням кількісних показників, важливе значення має рівень володіння певною мовою. Результати обстеження ТЕМПЕР показали, що зворотні мігранти частіше повідомляли про відмінне володіння англійською та гарне володіння німецькою у порівнянні з особами, які не мають досвіду працевлаштування за кордоном. З огляду на те, що ці мови можна вважати дієвим інструментом для міжнародного спілкування, очевидно, що покращений рівень володіння ними пов'язаний з розширеними можливостями їх застосування за кордоном.

Таблиця 3.1.9

Частка респондентів, які володіють найбільш поширеними серед них мовами^[99], %

	<i>Немігранти</i>	<i>Зворотні мігранти</i>
англійська	29,6	21,5
італійська	0,4	36,7
німецька	8,5	8,6
румунська	3,0	3,0
польська	11,3	38,5
українська ^[100]	1,4	8,2
російська	70,2	71,9

Джерело: опитування, здійснене у ході проекту ТЕМПЕР

Наявність української у списку не рідних мов, якими володіють респонденти, слугує опосередкованим індикатором для оцінювання питомої ваги опитаних для яких державна мова України збігається з рідною. У середовищі осіб, які жодного разу не працювали за кордоном, частка опитаних для яких українська є нерідною мовою є у декілька разів менша, ніж поміж поверненців. Очевидно цей факт засвідчує більшу схильність до виїзду за кордон серед осіб, які мають слабше

⁹⁹ Йдеться про володіння тими мовами, які не є рідними для опитаних осіб

¹⁰⁰ Йдеться про осіб, які володіють державною мовою України, однак не визначають її рідною

укорінення в Україні.

Особи, які володіють румунською мовою, повністю сконцентровані у Чернівецькій області – це стосується як зворотних мігрантів, так і опитаних, які жодного разу не працювали за кордоном. Питома вага респондентів з Чернівецької області, які володіють румунською, серед обох категорій опитаних є майже однаковою і становить 11,8% серед поверненців і 12,0% поміж немігрантів. Зазначені частки майже відповідають інформації про питому вагу румунів у аналізованій області з перепису 2001 р., про що йшлося у цьому розділі раніше. Таким чином, знання румунської пов'язане з етнічним чинником, проте всі особи з відповідною лінгвістичною навичкою, охоплені проектом ТЕМПЕР, називали себе українцями, а рідною мовою – українську.

Володіння польською мовою у середовищі зворотних мігрантів є вищим за знання респондентами італійської. Частки поверненців з Польщі та Італії з відмінним володінням відповідними мовами (які вільно розмовляють, читають і пишуть) є майже однаковими – 10,6% та 9,6%. Однак серед осіб, які працювали на території Польщі, зафіксовано вищу питому вагу тих, хто оцінює рівень свого знання мови країни перебування як хороший: вони можуть спілкуватися, використовуючи складні речення, але не вільно (60,2% та 44,8% відповідно). Решта опитаних могли спілкуватися простими реченнями, мали обмежений словниковий запас, що у рамках обстеження означало поганий рівень володіння певною мовою. На жаль відсутня дослідницька можливість детального порівняння результатів обстеження ТЕМПЕР з інформацією отриманою у ході ОТМ, оскільки у двох обстеженнях застосовувалися різні шкали вимірювання. Незважаючи на це обидва масиви даних показують, що рівень володіння польською мовою серед мігрантів, які працювали в Польщі, є кращим у кількісному та якісному вимірах у порівнянні зі знанням італійської, поміж осіб, які мають досвід пра-

96

цевлаштування у Середземномор'ї. Така ситуація пояснюється лексичною спорідненістю польської та української мов (за оцінками фахівців лексика української мови відрізняється від польської лише на 30%^[101]) та поширеністю знання мови сусідньої країни на деяких територіях західної України, що склалася історично.

Лінгвістичні знання не є однаковими для всіх осіб, які входять до підкатегорії зворотних мігрантів. Використання показника середньої кількості мов, якими володіє кожен респондент, показує, що різниця цього індикатора між чоловіками і жінками незначна (2,9 та 3,0 мов). Країна останнього працевлаштування також не чинить суттєвого впливу на аналізований показник: респонденти, які працювали в Італії, володіють у середньому 2,9 мовами, опитані, які перебували у Польщі – 2,8 мовами. У віковому розрізі найбільше мов знають представники наймолодших (20–29 років) та найстарших вікових груп (50–59 років, 60 і старші), відповідний показник для всіх цих категорій становить 3,1. Натомість, особи середнього віку дещо поступаються своїм колегам з інших вікових категорій: 30–39 річні поверненці володіють у середньому 2,9 мовами, а 40–49 річні – 2,8 мовами. Цілком логічним виглядає наявність прямопропорційного зв'язку між кількістю мов, якими володіє респондент, і рівнем його освіти (для поверненців з вищим рівнем освіти цей показник становить 3,2, з середнім – 2,7). Натомість селяни виявилися, неочікувано, більш здібними до вивчення мов у порівнянні з мешканцями міст: вони знали 3,0 та 2,8 мов відповідно.

3.2 Повторюваність та тривалість як взаємопов'язані темпоральні характеристики трудової міграції

На підготовчих стадіях роботи над проектом ТЕМПЕР у дослідни-

¹⁰¹ Польсько-українські мовні лабіринти [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://monitor-press.com/ua/extensions/statti-ua/1040-polsko-ukrainski-movni-labirynty.html>

ків були амбітні плани щодо виявлення на основі результатів вибіркового обстеження різних режимів реалізації повторюваних міграцій у країнах, де проводилося опитування. У другому розділі монографії згадувалися три типи міграційних траєкторій, що були сконструйованими на етапі розробки методології: *повторювана послідовність* (repeated sequence), *багаторазові повернення* (multiple return), *періоди високої мобільності* (high mobility). Анкета обстеження містила окремий блок запитань для кожного з виділених типів мобільності. Зважаючи на широке часове охоплення (починаючи з віку п'ятнадцяти років і завершуючи моментом обстеження) експерти мали всі підстави сподіватися на виявлення широкого кола осіб, міграційний шлях яких розвивався за складними сценаріями. Проте, на превеликий жаль, у ході проведення вибіркового опитування дослідникам не вдалося повноцінно реалізувати свою ініціативу, оскільки серед зворотних мігрантів, які потрапили у вибірку, лише 7,5% респондентів перебували за кордоном з метою працевлаштування більше одного разу. Зазначений показник був майже однаковим для осіб, які працювали в обох країнах призначення, включених до програми обстеження ТЕМПЕР: 7,4% – для зворотних мігрантів з Польщі та 6,9% – для поверненців з Італії.

У ході обстеження ТЕМПЕР дослідники мали на меті детально з'ясувати мотиви вибору тієї чи іншої стратегії залучення до багаторазового працевлаштування за кордоном. На жаль реалізувати ці наміри на практиці не вдалося, враховуючи нечисленність респондентів, які виїжджали у Польщу чи Італію більше одного разу. Натомість висвітлення найзагальніших настроїв у середовищі даної групи опитаних може стати у нагоді для розробки методології майбутніх емпіричних досліджень у цій сфері. Респонденти аналізованої групи опинилися в ситуації повторюваного працевлаштування за кордоном за власним вибором або в результаті зовнішніх обставин: кожен з варіантів згаду-

вався мігрантами з приблизно однаковою частотою. Натомість оцінка такої поведінкової моделі викликала одностайність серед опитаних: лише дві особи вважали, що стратегія повторюваного працевлаштування за кордоном має більше недоліків, всі інші – переконані, що вона містить більше переваг або ставляться до її характеристик нейтрально. Основними перевагами такої стратегії зайнятості за кордоном респонденти називали можливість проводити більше часу з родиною та підтримувати контакти з батьківщиною, що свідчить про їх транснаціональне мислення.

Вищенаведені дані обстеження ТЕМПЕР суперечать інформації, отриманій у ході ОТМ, зокрема у його третьому турі, що відбувся у 2017 р. Незважаючи на те, що рамки часового охоплення ОТМ були набагато вужчими у порівнянні з проектом ТЕМПЕР (табл. 3.2.1), половина респондентів (50,6%), які працювали в Польщі, та понад чверть (27,6%) тих, хто перебував в Італії, виїздили за кордон більше одного разу^[102]. Поширеність повторюваної міграції українських громадян до Польщі підтверджується дослідженнями, проведеними на території цієї країни. Згідно з обстеженням, проведеним у м. Варшава у 2010 р., серед наших співвітчизників, які вперше прибули на територію західного сусіда, починаючи з 1989 р., у середньому протягом зазначеного періоду респонденти відвідали Польщу 9,6 рази^[103]. Враховуючи масштабність та загальнонаціональне територіальне охоплення, інформація з ОТМ у цьому питанні заслуговує на більшу довіру. В дослідженні ТЕМПЕР брали участь лише ті особи, які безпосередньо знаходилися на території України, натомість загальнонаціональні опитування додатково збирали інформацію про осіб, які на момент інтерв'ю перебували

¹⁰² Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики, 2017. – С. 9

¹⁰³ Torunczyk-Ruiz S. Neighbourhood Ties and Migrant Networks: The Case of Circular Ukrainian Migrants in Warsaw, Poland // Central and Eastern European Migration Review. – June 2014. – Vol.3. – №1. – P. 46

за кордоном.

Таблиця 3.2.1

*Розмах часового охоплення в окремих обстеженнях зовнішньої
трудової міграції українців*

<i>Назва дослідження</i>	<i>ТЕМПЕР</i>	<i>ОТМ</i>	<i>Опитування українців у Варшаві</i>
Проміжок часу, про який збиралася міграційна інформація у ході дослідження	Починаючи з п'ятнадцятирічного віку респондента до моменту інтерв'ю, що мало місце протягом грудня 2017 р. – липня 2018 р.	2,5 роки, що передують опитуванню (у третій хвилі опитування: 2015 – червень 2017 рр.)	Починаючи з 1989 р. до моменту обстеження (2010 р.)

Джерело: складено авторкою на основі [96], [97] та технічної документації проекту ТЕМПЕР

Найпростіше пояснення відмінності даних опитування ТЕМПЕР полягає у запровадженні мінімального часового критерію перебування за кордоном. Цей темпоральний поріг є досить високим, особливо для мігрантів, які працювали у Польщі. За даними ОТМ–2017, у 22,3% випадків тривалість перебування у Польщі не перевищувала одного місяця і майже половина (47,0%) респондентів перебували на території цієї країни від одного місяця до трьох. Якщо взяти за основу для обрахунків вищенаведені величини^[104] то можна зробити висновок, що майже половина наявних випадків української трудової міграції до Польщі знаходилася поза межами методологічних вимог обстеження ТЕМПЕР.

Однак запровадження високого порогу тривалості перебування не пояснює низького представництва повторюваних мігрантів у середовищі осіб, які працювали в Італії. Згідно з результатами ОТМ–2017, переважна більшість (91,9%) трудових мігрантів з досвідом працев-

¹⁰⁴ З огляду на те, що тривалість другого з визначених періодів (від одного до трьох місяців) поділяється на дві рівні частини двомісячним темпоральним критерієм перебування за кордоном, запровадженим у ТЕМПЕР, відповідну частку респондентів ОТМ–2017 було поділено навпіл. Питома вага осіб, які перебували у Польщі менше місяця, бралася до уваги у повному обсязі.

лаштування у цій європейській країні перебували там довше трьох місяців. Отже, часовий критерій вибірки ТЕМПЕР майже не вплинув на охоплення випадків трудової міграції до Італії.

Низька питома вага респондентів, які перебували за кордоном більше одного разу, зафіксована не лише в українському обстеженні. Така ситуація характерна для інших країн походження, де відбувалося аналогічне опитування: частка повторюваних мігрантів для вихідців із Сенегалу є помітно вищою, а для аргентинців та румунів – нижчою, ніж в Україні (рис. 3.2.1). За свідченням наявних міграційних даних у зазначених країнах-партнерах, для них висунення мінімально необхідного терміну перебування за кордоном не містило суттєвих ризиків щодо обмеженого охоплення цільової групи. У таких умовах пояснення ситуації, яка виникла, може лежати у зміщенні напрямків пошукових зусиль інтерв'юерів при використанні методу снігової кулі. Дослідження ТЕМПЕР позиціонувалося як дослідницька ініціатива задля вивчення особливостей зворотної міграції.

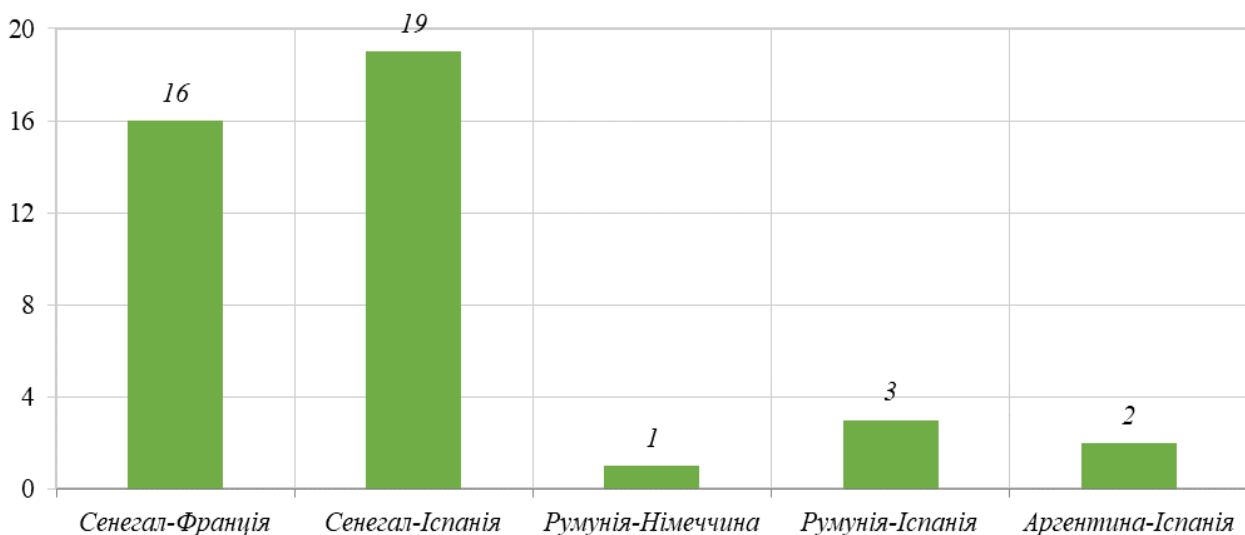

Рисунок 3.2.1 Частка повторюваних мігрантів у різних потоках, охоплених обстеженням ТЕМПЕР, %

Джерело: опитування, здійснене у ході проекту ТЕМПЕР

У таких умовах у свідомості інтерв'юерів та ключових інформан-

тів могла виникнути упереджена думка щодо невідповідності осіб, які систематично курсують між Україною та визначеними країнами призначення, дефініції зворотного мігранта.

Отримані в обстеженні ТЕМПЕР дані щодо тривалості перебування за кордоном показують, що найчастіше (у 41,8% випадків) респонденти здійснювали короткочасні виїзди за кордон тривалістю 2–5 місяців, третина (34,4%) респондентів перебували за кордоном довше одного року, чверть (23,8%) – від шести до дванадцяти місяців. Результати цього обстеження, подібно до інформації з ОТМ, показують, що тривалість працевлаштування в Італії є довшою у порівнянні з перебуванням у Польщі. Проте зазначена різниця є набагато меншою, ніж у всеукраїнському обстеженні з питань трудової міграції, що пояснюється виключенням з обстеження ТЕМПЕР найкоротших поїздок, про що вже згадувалося раніше.

Характеристики повторюваності та тривалості міграційних процесів є логічно взаємопов'язаними, оскільки остаточна зміна місця проживання не передбачає подальших міграційних кроків особи. Концептуалізуючи циркулярну міграцію знані теоретики та міжнародні організації підкреслюють важливість часового критерію перебування у країні призначення та дискутують щодо визначення темпоральних порогів аналізованого явища^[105]. Зазначений тип переміщень може мати різну тривалість, що підкреслено на Глобальному форумі з міграції та розвитку в Брюсселі у 2007 р^[106]. У кожному конкретному міграційному потоці тривалість повторюваних поїздок за кордон буде, очевидно, різною, що актуалізує завдання отримання емпіричних даних для відповідного аналізу у різних світових контекстах. Отримані у проекті

¹⁰⁵ Defining and Measuring Circular Migration. Final report of the Task Force on Measuring Circular Migration [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/bur/2016/February/14-Add1_Circular_migration.pdf

¹⁰⁶ Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії : монографія / О.А. Малиновська. – К.: НІСД, 2018. – С. 188

ТЕМПЕР дані показують, що дві третини (68,0%) повторюваних міграцій, охоплених обстеженням, були короткотерміновими. Зазначений показник стосується всіх міграційних потоків: з Аргентини, Сенегалу, України та Румунії.

В українському сегменті опитування дослідження зафіксувало чітку тенденцію до зростання тривалості перебування за кордоном з кожним наступним виїздом на працевлаштування за межі України. Середня тривалість першої поїздки за кордон становила 17,4 місяці, другої – 25,5 місяців, третьої – 39,9 місяців. У середовищі осіб, які виїздили за кордон тричі і більше разів, дві третини перебували за межами України довше року, відповідна частка серед інших груп опитаних була помітно меншою (рис. 3.2.2). Таким чином, перший виїзд за кордон можна вважати тестовим або адаптаційним для українських мігрантів, подальші епізоди працевлаштування за межами країни характеризуються збільшенням тривалості, що, ймовірно, пов'язано з попередньою підготовленістю особи до умов перебування у країні призначення.

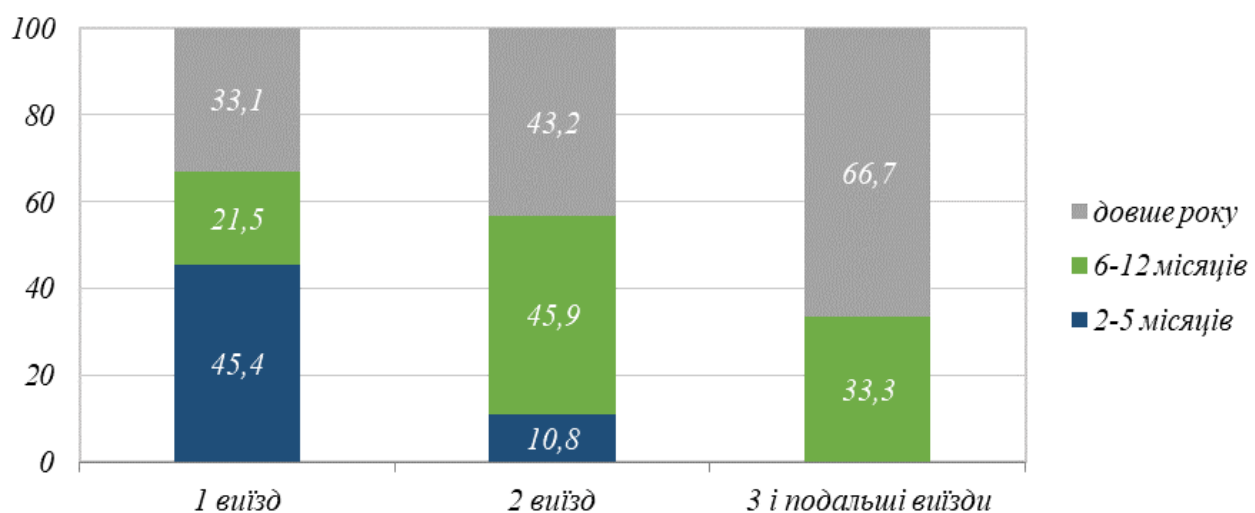

Рисунок 3.2.2 Розподіл зворотних мігрантів за черговістю виїзду та тривалістю перебування за кордоном, %

Джерело: опитування, здійснене у ході проекту ТЕМПЕР

Екстраполюючи ознаки виявленого тренду на майбутнє, можна

припустити, що багаторазові тимчасові міграції можуть призводити до поступового облаштування у країні призначення і переселення на постійне місце проживання.

Жіночі трудові міграції респондентів ТЕМПЕР виявилися у середньому на 2,7 місяці довшими у порівнянні з міграційним досвідом чоловіків. Проте розподіл за категоріями тривалості у представників обох статей майже ідентичний: третина (33,3% чоловіків та 35,5% жінок) перебували в Італії або Польщі довше року, більше, ніж кожен п'ятий (25,6% та 21,1% відповідно) – від шести до дванадцяти місяців, майже половина (41,1% та 43,4% відповідно) здійснювали найкоротші виїзди тривалістю від двох до п'яти місяців. Бездітні та одностаттєві чоловіки та жінки перебували за кордоном впродовж однакового терміну. Натомість з народженням другої дитини шаблони тривалості для осіб різних статей помітно відрізняються: для чоловіків перебування за кордоном суттєво скорочується, а для жінок – залишається майже на тому самому рівні, що й в одностаттєвих (табл. 3.2.2). Загалом з народженням першої дитини строк працевлаштування за кордоном суттєво зростає, оскільки, ймовірно, у цей період виїзд за кордон перетворюється із суто особистого вибору на необхідність, вмотивовану сімейними зобов'язаннями.

Таблиця 3.2.2

Середня тривалість перебування за кордоном залежно від статі та кількості дітей, місяців

	<i>Немає дітей</i>	<i>Одна дитина</i>	<i>Двоє і більше дітей</i>
Чоловіки	15,4	25,4	13,2
Жінки	15,9	23,1	21,1
Всього	15,6	23,8	18,8

Джерело: опитування, здійснене у ході проекту ТЕМПЕР

Тривалість перебування за кордоном для вихідців з населених пунк-

тів різних типів була майже однаковою, про що свідчить як розподіл зазначених категорій за групами тривалості, так і показник середньої кількості місяців, проведених за кордоном. Народження дітей у сім'ях селян та городян відображалось на тривалості перебування за кордоном так само, як і для всієї вибірки загалом, з невеликою різницею після народження другої дитини, коли строк працевлаштування за межами України для міського населення зменшувався помітніше, ніж для мешканців сільських населених пунктів. У регіональному розподілі мешканці Івано-Франківщини перебували за кордоном найменше (у середньому 14,1 місяців), а Львівщини – найдовше (22,8 місяців). Відповідні показники для респондентів з Тернопільської та Чернівецької областей становили 16,8 та 19,3 місяці відповідно.

Час, проведений респондентами за кордоном, був не єдиним елементом тривалості, що досліджувався у ході проекту ТЕМПЕР. Важливою темпоральною характеристикою є тривалість перебування особи на батьківщині після повернення. Базуючись на цьому критерії респонденти розділилися на три майже однакові за розміром групи, з них 29,3% повернулися в Україну менше року тому, третина (35,7%) перебували на батьківщині протягом 1–4 років, майже стільки ж опитаних (35,1%) повернулися більше п'яти років тому. Тобто третина респондентів ТЕМПЕР не відповідали критеріям відбору у ході ОТМ, що пояснює наявні розбіжності між даними з цих досліджень, які було зафіксовано раніше. Подібний розподіл був характерним для представників різних статей, вікових груп, населених пунктів та інших ключових характеристик. Тривалість перебування після повернення з-за кордону – це важливий фактор для дослідження реадаптаційних механізмів та стратегій у середовищі зворотних мігрантів, тому його докладніший розгляд буде представлено у розділі, присвяченому цій проблематиці.

Третій «кит тривалості», розрахований на основі результатів дослі-

дження ТЕМПЕР, стосується лише тих респондентів, які здійснювали більше однієї поїздки за кордон з метою працевлаштування. Для цієї категорії опитаних важливим відтинком часу є тривалість попереднього повернення на батьківщину, тобто час, проведений в Україні між закінченням передостаннього епізоду закордонного працевлаштування та останнім виїздом в Італію або Польщу. Величина цього показника становила в середньому 34,5 місяців. Беручи до уваги невелику кількість повторюваних мігрантів, охоплених опитуванням, розглядати цей індикатор окремо для представників різних соціально-демографічних груп недоцільно.

Таким чином, емпіричні дані, отримані у ході опитування ТЕМПЕР, багато у чому підтверджують інформацію попередніх досліджень. Наявна різниця пояснюється, переважно, особливостями часового охоплення випадків закордонного працевлаштування, взятих за основу у різних дослідницьких проектах. Збагачення міграційних даних в результаті проекту ТЕМПЕР забезпечується за рахунок інформації про етнічну та релігійну приналежність, збільшення елементів тривалості, що підлягають аналізу, та виявлення ролі демографічних факторів у їх формуванні.

РОЗДІЛ 4

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ У РОЗШИРЕНОМУ ЧАСОВОМУ ДІАПАЗОНІ

4.1. До витоків формування міграційної поведінки: чи варто шукати відповідь у дитинстві?

Дослідники міграційних процесів неодноразово емпірично доводили та теоретично обґрунтовували існування суттєвих відмінностей у схильності до переїзду на нове місце серед представників різних соціально-демографічних груп. Ця теза стала своєрідною аксіомою в сучасній міграціології. У дискусіях теоретичного рівня для її опису використовують поняття міграційної селективності. Зазначена тематика знайшла своє відображення у наукових працях ряду експертів. На пострадянських теренах у цьому контексті варто відмітити Л.Л. Рыбаковського, який присвятив чимало публікацій розгляду селективної функції міграції^[107]. На початку міграційних студій в Україні вітчизняні науковці активно використовували наробки російського автора, однак поступово вони почали все більше і більше звертати свою увагу на надбання експертів із західного світу, які, до речі, зуміли отримати низку важливих результатів у сфері міграційної селективності. Окремі аспекти цієї тематики досліджували такі корифеї міграціології як Дж. Борджас (Дж. Borjas), Д. Массей (D. Massey), М. Пайор (M. Piore), сучасніші розробки деталізують постулати загальної теорії. Зокрема Герман Г. ван де Верфхорст (Herman G. van de Werfhorst) та Ентоні Хіт (Anthony Heath) розраховують індекс міграційної селективності для освітньої сфери^[108], Тімоті Дж. Холлідей (Timothy J. Halliday) та Майкл

¹⁰⁷ Рыбаковский Л.Л. Функции и последствия миграционных процессов // Социологические исследования. – 2017. – №10. – С. 56–63 [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://socis.isras.ru/files/File/2017/2017_10/Rybakovsky.pdf

¹⁰⁸ Van de Werfhorst H. G., Heath A. Selectivity of Migration and the Educational Disadvantages of Second-Generation Immigrants in Ten Host Societies [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/324041494_Selectivity_of_Migration_and_the_Educational_Disadvantages_of_Second-Generation_Immigrants_in_Ten_Host_Societies

К. Кіммітт (Michael C. Kimmitt) – вплив стану здоров'я на формування міграційної активності^[109]. Вивчення вікової селективності утримує топову позицію у рейтингу досліджуваних аспектів^[110], найвірогідніше – з причини доступності вихідних даних.

У межах окресленої наукової дискусії варто розрізняти селективність міграційної політики країн вселення та самоселекцію мігрантів. Перший зі згаданих процесів базується на артикуляції зовнішніх статусів та характеристик прибулих, які є бажаними для певної держави. Соціально-економічні дисципліни констатують підвищену участь у міграціях серед носіїв певних ознак, однак вони не мають відповідного інструментарію для пояснення внутрішніх механізмів цієї селекції з точки зору самого індивіда. Таке завдання може бути частиною дослідницької програми у межах соціально-психологічного наукового напрямку.

Поряд з міграційними функціями макрорівня, дослідники виділяють також мікрорівневу індивідуально-психологічну функцію^[111]. У деяких випадках експерти розглядають її лише на етапі адаптації новоприбулої особи до нового оточення у суспільстві вселення. Однак такий аналіз, безумовно, буде неповним без дослідження підготовчих етапів. Важливим темпоральним моментом у рамках аналізованої тематики виступає визначення того етапу життєвого шляху особи, з якого можна розпочинати розгляд процесу формування схильності до переїзду за кордон та інших форм мобільної та іммобільної поведінки.

Науковці соціально-психологічної школи пов'язують основи пове-

¹⁰⁹ Halliday J.T., Kimmitt M.C. Selective Migration and Health [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://ftp.iza.org/dp3458.pdf>

¹¹⁰ Кашницкий И. Как миграция меняет возрастную структуру населения [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.demoscope.ru/weekly/2014/0581/tema02.php>

¹¹¹ Ровенчак О. Значення, функції та роль міжнародної міграції // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики. — 2007. — Випуски 33–34. — С. 94–122. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/11/9.pdf>

дінкових шаблонів дорослих осіб з етапами їхньої ранньої соціалізації, велика увага у таких дослідженнях приділяється сім'ї, як основному її агенту. У межах цієї монографії приділено увагу не всьому спектрові проявів людської поведінки, а лише аспектам, пов'язаним з трудовою діяльністю та міграцією.

У середині ХХ століття у розпорядженні соціології з'явилися методи, що дозволяють емпірично перевіряти теоретично обґрунтовані гіпотези стосовно механізмів взаємозв'язків між параметрами певних структур суспільства та структур особистості^[112]. Один з провідних американських соціологів Мелвін Кон (Melvin L. Kohn) емпірично доводив вплив відмінностей професійної ситуації батьків на формування бажаної поведінки їх дітей,^[113] що у подальшому житті впливає на вибір шляхів професійної реалізації. У сфері трудової міграції, як особливої форми зайнятості, подібні дослідження могли би суттєво допомогти у висвітленні причин та механізмів формування активних та пасивних зразків поведінки щодо виїзду за кордон. Вітчизняна міграційна статистика, яка часто не в змозі надати навіть найпростіші відомості щодо масштабів певних міграційних потоків, складу мігрантів тощо, не може забезпечити науковців належними даними для здійснення глибокого аналізу. Жодне з вибірових обстежень в Україні так само не торкалося подібних питань, оскільки в умовах браку найнеобхідніших даних, звертання до дитячого періоду мігрантів, виглядає як недоцільна надмірність.

За таких умов опитування, здійснене у рамках проекту ТЕМПЕР, стало першим в українській міграціології дослідженням, спрямованим на аналіз дитинства зворотних мігрантів як потенційно важливого ета-

¹¹² Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників. – К.: КМІС, 2013. – С. 7 [Електронний ресурс]. – режим доступу: [https://www.kiis.com.ua/materials/books/Melvin_Kohn_Collection_of_Works_\(Ukrainian_lng_2nd_ed\).pdf](https://www.kiis.com.ua/materials/books/Melvin_Kohn_Collection_of_Works_(Ukrainian_lng_2nd_ed).pdf)

¹¹³ Там само

пу у формуванні настанов на виїзд за кордон. Включення відповідних запитань до анкети дослідження стало можливим, завдяки значній ресурсній потужності Сьомої Рамкової Програми ЄС, у межах якої проходило опитування. Запитальник проекту ТЕМПЕР передбачав розгляд двох типів показників, пов'язаних з раннім життєвим етапом опитаних. Перша група індикаторів описувала соціально-економічні та територіальні умови проживання респондентів в дитинстві, а друга – їх сімейне становище (чисельність братів та сестер, місце батьків в освітньо-кваліфікаційній структурі суспільства^[114]).

Результати попередніх досліджень у міграційній сфері неодноразово доводили, що до зміни місця проживання частіше схильні ті особи, які вже мають попередній досвід переїздів. Ще наприкінці ХІХ ст. відомий британський дослідник Е. Равенштайн у своїх знаменитих законах міграції, сформульованих на основі даних переписів населення, концептуалізував наявність так званої ступінчастої природи перебігу міграційних процесів^[115]. Він довів, що міграції досить часто здійснюються крок за кроком і реалізований факт зміни місця проживання збільшує ймовірність міграційної поведінки особи у майбутньому. Сформульована закономірність дає підстави у межах проекту ТЕМПЕР висловлювати гіпотезу про те, що зворотні мігранти, охоплені опитуванням, мають багатший досвід зміни місця проживання всередині країни у порівнянні з немігрантами. Проте емпіричні результати проведеного дослідження не підтвердили зазначену гіпотезу. Порівняння району та області, де проводилося опитування, з адміністративно-територіальними утвореннями, у яких респонденти мешкали, коли їм було п'ятнадцять років, показує, що частота зміни зазначених локаль-

¹¹⁴ Більш детальна інформація про запитання анкети викладена у підрозділі 2.2 «Структурні особливості анкети у вибірковому дослідженні ТЕМПЕР »

¹¹⁵ Василенко П.В. Зарубежные теории миграции населения [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/zarubezhnye-teorii-migratsii-naseleniya>

них одиниць в обох груп респондентів є майже однаковою: розбіжність області проживання на момент опитування і у віці п'ятнадцяти років виявлена для 3,3% зворотних мігрантів та 5,1% опитаних без досвіду працевлаштування за кордоном, невідповідність районів у межах області зафіксована для 15,1% та 15,4% осіб відповідно.

Недоліком вищенаведених даних є те, що вони ґрунтуються на порівняльному аналізі лише двох часових точок: моментів опитування та проживання у п'ятнадцять років. Таким чином отримана інформація не дає змоги виявити випадки зміни місця проживання поміж визначеними темпоральними координатами (у віці 0–14 років, а також від 15 років до дати проведення інтерв'ю). У такому разі особа, яка впродовж проміжного періоду здійснила декілька переміщень і повернулася до вихідної точки, вважається такою, що не переїжджала жодного разу. Крім того дані опитування не охоплюють зміни місця проживання у межах адміністративних районів області. Втім, незважаючи на зазначені обмеження, отримана інформація з високим ступенем імовірності відображає закономірності аналізованих процесів для України.

Низка теоретичних підходів, що пояснюють природу походження міграційних потоків, наголошують на важливій ролі економічних чинників у мотиваційній структурі мігрантів. Одним з таких факторів може бути наявність значної диференціації добробуту населення певної країни у територіальному розрізі. За такої умови мешканці менш розвинених регіонів виявлятимуть більшу схильність до виїзду за межі країни або області. Класичний дослідницький підхід у цьому питанні базується на визначенні соціально-економічного розвитку регіону проживання на момент виїзду або прийняття відповідного рішення. Проте зазначений аналіз можна доповнити за рахунок включення до розгляду відповідного показника додаткового часового періоду, у даному контексті йдеться про дитинство, закінчення якого у темпоральній карті

опитування ТЕМПЕР позначається віковою відміткою п'ятнадцять років. Цей вік можна вважати початковим етапом формування власної соціальної позиції індивіда, оскільки він майже співпадає з завершенням базової середньої освіти, коли уніфікований статус учня змінюється іншими соціальними позиціями, що розрізняються за престижем та іншими характеристиками.

Отримані у ході обстеження дані щодо взаємозв'язку самооцінки рівня заможності регіону проживання у дитинстві та формування подальшої міграційної активності, на жаль, не призводять до жодних наукових інсайтів. У відповіді на запитання «Беручи до уваги багаті та бідні регіони України у той час (коли Вам було п'ятнадцять років), чи можете ви сказати, що Ваша місцевість була багатою, середньою, бідною?» більшість респондентів з обох опитаних категорій обрали проміжну позицію: про це заявили 72,5% немігрантів та 70,8% поверненців. Чверть вважають місцевість свого дитинства біднішою за загальнодержавний рівень того часу (24,1% та 25,1% відповідно), незначні групи (3,4% та 4,0%) – багатшою.

Проте стан добробуту конкретного домогосподарства може суттєво відрізнятися від загальної ситуації, характерної для регіону. Родинні ресурси виступають важливим, якщо не головним, засобом задоволення потреб людини у дитячому віці. Базуючись на цих міркуваннях, дослідники доповнили анкету запитанням про матеріальний добробут домогосподарств опитаних: «Чи мало домогосподарство, у якому ви проживали коли вам було 15 років, достатньо ресурсів, щоб задовольнити свої основні потреби?». Розподіл відповідей на це запитання серед зворотних мігрантів та осіб, які не мають досвіду працевлаштування за кордоном, можуть свідчити про існування негативної селекції до виїзду за кордон, адже серед поверненців трохи більше осіб заявили, що їх домогосподарства володіли недостатньою кількістю ресурсів на

той час, і трохи менше повідомили про наявність більш, ніж достатніх, або достатніх ресурсів (табл. 4.1.1). Дослідження, проведені в Україні раніше, свідчать, що в українському суспільстві походження має суттєвий вплив саме на початок кар'єри: діти батьків з високим професійним статусом мають кращі шанси отримати високий професійний статус уже на першому місці роботи, незалежно від рівня їх освіти, у порівнянні з шансами дітей, чиї батьки мають низький професійний статус^[116]. Ґрунтуючись на цих даних можна припустити, що особи, які залучаються до працевлаштування за кордоном мали менш сприятливі шанси на старті свого професійного шляху, що в подальшому призвело до вищої схильності до виїзду за кордон. Проте різниця у відповідях на зазначене запитання серед поверненців та немігрантів не має достатньої статистичної значущості, тому її можна використати радше як актуальну тему для наступних поглиблених досліджень, де, поруч із самооцінкою матеріального добробуту, варто застосовувати об'єктивні показники якості життя.

Таблиця 4.1.1

Розподіл респондентів залежно від відповіді на запитання: «Чи мало домогосподарство, у якому ви проживали коли вам було 15 років, достатньо ресурсів, щоб задовольнити свої основні потреби?», %

	Зворотні мігранти	Респонденти, які не мають міграційного досвіду
Більш ніж достатньо	0,4	0,6
Достатньо	26,4	33,6
Іноді достатньо, іноді ні	48,5	43,9
Недостатньо	24,7	21,9

Джерело: результати вибіркового опитування ТЕМПЕР

Отримані у ході обстеження ТЕМПЕР результати можна викори-

¹¹⁶ Процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві : кол. моногр. / [Балакірева О.М., Середа Ю.В., Дмитрук Д.А. та ін.] ; за ред. канд. соціол. наук О.М.Балакіревої ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». – К. – 2014. – С.36

стати для пошукових розвідок з метою відповіді на запитання про те, чи впливає фактор смерті когось із батьків у дитячому віці на формування схильності до працевлаштування за кордоном у подальшому. Втрата когось із батьків автоматично ставить дитину у не вигідну позицію не лише у сфері щоденного піклування та емоційного розвитку, а й у соціально-економічному вимірі. Така дитина має менше шансів на отримання освітніх рівнів, вищих за загальнообов'язковий, та має нижчі стартові позиції на ринку праці. Зв'язок між втратою когось із батьків та вибором міграційної кар'єри в подальшому може розвиватися за кількома сценаріями: у випадку негативної селекції, коли за кордон частіше виїжджають особи, які не можуть реалізувати себе на батьківщині, смерть когось із батьків збільшуватиме ймовірність залучення до міграційної кар'єри, у випадку позитивної селекції матиме місце протилежна ситуація. Для сучасних потоків трудової міграції з України результати вибіркового опитування ТЕМПЕР не дають підстав говорити про наявність або відсутності жодного із зазначених сценаріїв, оскільки частка респондентів, які втратили когось із батьків у дитячому віці (до п'ятнадцяти років включно), є однаково невисокою для обох категорій опитаних (4,8% для зворотних мігрантів та 4,9% для осіб, які не мають міграційного досвіду). Крім того, дослідження не враховувало випадки неповних сімей респондентів, коли хтось із живих батьків не проживав з дитиною та не брав жодної участі у її вихованні, натомість стартова соціально-економічна позиція таких дітей не відрізняється від долі напівсиріт.

Виявлення країни народження батьків респондентів, опитаних у ході ТЕМПЕР, демонструє доволі гомогенну картину низької міграційної мобільності населення того часу. Покоління батьків респондентів майже у повному складі були уродженцями України. Серед зворотних мігрантів лише 1,5% повідомили про те, що їх матір народилася в ін-

шій країні, 2,9% проінформували про подібний факт з біографій своїх татів. Аналогічні показники для осіб, які не мають міграційного досвіду, становили 0,8% та 1,4% відповідно. Найчастіше народжені за кордоном батьки розпочали свій життєвий шлях на території Польщі та Росії.

Чисельність дітей в українських сім'ях суттєво впливає на основні характеристики їх добробуту. Це стосується як матеріальних, так і нематеріальних складових якості життя. Традиційно домогосподарства, де є діти, мають нижчі показники матеріальної забезпеченості порівняно з домогосподарствами без дітей. Серед негативних чинників бідності саме демографічні характеристики мають найбільше значення: наявність у складі домогосподарства двох та більше дітей будь-якого віку є одним з визначальних чинників підвищення ризику бідності. Суттєве підвищення ризиків бідності відбувається вже з народженням другої дитини^[117]. Очевидно, що в таких умовах структурний чинник чисельності дітей у родині впливає на їх стартові позиції на етапі навчання та входження на ринок праці та, в подальшому, на весь кар'єрний шлях особи. Формування схильності до зовнішньої трудової міграції як особливої форми зайнятості населення також може перебувати під впливом зазначеного фактору, що і визначає актуальність виявлення наявності та чисельності сестер та братів у сім'ях, де народилися респонденти. Близько половини опитаних обох категорій (47,0% поверненців та 48,6% немігрантів) зростали у дводітних сім'ях. Майже однаковими були частки тих, хто був єдиною дитиною (24,2% та 21,5% відповідно) та тих, хто мав двох чи трьох братів та сестер (23,9% та 24,5% відповідно). Лише незначні контингенти опитаних (4,9% та 5,3% відповідно) мали чотирьох або більше суродженців. Розрахунок

¹¹⁷ Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / [Черенько Л.М., Полякова С.В., Реут А.Г. та ін.]; за ред. Е.М.Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український центр соціальних реформ. – 2009. – С.76

середньої кількості дітей у родинях, де зростали респонденти, також не виявив суттєвих розбіжностей у різних категоріях опитаних: у первинних сім'ях зворотних мігрантів було у середньому 2,2 дитини, відповідний показник для сімей немігрантів становив 2,3 дитини.

На поведінку людини впливає велика кількість факторів різного характеру. Поряд з особистісними чинниками впливу дослідники оцінюють значення для формування поведінкових шаблонів становище індивіда у структурних утвореннях макро- та мікрорівня. Одним з таких факторів виступає черговість народження дитини у родині. Очевидно, що вплив цього чиннику у постіндустріальних суспільствах буде незначним, або відсутнім взагалі, натомість для традиційних суспільств, для яких характерні орієнтація на відтворення і збереження наявного порядку і структур соціального життя, консерватизм в соціальних стосунках, різка обмеженість індивідуальної свободи, ситуація може суттєво відрізнятись. Так, група італійських дослідників у складі М. Братті (Massimiliano Bratti), С. Фйоре (Simona Fiore) та М. Мендоли (M. Mendola), базуючись на емпіричних даних про зовнішню міграцію з Мексики, довели, що у цих міграційних потоках першонароджені особи чоловічої статі виявляють більшу схильність до виїзду за кордон. Натомість для жінок важливим чинником, що збільшує ймовірність виїзду, виступає наявність більшої кількості сестер, аніж братів^[118].

Результати вибіркового обстеження ТЕМПЕР не дають підстав стверджувати наявність серйозного впливу черговості народження на ймовірність залучення населення до трудової міграції. Частка обох категорій респондентів, народжених першими у сім'ях, була майже однаковою з незначною перевагою немігрантів: 42,3% та 38,5% відповідно. У структурі поверненців також не було виявлено

¹¹⁸ Bratti M., Fiore S., Mendola M. Family Size, Sibling Rivalry and Migration: Evidence from Mexico [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://conference.iza.org/conference_files/AMM_2016/mendola_m2276.pdf

значних розбіжностей, що базуються на визначеному факторі: частка першонароджених жінок та осіб середніх вікових груп дещо перевищувала аналогічні показники інших статевих та вікових груп. Різниця становила 3,3 та 6,0 в.п., тобто є статистично незначущою. Результати опитування також свідчать, що вік залучення зворотних мігрантів до практики працевлаштування за кордоном не залежить від черговості народження: відповідний показник для поверненців-первістків становив 32,6 років, для інших осіб – 33,0 роки.

Визначення соціального статусу батьків є важливим аспектом досліджень у руслі вивчення міжпоколінної соціальної мобільності, коли зазначений показник береться за основу для порівняння з актуальним статусом респондента^[119]. Анкета вибіркового обстеження ТЕМПЕР також приділяла значну увагу виявленню батьківського статусу, однак з іншої причини – цей проект зосереджений на виявленні можливого впливу згаданого показника на формування майбутньої міграційної поведінки. З метою оптимізації ресурсів проекту у ході інтерв'ю збирали інформацію лише про одного з батьків респондентів, у більшості випадків – про тата. Відомості про матерів збиралися у тому разі, якщо батько опитаної особи помер або невідомий. Інформація фіксувалася станом на момент коли респонденту було п'ятнадцять років, тобто обстеження не охоплювало випадки підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня покоління батьків, якщо воно відбулося після проходження респондентом зазначеної вікової межі.

Результати дослідження показують, що розподіл респондентів за освітніми рівнями їх батьків у зворотних мігрантів та осіб без міграційного досвіду є майже ідентичним. Три чверті (75,6% та 73,4% відповідно) повідомили про середній рівень освіти їх батьків, на вищу

¹¹⁹ Процеси соціальної мобільності в сучасному українському суспільстві : кол. моногр. / [Балакірева О.М., Середа Ю.В., Дмитрук Д.А. та ін.] ; за ред. канд. соціол. наук О.М.Балакіревої ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». – К. – 2014. – С.25

освіту вказали 16,6% поверненців та 15,6% немігрантів, трохи меншими були частки з початковою освітою – 6,8% та 10,4% відповідно. Втім, причиною схожості батьківських профілів обох категорій опитаних може слугувати укрупнена шкала вимірювання цього показника, що включала лише три освітніх рівня. Поділ на укрупнені категорії може бути нечутливим для виявлення відмінностей помірного масштабу.

Розподіл респондентів залежно від професійно-кваліфікаційних навичок їх батьків, на відміну від освітнього рівня, у різних групах опитаних був неоднаковим. І хоча ці відмінності не носили кардинального характеру, однак у середовищі осіб, які не мають міграційного досвіду, помітно збільшеною є частка опитаних, чиї батьки виконували низькокваліфіковані види робіт, натомість питома вага всіх вищих кваліфікаційних груп – менша (табл. 4.1.2). Для різних підкатегорій зворотних мігрантів характерними є неоднакові профілі розподілу залежно від аналізованого показника: ситуація є майже однаковою для повернеців чоловічої та жіночої статей, натомість серед селян та осіб середнього освітнього рівня вищою є частка опитаних, чиї батьки працювали на низькокваліфікованих роботах; батьки осіб з вищою освітою помітно частіше відносилися до категорії професіоналів (табл. 4.1.2).

Таблиця 4.1.2

Розподіл різних категорій респондентів залежно від рівня кваліфікації роботи, яку їх батько виконував, коли опитаним було п'ятнадцять років, %

	Рівень кваліфікації батька				
	<i>Низько-кваліфікована робота</i>	<i>Кваліфікована ручна робота</i>	<i>Кваліфікована не ручна робота/професійна зайнятість</i>	<i>Високо-кваліфікована зайнятість (менеджер, директор)</i>	<i>Професіонал</i>
Немігранти	26,6	55,7	8,3	1,7	7,7

Таблиця 4.1.2 (Продовження)

	<i>Рівень кваліфікації батька</i>				
	<i>Низько-кваліфікована робота</i>	<i>Кваліфікована ручна робота</i>	<i>Кваліфікована не ручна робота/професійна зайнятість</i>	<i>Високо-кваліфікована зайнятість (менеджер, директор)</i>	<i>Професіонал</i>
<i>Зворотні мігранти</i>					
Всього	16,9	60,8	10,6	2,4	9,3
<i>Стать</i>					
Жінки	27,5	53,3	10,0	1,7	7,5
Чоловіки	25,4	58,9	5,9	1,9	7,9
<i>Місцевість</i>					
Сільська	19,4	59,9	10,3	1,6	8,8
Міська	12,9	62,3	11,2	3,7	9,9
<i>Освіта респондента</i>					
Середня	23,4	65,8	6,6	1,1	3,1
Вища	10,8	55,8	14,6	3,5	15,3

Джерело: результати вибіркового опитування ТЕМПЕР

Таким чином, у світовій науковій думці наявні поодинокі дослідження міграційної селективності залежно від окремих структурних факторів, що визначають положення індивіда у дитинстві. У нашій країні такі дослідження не проводилися, враховуючи суттєву обмеженість емпіричних даних. Вибіркове обстеження ТЕМПЕР стало першою дослідницькою ініціативою у цьому напрямі. Проте вивчення впливу дитячого періоду на подальшу схильність до участі у трудових міграціях не було домінантою цього проекту, тому інструментарій дослідження у деяких аспектах був не достатньо чутливим для виявлення наявності можливого ефекту. Виявлені профілі зворотних мігрантів та осіб без міграційного досвіду були багато у чому подібними, зокрема щодо їх досвіду зміни області та адміністративного району проживання, кількості суродженців, освітнього рівня батьків. Виявлені відмінності у

рівні матеріального забезпечення домогосподарств різних категорій опитаних у віці п'ятнадцяти років, а також щодо кваліфікаційного рівня батька респондентів, є незначними, однак породжують зацікавленість для поглиблених пошуків у цій сфері з використанням спеціально розробленої методології.

4.2 Визначення вікового профілю трудових мігрантів на етапі залучення до міграційних практик

Визначення вікових характеристик виступає неодмінним атрибутом дослідження міграційних процесів. Важко собі уявити вибіркове обстеження, яке б не містило запитання про вік респондентів. Переважна більшість статистичних даних, що описують міграційні феномени, мають змогу розбивки загального масиву даних на окремі групи, залежно від віку особи. Однак використання вікового розподілу певної міграційної групи або потоку – це лише один аспект аналізованої проблематики. Вітчизняні експерти переважно не претендують на більше через відсутність достатньої емпіричної бази для формулювання поглиблених дослідницьких завдань на цій ниві. Разом з тим на теоретичному рівні можна виділити декілька важливих аспектів, необхідних для розуміння базових принципів перебігу міграцій населення. Серед них – вік, коли особа вперше здійснює певний вид міграції. Цей момент у біографії людини означає зміну міграційного статусу, входження у нову для неї соціально-економічну групу. Зазначений перехід пов'язаний з новими формами взаємодії з оточенням, поведінкою, смислами, видами діяльності тощо. По суті – це момент “соціального народження” мігранта, оскільки раніше такий індивід належав до тієї частини населення, яке не має досвіду зміни місця проживання. Значення подібної темпоральної точки “біографічного переходу” у демографічних дослідженнях усвідомлюють експерти

з народжуваності, які значну увагу приділяють розрахунку таких показників як вік батька та матері на момент народження першої дитини.

Програма більшості вибірових обстежень не передбачає встановлення віку мігрантів у момент їх першого виїзду за кордон з метою працевлаштування. Міграційна статистика ґрунтується, зазвичай, на фактах перетину кордону, вибуття, прибуття, отримання певного міграційного статусу тощо, і не враховує черговість виїзду за кордон особи. Анкета опитування ТЕМПЕР також не містила спеціального запитання для виявлення віку залучення до міграційних практик, проте організація збору первинної емпіричної інформації у ході дослідження, а також технічні рішення з побудови бази даних, дають можливість його врахувати. У попередньому розділі монографії розглядалися вікові характеристики респондентів на момент опитування, натомість у цьому підрозділі часові координати зміщені у ретроспективний бік першого закордонного працевлаштування.

Згідно з отриманими результатами, середній вік першого виїзду на працевлаштування за кордон для опитаних зворотних мігрантів становив 32,9 років. Селяни розпочинали свою міграційну біографію у середньому на два роки раніше у порівнянні з мешканцями міст (рис. 4.2.1). Майже такою самою була розбіжність між представниками різних статей та укрупнених освітніх рівнів. Зазначені вікові відмінності за кожним з виділених критеріїв характеризують різницю у задоволенні основних потреб окремих категорій населення: розподіл за типом населених пунктів ймовірно відображає розвиток ринків праці у селах та містах, гендерні відмінності свідчать про неоднакові сімейні зобов'язання осіб, освіта – про рівень намагань різних контингентів. Виявлення поглиблених взаємозв'язків вимагає проведення додаткових спеціальних обстежень.

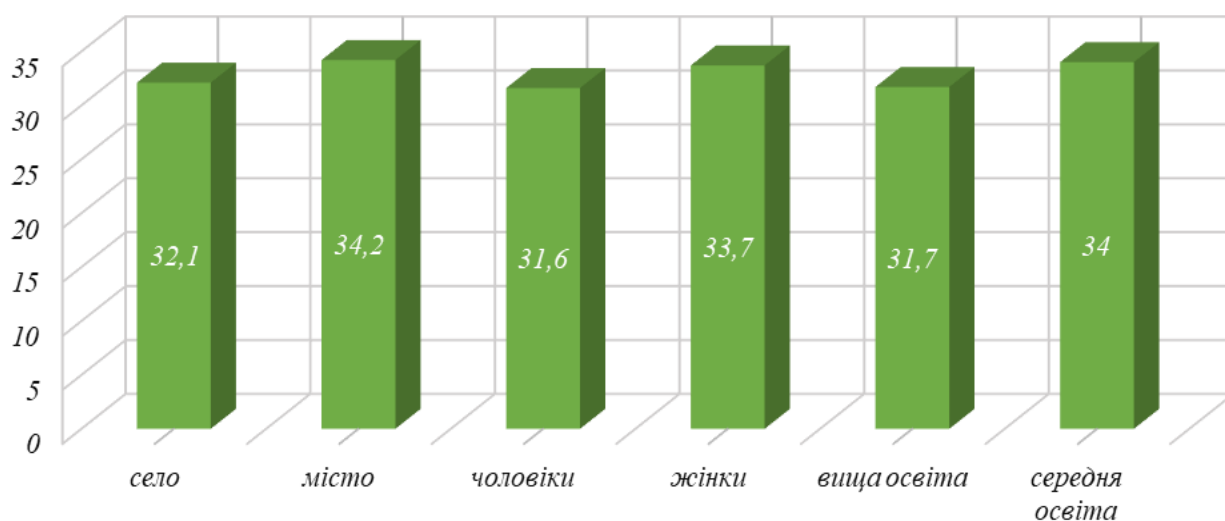

Рисунок 4.2.1 Середній вік різних категорій зворотних мігрантів, на момент першого виїзду за кордон з метою працевлаштування, років

Джерело: опитування, здійснене у ході проекту ТЕМПЕР

Вік першого виїзду за кордон респондентів ТЕМПЕР зазнає неоднакового впливу різних територіальних параметрів вибірки. Мігранти, які працювали в Італії, вперше вирушили за кордон у середньому на рік раніше за своїх колег, які виїздили до Польщі (32,1 та 33,1 рік відповідно), тобто країна останнього працевлаштування суттєво не впливає на старт міграційної кар'єри. Натомість дослідження зафіксувало помітну різницю аналізованого показника у респондентів з різних областей України: наймолодшими на момент першого виїзду за кордон були вихідці з Тернопільщини – у той час їм у середньому виповнилося 30,6 років, поверненням зі Львівщини та Івано-Франківщини – 32,1 та 32,7 років, респонденти з Чернівецької області починали виїздити на працевлаштування за кордон найстаршими – в середньому у віці 36,0 років.

Використання інтегральних показників у гуманітарних дослідженнях є ефективними для наочної демонстрації диференціації певного явища у різних соціально-демографічних групах. Показник середнього віку залучення до міграційної активності дає узагальнену

характеристику цієї варіюючої ознаки. Необхідно також усвідомлювати наскільки типовою є ситуація, що описується середнім індикатором, оскільки статистичні сукупності можуть мати однакові значення середньої, але значно відрізнятися коливаннями індивідуальних даних. Базуючись на цих теоретичних міркуваннях, вік першого виїзду за кордон зворотних мігрантів, опитаних у ході ТЕМПЕР, було згруповано за п'ятирічними групами. Результати такого групування показують, що більше половини (56,9%) респондентів вперше поїхали за кордон у молодому віці (до 35 років), після цієї вікової позначки частота перших виїздів на заробітки зменшується, проте все ще залишається на високому рівні навіть для найстарших респондентів: майже кожен десятий опитаний (9,9%) вперше виїхав на працевлаштування до Італії або Польщі у віці 50 років і старше (рис. 4.2.2). Для осіб різних статей ситуація розрізняється лише у найстаршій віці, де частка жінок є майже вдвічі більшою у порівнянні з чоловіками.

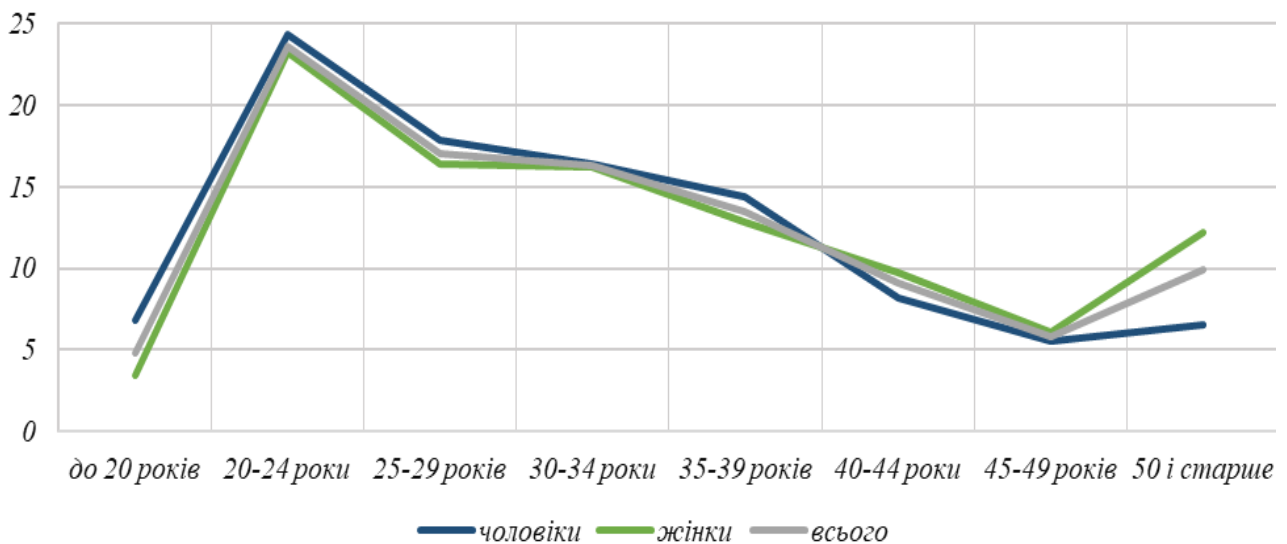

Рисунок 4.2.2 Розподіл зворотних мігрантів за п'ятирічними віковими групами на момент першого виїзду за кордон з метою працевлаштування, %

Джерело: опитування, здійснене у ході проекту ТЕМПЕР

Отримані дані про вік початку міграційної кар'єри свідчать про

те, що населення України залишається відкритим до вибору опції закордонного працевлаштування протягом усього життя. Класичною небезпекою для країн-донорів виступає втрата молодого населення, що негативно позначається на соціально-економічному та демографічному розвитку держави. Втім, з урахуванням отриманих даних, Україна має зосередитися також на розробці заходів, спрямованих на залучення потенціалу старшого населення в розбудову національної економіки та суспільства загалом. Населення, яке вперше виїжджає за кордон у дорослому віці, очевидно володіє вищим рівнем соціального капіталу у порівнянні зі своїми однолітками, таким чином держава втрачає досвід та навички найактивніших представників старшого покоління. Така ситуація вимагає реакції з боку розробників міграційної політики, корекції спрямувань діяльності з її впровадження.

У попередньому підрозділі монографії йшлося про важливість включення до наукового аналізу показників, що характеризують походження респондентів та соціально-економічні умови їх проживання на ранніх життєвих етапах. Великий інтерес становить у цьому контексті вплив стартових соціальних позицій індивіда на час його залучення до трудової міграції. Результати дослідження ТЕМПЕР виявили цікаву закономірність, що в усіх чотирьох змінних, які в анкеті обстеження прямо або опосередковано характеризували якість життя та соціальний статус опитаних у п'ятнадцятирічному віці, респонденти з більш привілейованими позиціями починали виїжджати за кордон раніше, аніж опитані, які обрали варіанти відповіді нижчої градації (табл. 4.2.1).

Таблиця 4.2.1

Середній вік першого виїзду на працевлаштування за кордон залежно від відповідей респондентів на окремі запитання анкети, років

Запитання анкети	Варіанти відповіді			
	Початкова	Середня	Вища	—
Яким був рівень освіти Вашого батька, коли Вам було 15 років?	46,2 роки	32,9 років	29,8 років	
	Низько-кваліфікована робота	Кваліфікована ручна праця	Кваліфікована не ручна праця	Висококваліфікована зайнятість
Як би Ви описали роботу батька (у той час коли вам було 15 років) з точки зору його професійних навичок?	36,8 років	32,2 роки	32,8 років	31,5 років
	Бідною	Середньою	Багатою	—
Беручи до уваги багаті і бідні райони в Україні у той час, коли вам було 15 років, чи можете Ви сказати, що Ваша місцевість була:	33,9 років	32,6 років	31,7 років	
	Недостатньо	Іноді достатньо, іноді – ні	Достатньо	—
Чи мало домогосподарство, у якому ви проживали, коли Вам було 15 років, достатньо ресурсів, щоб задовольнити свої основні потреби?	34,1 роки	32,3 роки	32,7 років	

Джерело: опитування, здійснене у ході проекту ТЕМПЕР

Найпомітнішою була різниця середнього віку першого виїзду за

кордон залежно від освітнього рівня батька: різниця між крайніми значеннями отриманих даних становила 16,4 роки. Зауважимо, що рівень освіти самих опитаних диференціює їх за віком залучення до закордонного працевлаштування не таким кардинальним чином – середній вік першої міграції випускників вищих навчальних закладів становив 31,7 років, а осіб із середньою освітою – 34,0 роки. Незважаючи на зменшений розрив кількісного показника обох освітніх груп, тенденція до більш раннього залучення до виїздів за кордон осіб з вищими стартовими позиціями зберігається. Отже, обстеження ТЕМПЕР виявило, що знаходження трудового мігранта на більш вигідних щаблях соціальної ієрархії призводить до більш раннього старту трудових виїздів за кордон, однак, як видно з матеріалів попереднього підрозділу, дослідження не зафіксувало наявності серйозного впливу соціальної позиції у дитинстві на сам факт залучення до трудової міграції. З'ясувати причину такої ситуації можна за рахунок додаткових обстежень, що базуватимуться на використанні глибинних інтерв'ю та інших якісних методів.

4.3 Зміна громадянства як похідна від тривалості перебування за кордоном

У міжнародному праві виділяють два основних способи набуття громадянства: філіація та натуралізація. Перший спосіб – це отримання громадянства за народженням, другий тип, зазвичай, є результатом прояву вольової поведінки людини, оскільки, як правило, вимагає виконання певних формальностей з боку зацікавленої особи. Є три основні види натуралізації, найпоширеніший з них – надання громадянства за клопотанням особи, яка звертається до компетентних органів держави з відповідним проханням^[120]. При цьому заявник має виконати

¹²⁰ Прокопенко І.П. Філіація і натуралізація як спосіб набуття громадянства в зарубіжних країнах [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/9019/1/Nauk_chyt_2017_162-164.pdf

низку умов, які передбачені у національному законодавстві держави, громадянство якої він прагне здобути. До них, як правило, відносять проживання на території держави впродовж певного періоду. У традиційній переселенській парадигмі міграційних студій здобуття особою громадянства країни вселення видається показником успішності міграційного проекту. Разом з тим, поширення нових форм міграційної поведінки у сучасному світі пов'язане з трансформацією бажаної та актуальної тривалості перебування у країні призначення, призводить до виникнення нових взаємозв'язків між міграцією та натуралізацією. Проте довготривале перебування у країні вселення залишається важливою передумовою актуалізації тематики набуття нового громадянства як у правовому аспекті, так і у свідомості самих мігрантів.

Проблематику зміни громадянства можна розглядати з точки зору різних рівнів наукового аналізу. В політичних дослідженнях це питання найчастіше вивчають, аналізуючи законодавчі вимоги, висунуті країнами імміграції до прибулих осіб, які бажають отримати статус громадянина. Соціо-демографічні дослідження, що сфокусовані на науковому аналізі мікрорівневих процесів, знаходять власні аналітичні перспективи у межах проблеми натуралізації. Зміна громадянства в результаті міграції завжди передбачає активні дії особи для здобуття нового правового статусу у країні призначення. Така поведінка пов'язана з певними світоглядними орієнтирами, планами, намірами, зокрема, щодо тривалості перебування за кордоном та повернення на батьківщину.

На сучасному етапі розвитку міграційної статистики України інформація щодо отримання нашими співвітчизниками громадянства у країнах призначення відсутня. Збір зазначених даних не був передбачений також програмою трьох хвиль Всеукраїнського обстеження з питань трудової міграції (ОТМ), проведених у 2008 р., 2012 р. та 2017 р. Окремі кількісні дані про натуралізацію наших співвітчизників за

кордоном можна отримати зі статистичних відомств країн призначення, проте доступ до більш деталізованої інформації є суттєво обмеженим для українських науковців. За таких умов вибіркове опитування зворотних мігрантів, проведене у рамках проекту ТЕМПЕР, є одним з небагатьох джерел емпіричних даних з аналізованої проблематики.

Анкета вибіркового обстеження ТЕМПЕР містила декілька запитань, що стосувалися натуралізації за кордоном. Визначалося громадянство опитаних при народженні, випадки зміни цього правового статусу протягом життя, офіційні підстави та причини отримання нового громадянства, у разі якщо воно мало місце, та плани щодо натуралізації за кордоном у найближчі роки.

Отримані у ході опитування дані свідчать, що переважна більшість респондентів протягом життя не змінювали свою громадянську приналежність. Зворотні мігранти майже у повному складі (99,0%) отримали нинішнє громадянство при народженні і не змінювали його до моменту обстеження. Лише окремі особи серед опитаних здобули громадянство країн перебування. Підставою для його зміни був шлюб, причиною – емоційні мотиви та практичні міркування щодо забезпечення правових засад перебування у країні прибуття.

Так само лише невеликі контингенти опитаних (3,7%) висловили наміри щодо зміни громадянства у найближчій часовій перспективі. Показово, що країна бажаної натуралізації не завжди збігалася з країною попереднього перебування зворотного мігранта. Окрім Польщі та Італії, згадувалися Німеччина, Румунія та США. Отримання румунського громадянства не обов'язково пов'язане з безпосередньою зміною місця проживання оскільки Румунія надає відповідний статус українцям Буковини. Проте розширений перелік країн бажаної натуралізації може свідчити про зростаюче розмаїття міграційних траєкторій тих українців, які орієнтовані на постійний виїзд, залучення біль-

шої кількості країн у заплановані маршрути та інші характеристики, що визначають сучасні тенденції світових міграцій. У термінології С. Квернера такі процеси описані поняттям мандрівних часів міграції^[121]. Проте дані дослідження ТЕМПЕР у цьому відношенні не можуть слугувати джерелом поглибленого наукового аналізу, враховуючи невелику кількість респондентів, які ствердно відповіли на запитання щодо запланованої зміни громадянства.

Мотивами потенційної натуралізації виступає бажання респондентів врегулювати утилітарні моменти, пов'язані з перетином кордону при в'їзді в іншу державу, чи перебуванням у країні-реципієнті. Йдеться про можливість безперешкодного в'їзду та необмежене перебування у країні бажаної натуралізації. Деякі особи розглядають цей крок як проміжний етап для подальшого переїзду в інші країни або як можливість полегшити майбутню міграцію для своїх нащадків.

Важливим уточненням при розгляді результатів вибіркового обстеження ТЕМПЕР стосовно питань зміни громадянства є застереження щодо поширення цих даних на всі міграційні потоки. До вибірки цього опитування потрапили респонденти, які зберігають тісні зв'язки з батьківщиною, про що, власне, свідчить факт повернення в Україну, принаймні на два місяці, як визначено методологічними вимогами обстеження. Інформація, наведена у попередньому розділі, показує, що для опитаних характерне порівняно нетривале перебування за кордоном: найчастіше (41,8%) вони знаходились за межами країни впродовж 2–5 місяців, чверть (23,8%) – 6–12 місяців, лише трохи більше третини респондентів (34,4%) перебували за межами України понад рік. Тобто опитування охопило переважно контингенти, налаштовані на повторювані короткострокові виїзди за кордон, не пов'язані з постійною еміграцією.

¹²¹ Cwerner S. The Times of Migration. – Journal of Ethnic and Racial Studies. – 2001. – №27:1. – P. 29

У таких умовах емпіричні дані проекту ТЕМПЕР варто доповнювати інформацією з додаткових джерел, що характеризують інші міграційні потоки та групи. У межах цієї публікації використовуються дані Національного інституту статистики Іспанії про набуття українцями громадянства цієї держави, а також про чисельність наших співвітчизників, які перебувають на її території. Вибір цієї європейської країни для аналізу викликаний високою якістю її міграційної статистики, йдеться про відомості муніципального реєстру, що охоплює переважну більшість іноземців, незалежно від наявності офіційного правового статусу. На початкових етапах розробки методологічних засад вибіркового опитування ТЕМПЕР дослідницький колектив розглядав Іспанію як країну працевлаштування наших співвітчизників, яку варто включити в обстеження. Проте з метою представлення різних міграційних контекстів, у тому числі у термінах тривалості, було прийнято рішення замінити цю країну призначення Польщею.

Статистичні дані іспанської статистики підтверджують відомості, отримані у дослідженні ТЕМПЕР, щодо непоширеності практики зміни громадянства серед українських мігрантів. Протягом останніх десяти років щорічна чисельність українців, які отримали громадянство Іспанії, змінювалася у межах від 0,2 до 1,2 тис. осіб, що становило від 0,2 до 1,4% українських іммігрантів, зареєстрованих у Муніципальному реєстрі у відповідному році (табл. 4.3.1). Зафіксований у 2013 р. сплеск активності у питанні набуття іспанського громадянства характерний для іммігрантів з переважної більшості країн походження. Ця ситуація викликана зміною адміністративних вимог у цій сфері, а не трансформацією адаптаційних стратегій наших співвітчизників. У жовтні 2012 р. вступила у силу інструкція, покликана пришвидшити здобуття іспанського громадянства завдяки запровадженню цифрової процедури

його отримання^[122]. Зазначені нововведення стосуються лише випадків здобуття громадянства на підставі безперервного проживання на території Іспанії, тому ще однією причиною пришвидшення процедури стала можливість посадовців у новому форматі застосовувати дані цивільних реєстрів, зокрема, щодо прав власності.

Таблиця 4.3.1

Динаміка чисельності українців, які перебувають на території Іспанії, та випадків здобуття ними іспанського громадянства у 2008 – 2017 рр.

<i>Рік</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>
Чисельність українців в Іспанії, осіб*	79096	82265	83313	86316	88966	89351	88594	91004	99060	103072
Чисельність українців, які отримали громадянство Іспанії, осіб**	179	146	221	262	318	1216	724	629	851	257
%	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	1,4	0,8	0,7	0,9	0,2

*Джерело: дані Національного Інституту статистики Іспанії^[123]

**Джерело: дані Міністерства праці, міграції та соціального захисту Іспанії^[124]

При дослідженні тематики зміни громадянства важливе значення має темпоральна характеристика тривалості перебування у новій країні. Так, за даними Міністерства праці, міграції та соціального захисту Іспанії, у загальній структурі українців, які отримали іспанське громадянство у 2017 р., три чверті (75,9%) осіб здобули новий статус на підставі десяти років проживання у країні, ще 13,6% – народилися на її території, майже кожен десятий (9,3%) – отримав цей правовий статус

¹²² Nacionalidad Española: el expediente ahora más rápido [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://www.parainmigrantes.info/nacionalidad-espanola-expediente-ahora-mas-rapido-958/>

¹²³ Instituto Nacional de Estadística [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://ine.es/en/welcome.shtml>

¹²⁴ Concesiones de nacionalidad española por residencia. Resultados. PORTAL DE INMIGRACIÓN [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://extranjeros.mitramiss.gob.es/es/Estadisticas/operaciones/concesiones/index.html>

на підставі шлюбу з громадянином Іспанії.

Віковий розподіл українців, які отримали іспанське громадянство, відображає наявність тісного взаємозв'язку між темпоральними ознаками тривалості та віку. Десятирічний відтинок часу, який був найпоширенішою підставою для зміни громадянства, означає, що особи, які набули нового правового статусу, уже давно проминули стартові етапи свого життєвого шляху. Найчисленнішими віковими групами, зафіксованими Міністерством праці, міграції та соціального захисту Іспанії серед українців, які набули нового громадянства у 2017 р., були особи віком 35–44 роки та 45–54 роки (рис 4.3.1).

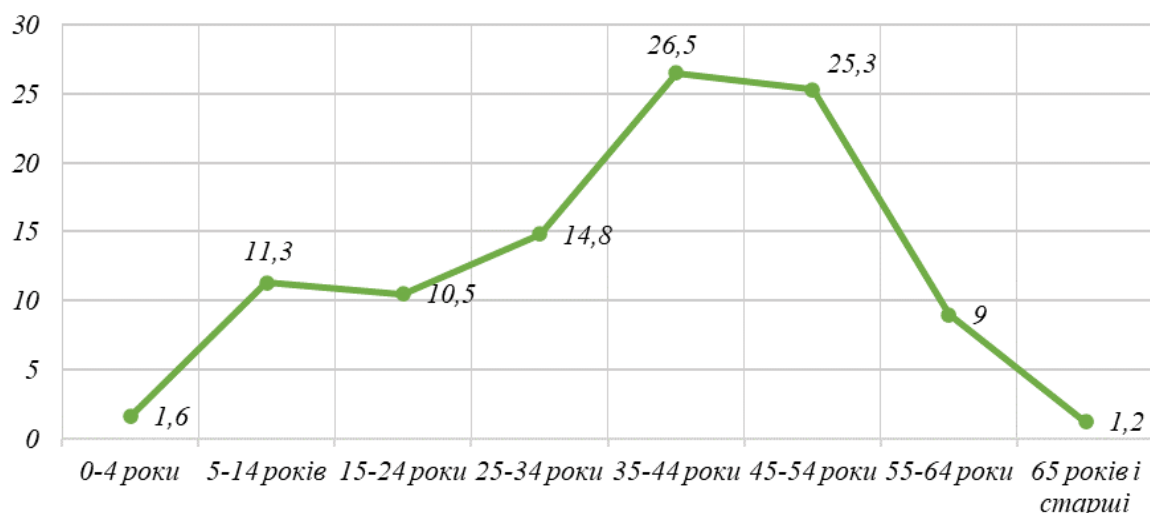

Рисунок 4.3.1 Віковий розподіл українців, які отримали громадянство Іспанії у 2017 р., %

Джерело: дані Міністерства праці, міграції та соціального захисту Іспанії

Отримання нового громадянства тими представниками української громади, які народилися на території Іспанії, пов'язане з власне міграційними дослідженнями опосередкованим чином, оскільки такі особи не мають особистого досвіду переїзду в іншу країну. Діти, народжені мігрантами за кордоном, відносяться до другого покоління мігрантів і відрізняються від своїх батьків за низкою соціальних показників, зокрема в адаптаційних та правових питаннях. У наукових працях сучасних західних авторів для опису згаданих процесів використовується

поняття “постміграційної перспективи”^[125]. Прихильники цього напрямку досліджують прояви так званого “міграційного сліду” у житті нащадків прибулого населення, одним з яких можна вважати нові правовідносини з країною вселення, що суттєво відрізняються від ситуації, характерної для покоління їх батьків.

Подібність статистичних даних, зібраних уповноваженими органами Іспанії, та інформації, отриманої у ході вибіркового опитування ТЕМПЕР, щодо масштабів застосування практики зміни громадянства, пояснюється схожістю міграційних потоків з України, які вони описують. Йдеться про, переважно, трудову міграцію, тому ці дані не слід поширювати на так звані переселенські потоки, спрямовані до США, Канади та ряду інших країн.

Таким чином, вихідні дані з різних інформаційних джерел дають підстави стверджувати, що на сучасному етапі практика зміни українського громадянства у результаті трудової міграції не є поширеною. Набуття громадянства країни призначення означає найвищий ступінь інтеграції особи у правовому полі приймаючого суспільства. Акт зміни громадянства слідує за прибуттям в іншу державу з певним, часто досить тривалим, часовим лагом, тому стабільне збільшення чисельності українців за кордоном, як це проілюстровано на даних іспанської статистики, неминуче призводитиме до зростання абсолютної кількості випадків зміни громадянства. Негативні економічні, політичні та соціальні фактори макрорівня можуть призвести також до трансформації адаптаційних стратегій українців за кордоном, зміни намірів стосовно повернення на батьківщину. У такому разі у загальній структурі вибухливих трудових мігрантів спостерігатимуться негативні тенденції до зменшення повернення на батьківщину.

¹²⁵ Caglar A. Still “migrants” after all those years: foundational mobilities, temporal frames and emplacement of migrants, *Journal of Ethnic and Migration Studies* [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://www.academia.edu/23269530/Still_migrants_after_all_those_years_foundational_mobilities_temporal_frames_and_emplacement_of_migrants?auto=download

РОЗДІЛ 5

ФОРМУВАННЯ МІГРАЦІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ: МОТИВИ ТА ПРОЦЕС ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ ПРО ЗАКОРДОННЕ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ

5.1. Мотиваційна дихотомія закордонного працевлаштування: прагнення до успіху vs уникнення невдачі.

Міграційна мотивація є спонукальним компонентом міграційних настанов. Вона розкриває якісний бік потреби індивіда в зміні місця проживання, реалізації життєвих планів щодо працевлаштування за кордоном. Представники психологічної науки виокремлюють три компоненти міграційної готовності: когнітивний (знання про можливості роботи за кордоном), емоційно-оціночний (позитивне оцінювання можливого працевлаштування за кордоном водночас з негативною оцінкою країни або місцевості свого проживання) та поведінковий (безпосередні дії, спрямовані на пошук роботи за кордоном та підготовку до виїзду)^[126].

В основі мотивації до виїзду українського населення для працевлаштування за кордоном лежать чинники економічного чи фінансового характеру. Про це у переважній більшості випадків повідомили респонденти опитування ТЕМПЕР (табл. 5.1.1), ще 8,5% здійснили трудову міграцію за кордон із сімейних мотивів, майже стільки ж осіб (5,2%) виїхали за межі країни, оскільки такий крок вписувався у бажаний для них стиль життя, відповідав їхнім смакам. Дослідження майже не виявило різниці у розподілі респондентів за мотивами до виїзду залежно від статі, віку, типу поселення, країни останнього працевлаштування та інших характеристик.

¹²⁶ Блинова О. Криза ідентичності як мотиваційна основа міграційної поведінки /О. Блинова // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – 2011. – Вип. 16(2). – С. 28

Таблиця 5.2.1

Причини виїзду за кордон зворотних мігрантів, %

<i>Причини виїзду на працевлаштування за кордон</i>	<i>%</i>
сімейні фактори (сім'я змушує мігрувати/возз'єднання родини/щоб діти жили в Європі)	8,5
відсутність можливості працевлаштуватися в Україні	22,0
нестабільна робота, низька зарплата в Україні	37,5
незадоволення роботою в Україні	8,9
отримав(ла) гарну пропозицію роботи за кордоном	11,4
прагнення спробувати щось нове	5,2
інше	6,5

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Укрупнені мотиваційні категорії дають лише найзагальніше уявлення про спонукальні чинники до виїзду за кордон. Увага до дрібних деталей здатна суттєво поглибити розуміння підготовчого етапу міграцій, розкрити ситуації людей, у межах яких формуються наміри до виїзду, що згодом втілюються в життя. Використання якісної методології є, безумовно, набагато ефективнішим у вирішенні такого завдання, проте кількісні методи також здатні збагатити наявне знання у цій сфері. Серед чинників економічного характеру респонденти найчастіше називали нестабільну роботу та низьку заробітну плату в Україні, відсутність можливості працевлаштуватися на батьківщині загалом та отримання гарної пропозиції щодо роботи в Італії або Польщі (табл. 5.1.1).

Сімейні мотиви до виїзду на працевлаштування за кордон досить часто полягали у тиску членів домогосподарства, з вимогами здійснити окреслений крок. Такий сценарій, за результатами опитування ТЕМПЕР, розгортався навіть частіше, ніж виїзд за кордон з метою возз'єднання родини або для забезпечення можливості дітям респондентів навчатися, працювати чи жити в ЄС (27,8%; 20,6% та 16,5% відпо-

відно серед тих осіб, які у ході інтерв'ю згадали про родинні мотиви міграції).

Використання теорії трудової мотивації Дж. Аткинсона (J. Atkinson^[127]) дає змогу поглибити розуміння процесу формування готовності до виїзду за кордон у середовищі трудових мігрантів. Дослідник виділяє два основні мотиви людської поведінки: прагнення до успіху та уникнення невдачі. Для апробації цього підходу на результатах опитування ТЕМПЕР було сформовано дві відповідні змінні: мотиви досягнення успіху в результаті працевлаштування за кордоном та мотиви уникнення невдачі на батьківщині. *Перша змінна* об'єднала такі підкатегорії як одруження, пошук чоловіка (дружини); возз'єднання родини за кордоном; забезпечення нащадкам можливості жити (навчатися) за кордоном; просування службовою ієрархією; отримання гарної пропозиції щодо працевлаштування в Італії або Польщі; перспективи кращого рівня життя за кордоном; прагнення спробувати щось нове; вподобання закордонного способу життя. *Друга змінна* включала такі мотиви як тиск сім'ї; припинення шлюбних стосунків; відсутність можливості працевлаштуватися в Україні; нестабільна робота; низька зарплата; незадоволення роботою на батьківщині; поганий розвиток бізнесу; дискримінація та недоброзичливі люди на батьківщині; не подобається середовище для проживання родини в Україні; війна; проблеми зі здоров'ям; втеча від особистих проблем.

Застосування запроваджених змінних дозволяє стверджувати, що трудова міграція за кордон у сучасних умовах вмотивована, переважно, бажанням населення уникнути невдачі на батьківщині: лише кожен шостий респондент (16,6%) повідомив принаймні про один мотиваційний чинник, що можна віднести до категорії прагнення до успіху.

¹²⁷ Atkinson J.W. An introduction to motivation [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://lfgarcia.educ.msu.edu/910reading/Atkinson,%201964,%20Ch9.pdf>

Наявні на сьогодні у міжнародній літературі дослідження показують, що інтеграція мігрантів у суспільство країни вселення відбувається за неоднаковими сценаріями, що залежать від різновиду первинної мотивації. Згідно з дослідженням Р. Вінтер-Ебмера (Rudolf Winter-Ebmer), проведеного на основі відомостей про трудових мігрантів у Австрії, особи, які прибули до цієї країни, ґрунтуючись на позитивній економічній мотивації, заробляють у середньому на 10% більше^[128].

Респонденти з різних типів населених пунктів з однаковою частотою виїжджають за кордон на основі мотиваційних чинників прагнення до успіху: відповідна питома вага селян становить 16,5%, городян – 16,9%. Так само майже однаковою була мотивація осіб, які працювали в різних країнах призначення (Польщі та Італії). Натомість у різних областях України, охоплених дослідженням ТЕМПЕР, розподіл опитаних за мотиваційною направленістю закордонного працевлаштування показує неоднакові стратегії залучення населення до такого виду діяльності. Більше чверті (26,4%) мешканців Івано-Франківської області вбачають у роботі на виїзді шлях до особистого успіху, майже такою ж є відповідна частка (23,0%) респондентів з Тернопільщини (табл. 5.1.2). Натомість майже всі (95,6%) опитані з Чернівецької області виїжджають на працевлаштування в Італію або Польщу з метою уникнення різного роду невдач на батьківщині. Таким чином, результати обстеження показують, що в сучасній Україні мотивація до виїзду суттєво розрізняється на регіональному рівні, йдеться не лише про укрупнені регіони, такі як південь, схід, північ країни тощо, яскрава диференціація спостерігається в областях західного регіону, де проходило опитування. Пояснення такої ситуації лежить очевидно у поєднанні факторів особистого та структурного характеру і вимагає подальших глибинних

¹²⁸ Winter-Ebmer R. Motivation for migration and economic success [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0167487094900043?via%3Dihub>

досліджень у цьому напрямі.

Таблиця 5.1.2

Розподіл різних груп респондентів за мотиваційними категоріями щодо виїзду за кордон, %

	<i>Пошук успіху за кордоном</i>	<i>Уникнення невдач на батьківщині</i>
<i>Області</i>		
Івано-Франківська	26,4	73,6
Львівська	12,4	87,6
Тернопільська	23,0	77,0
Чернівецька	4,4	95,6
<i>Вікові групи</i>		
20–29 років	15,6	84,4
30–39 років	19,7	80,3
40–49 років	12,3	87,7
50–59 років	22,9	77,1
60 років і старші	10,7	89,3

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Вплив освітнього фактору на міграційну мотивацію є досить прогнозованим: особи з різними рівнями вищої освіти, у порівнянні з випускниками закладів середньої освіти, частіше пов'язують закордонне працевлаштування з пошуком кращої долі в іншій країні, а не з уникненням невдачі на батьківщині (20,3% та 13,3% відповідно). У той час як поширення позитивної мотивації серед осіб різного віку не є таким очевидним: найчастіше її проголошували особи віком 50–59 років, відповідна частка серед зазначеної вікової групи навіть перевищила згаданий показник поміж 30–39 річних опитаних (табл. 5.1.2). Ймовірно таку ситуацію можна пояснити тим, що позитивна мотивація включає у себе не лише економічну, але і сімейну та світоглядну складову, що може бути актуальною для активних молодих пенсіонерів та осіб передпенсійного віку, життєвий етап яких дозволяє їм перенести увагу з

матеріального забезпечення нащадків, які, очевидно вже стали дорослими та самостійними особами, на особисті схильності та вподобання. Натомість результати обстеження стосовно найстарших респондентів (віком 60 років та старших) є доволі прогнозованими: вони висловлювали позитивну мотивацію до виїзду найрідше – лише у 10,7% випадків.

Розповсюдженість позитивної мотивації до виїзду суттєво зменшується паралельно до зростання тривалості перебування за кордоном: серед респондентів із найкоротшими строками перебування (2–5 місяців) відповідна частка становила 21,7%, середніми (6–12 місяців) – 16,7%, поміж довготривалих мігрантів, які працювали в Італії або Польщі понад рік, поширення такої мотивації знизилося до 10,3%. Довготривалі міграції, ймовірно, частіше є реакцією населення на серйозні труднощі на батьківщині, тоді як кількомісячне працевлаштування за кордоном не є особистим проектом масштабного характеру, не вимагає значних інвестицій, хоча, одночасно і не приносить великих прибутків. У таких умовах закордонна зайнятість на короткі строки частіше овіяна духом легкості як на етапі планування, так і при безпосередній реалізації міграційних намірів.

Жінки повідомляли про позитивну мотивацію до виїзду дещо частіше, ніж чоловіки (рис. 5.1.1). Перебування у шлюбі та наявність дітей зміщує мотиваційні наративи мігрантів у бік поширення настроїв, характерних для бажання уникнути невдачі на батьківщині. Неповнолітні діти у родині – це утриманці, які за віковими характеристиками, ще не мають змоги забезпечувати себе самостійно. Натомість подружжя може виступати у двох іпостасях: бути і утриманцем, і економічно активною особою, яка додатково поповнює сімейний бюджет. Незважаючи на зазначену різницю, наявність дітей та шлюбного партнера впливає на поширення позитивної мотивації до виїзду однаковою чиною (рис. 5.1.1).

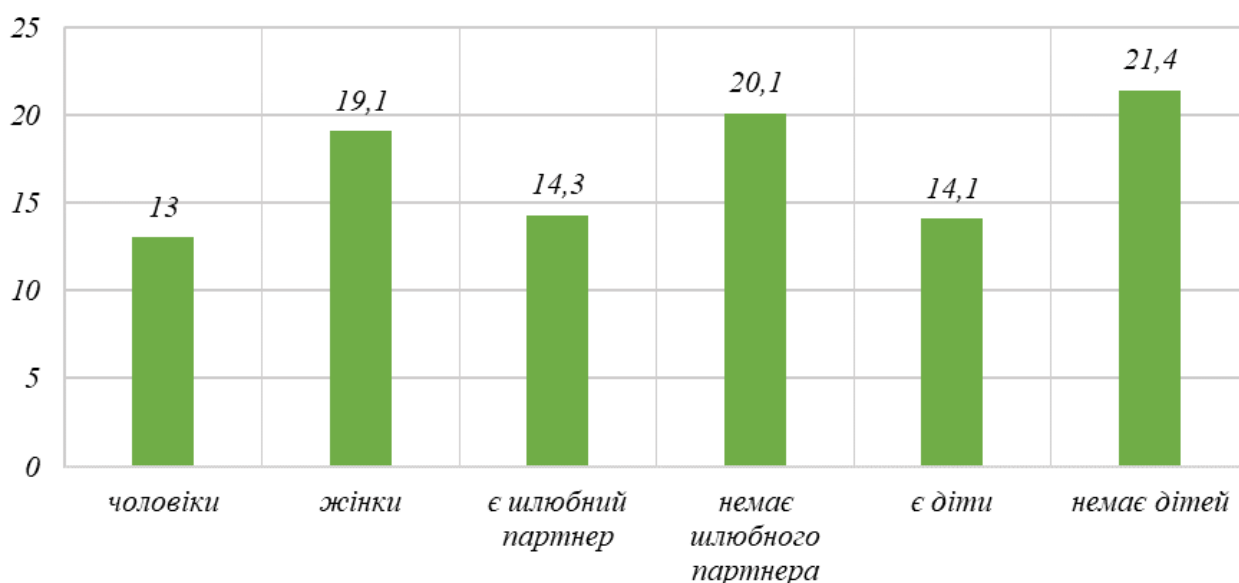

Рисунок 5.1.1 Частка зворотних мігрантів, вмотивованих до виїзду за кордон чинниками прагнення до успіху, залежно від статі та сімейної структури, %

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Переважає більшість (97,4%) осіб, опитаних у ході проекту ТЕМПЕР, на етапі підготовки до виїзду за кордон мали визначені плани щодо тривалості майбутнього перебування за межами країни. Три чверті (74,0%) респондентів, готуючись до виїзду за межі України, мали наміри працювати в Італії або Польщі протягом 3–12 місяців, кожен п'ятий (21,5%) – довше року, але не назавжди. Питома вага осіб, які на етапі виїзду планували залишитись за кордоном назавжди, була мізерною – 0,7%. Останню цифру не можна поширювати на всі міграційні потоки, стверджуючи, що наші співвітчизники залучаються виключно до тимчасових виїздів за кордон. Як уже зазначалося у цій праці раніше, вибірка опитування ТЕМПЕР включала мігрантів, які вже повернулися на батьківщину і провели тут щонайменше два місяці. Таким чином, схильні до постійної еміграції особи, яким вдалося втілити у життя свої наміри і закріпитися за кордоном, опинилися поза рамками проекту. Нечисленна група осіб, які планували залишитися за кордо-

ном назавжди, однак повернулися, відмовилися від первинних намірів і поінформували, що у подальшому виїздити за кордон не збираються або ще не визначилися із планами на майбутнє.

Згідно з поглядами американського економіста, лауреата Нобелівської премії, Герберта Александера Саймона (H. A. Simon) в основі процесу прийняття рішень про виїзд за кордон лежить чотири основних компоненти:

- фонові фактори особистісного та структурного характеру;
- сприйняття корисності місця вселення;
- наміри до виїзду за кордон;
- міграційна поведінка^[129].

Дослідження взаємовпливу цих чотирьох компонентів породжує нові ніші для здійснення наукових пошуків. Однією з основних сфер досліджень у цьому контексті є зв'язок між міграційними намірами та поведінкою. Згідно з положеннями теорії аргументованих дій, запропонованої А. Айзенем (I. Ajzen) та М. Фішбенем (M. Fishben), наміри – це визначальний фактор поведінки, у разі застосування належних інструментів для виміру намірів дослідники отримують точний прогноз майбутньої поведінки. Разом з тим емпіричні дані, отримані у різних куточках світу, свідчать про те, що міграційні наміри не завжди втілюються у життя, однак, безумовно, впливають на прийняття рішення про виїзд за кордон або інші події у межах міграційних стратегій. Зокрема, до таких висновків прийшла група експертів на основі матеріалів лонгітюдного дослідження у філіппінській провінції Ілокос Норте (Ilocos Norte). Науковці двічі опитували одних і тих самих осіб з часовим лагом у два роки: у першому турі вони визначали міграційні наміри опитаних,

¹²⁹ De Tong G.V., Davis Root B., Gardner R.W. Fawcett J.T., Abad R.G. Migration Intentions and Behavior: Decision Making in a Rural Philippine Province [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://www.academia.edu/8436816/Migration_Intentions_and_Behavior_Decision_Making_in_a_Rural_Philippine_Province

у другій хвилі – перевіряли їх практичну реалізацію^[130]. Французька дослідниця Марі-Лоранс Флао (Marie-Laurence Flahaux), досліджуючи міграцію з Сенегалу до Іспанії та Франції та зворотні потоки повернення, дійшла аналогічних висновків, оскільки у її вибірці особи, які на етапі виїзду за кордон планували повернутися на батьківщину, робили це частіше, ніж мігранти, які мали наміри оселитися у Європейських країнах назавжди^[131].

У вищенаведених прикладах зв'язок між намірами та діями розглядався через призму реалізації планів про сам факт виїзду за кордон. Натомість аналіз можна розширити за рахунок співвідношення запланованої та реалізованої версій певних аспектів міграційної поїздки. У межах проекту ТЕМПЕР йшлося про тривалість бажаного на етапі підготовки до виїзду працевлаштування за кордоном та фактичного перебування в Італії або Польщі. Термін перебування респондентів за межами України розраховувався автоматично на основі відомостей про дати вибуття та повернення. Відомості про заплановану тривалість були отримані в результаті відповіді на запитання анкети: «Наскільки довго Ви планували залишатися в Італії або Польщі на момент виїзду?». Результати дослідження показують, що висловлені наміри здебільшого, але не завжди, збігаються з фактичною тривалістю перебування. Зміна запланованого терміну працевлаштування за кордоном відбувається, переважно, у формі збільшення запланованої тривалості, а не навпаки (табл. 5.1.3). Дослідження майже не виявило різниці у частоті зміни запланованої тривалості перебування залежно від статі, віку, рівня освіти та країни працевлаштування.

¹³⁰ De Tong G.V., Davis Root B., Gardner R.W. Fawcett J.T., Abad R.G. Migration Intentions and Behavior: Decision Making in a Rural Philippine Province [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://www.academia.edu/8436816/Migration_Intentions_and_Behavior_Decision_Making_in_a_Rural_Philippine_Province

¹³¹ Flahaux M.L. The Role of Migration Policy Changes in Europe for Return Migration to Senegal // International Migration Review. – Winter 2017. – Vol. 51. – Num. 4. – P. 885

Таблиця 5.1.3

Розподіл респондентів різних категорій запланованої тривалості перебування за кордоном за групами фактичного терміну перебування, %

<i>Запланована тривалість перебування за кордоном</i>	<i>Фактична тривалість перебування за кордоном</i>			
	<i>2–5 місяців</i>	<i>6–12 місяців</i>	<i>довше року</i>	<i>Всього</i>
3–12 місяців ^[132]	55,8	27,9	16,3	100
Довше року, але не назавжди	1,3	7,1	91,6	100

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Таким чином, використання емпіричних даних, отриманих у проєкті ТЕМПЕР, дає можливість запровадити новий підхід до вивчення мотивації закордонного працевлаштування. Застосування теорії трудової мотивації Дж. Аткинсона для пояснення природи спонукальних чинників до виїзду за кордон показує, що для переважної більшості українців зовнішня трудова міграція – це втілення стратегії уникнення невдач на батьківщині. Дослідження взаємозв'язків між міграційними намірами та поведінкою через призму запланованої та фактичної тривалості закордонного працевлаштування демонструє, що початкові наміри опитаних мігрантів у більшості випадків збігаються з реальними строками перебування за кордоном.

5.2 Процес прийняття рішення про виїзд за кордон та його фактична реалізація

Теоретичні напрацювання та емпіричні знахідки попередніх досліджень свідчать про те, що рішення про від'їзд за кордон часто при-

¹³² Невідповідність між діапазонами тривалості у стовпчиках та рядках обумовлюється наявним формулюванням відповідей на запитання у анкеті

ймається колективно. Науковці наводять численні ілюстрації того, як співвідношення індивідуальних цілей та сімейних стратегій призводять до виїзду особи за кордон та подальшої трансформації її міграційної траєкторії^[133]. Результати опитування ТЕМПЕР засвідчують помітне значення дорадчих агентів у процесі прийняття рішення про виїзд за кордон трудовими мігрантами з України. Більше половини (53,5%) опитаних мігрантів повідомили, що їх рішення про працевлаштування за межами країни було повністю самостійним. Проте частка респондентів, які, плануючи виїзд за кордон, брали до уваги однаковою мірою як власні вподобання, так і думки інших осіб, була також досить численною і становила 44,0%. Дослідження зафіксувало також невелику групу осіб (2,5%), які виїхали за кордон цілковито з чужої волі.

Опитування ТЕМПЕР не містило уточнюючих запитань для виявлення кола осіб, які впливали на рішення респондентів щодо закордонного працевлаштування. Проте аналіз розподілу відповідей на зазначене запитання, залежно від шлюбного стану опитаних, дає змогу зробити висновок про суттєвий вплив подружжя на формування міграційної готовності. Частка одружених, які самостійно приймали рішення про виїзд за кордон становила 46,2%, неодружених – 64,6%. Натомість суттєвої різниці у цьому питанні залежно від статі, рівня освіти, типу населеного пункту та країни працевлаштування не спостерігалось.

Результати опитування проекту ТЕМПЕР показали, що у Чернівецькій області процес прийняття рішення про виїзд на працевлаштування за кордон відрізняється від ситуації, характерної для інших регіонів. У Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях більшість респондентів (67,2; 63,9%; 53,6% відповідно) самостійно вирішували власну долю щодо міграції, натомість поверненці

¹³³ Soares-Grimalt L., Oso L. Migration and Intergenerational Strategies for Social Mobility: Theoretical and Methodological Challenges [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://ddd.uab.cat/pub/artpub/2017/185704/Migration_intergenerational_strategies_SC-LO_y_LSG.pdf

з Чернівецької області у двох третинах випадків (69,0%) розповідали про колегіальність цієї ухвали.

Частка осіб, які самостійно приймають рішення щодо виїзду на працевлаштування за кордон, зменшувалася паралельно зі зростанням віку опитаних (рис. 5.2.1). Молоді люди віком 20–29 років майже у двох третинах випадків повідомили про незалежність рішення про міграцію, натомість найстарші респонденти (віком понад 60 років) обирали аналогічний варіант відповіді на 13,9 в.п. рідше. З кожним наступним виїздом за кордон зростала частка осіб, які самостійно обирали стратегію працевлаштування за межами держави.

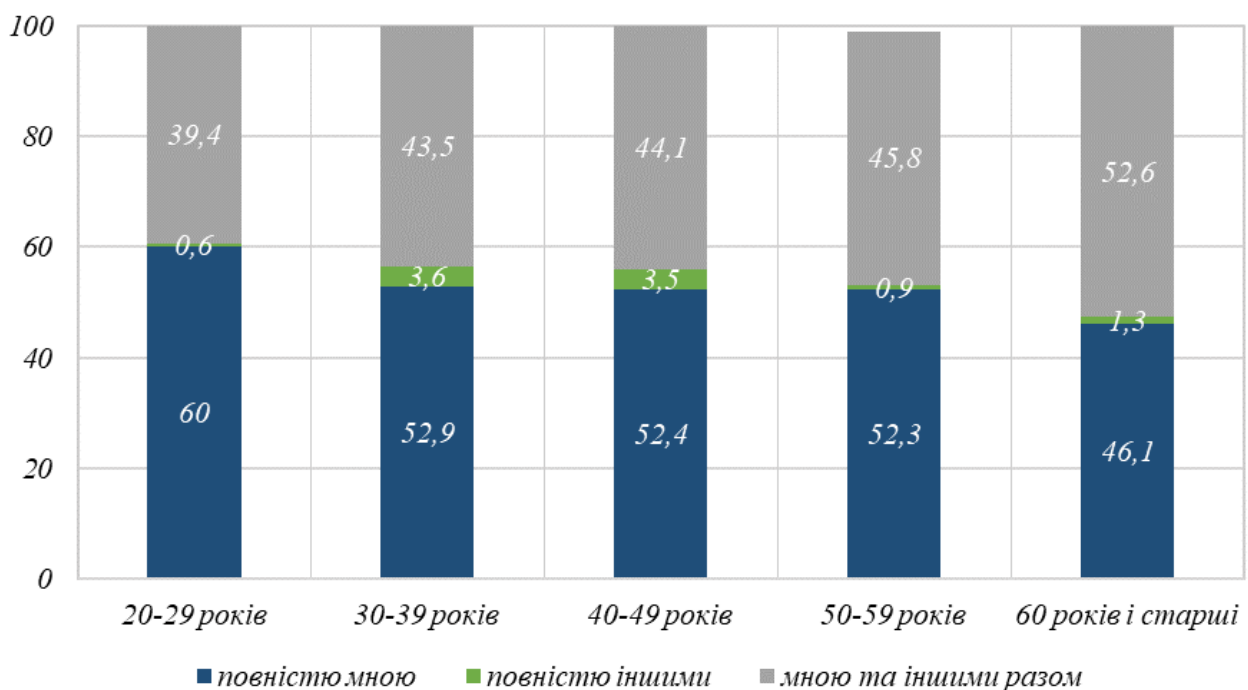

Рисунок 5.2.1 Розподіл респондентів різних вікових груп залежно від відповіді на запитання «Чи можете Ви сказати, що міграція була рішенням, прийнятим особисто Вами або за участю інших?»

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Втілення у життя прийнятого рішення про виїзд за кордон вимагає залучення різного роду ресурсів: матеріальних, організаційних, інформаційних, мережових тощо. Найбільш очевидною інвестицією у трудову міграцію виступають грошові вкладення у переїзд, які можуть

надходити з особистих коштів респондента або із залученням фінансів інших осіб. Згідно з результатами опитування ТЕМПЕР, розподіл опитаних залежно від відповіді на запитання про джерела фінансування виїзду за кордон, був подібним до реакції на попередні запитання анкети про прийняття рішення щодо виїзду: 49,6% оплачували «міграційні рахунки» цілком самостійно, 40,6% – на додачу до власних коштів залучали підтримку інших фінансових агентів, майже кожен десятий (9,6%) виїздив за кордон, використовуючи кошти виключно інших осіб. Таким чином, результати дослідження дають підстави говорити про наявність взаємозв'язків між правом голосу при ухваленні рішення про виїзд респондента за кордон та реальною участю у процесі виїзду за рахунок здійснення інвестицій у реалізацію цього проекту.

Категорія осіб, які при виїзді за кордон покладалися повністю на фінансування інших осіб, на дві третини складалася з жінок, переважно віком 30–49 років. Питома вага одружених у цій групі респондентів на 12,6 в.п. перевищує частку осіб, які не перебувають у шлюбних стосунках, що дає підстави стверджувати, що шлюбні партнери виступають своєрідними спонсорами виїзду за кордон досить часто, але не завжди. Гомогенність цієї категорії осіб ґрунтується на критерії кількості трудових виїздів, здійснених за межі України – у всіх випадках фінансування міграції із застосуванням виключно коштів інших осіб йшлося про перший виїзд за кордон. Очевидно, що наявність попереднього досвіду закордонного працевлаштування з більшою вірогідністю означає наявність у респондента коштів, необхідних для здійснення наступних виїздів у разі бажання. Результати обстеження показують, що зі зростанням черговості виїзду за кордон стабільно збільшується частка осіб, які фінансують міграцію самостійно.

Більш тривале перебування за кордоном очевидно вимагає підвищених матеріальних інвестицій на старті, тому у групі осіб, які пере-

бували за кордоном довше року, дослідження виявило найвищу частку респондентів, які фінансували поїздки за кордон як разом з іншими особами, так і повністю коштом інших агентів (рис. 5.2.2). Самостійне фінансування найчастіше зустрічається серед опитаних, які перебували за кордоном від шести місяців до року. У групі респондентів, які перебували в Італії або Польщі найкоротші терміни (від двох до п'яти місяців), частка осіб, які виїздили на роботу за кордон вперше, є підвищеною. Така категорія мігрантів не має заощаджень, сформованих на основі попередніх поїздок на заробітки, тому вони користуються інвестиціями інших осіб частіше, ніж українці, з середньою тривалістю перебування за кордоном.

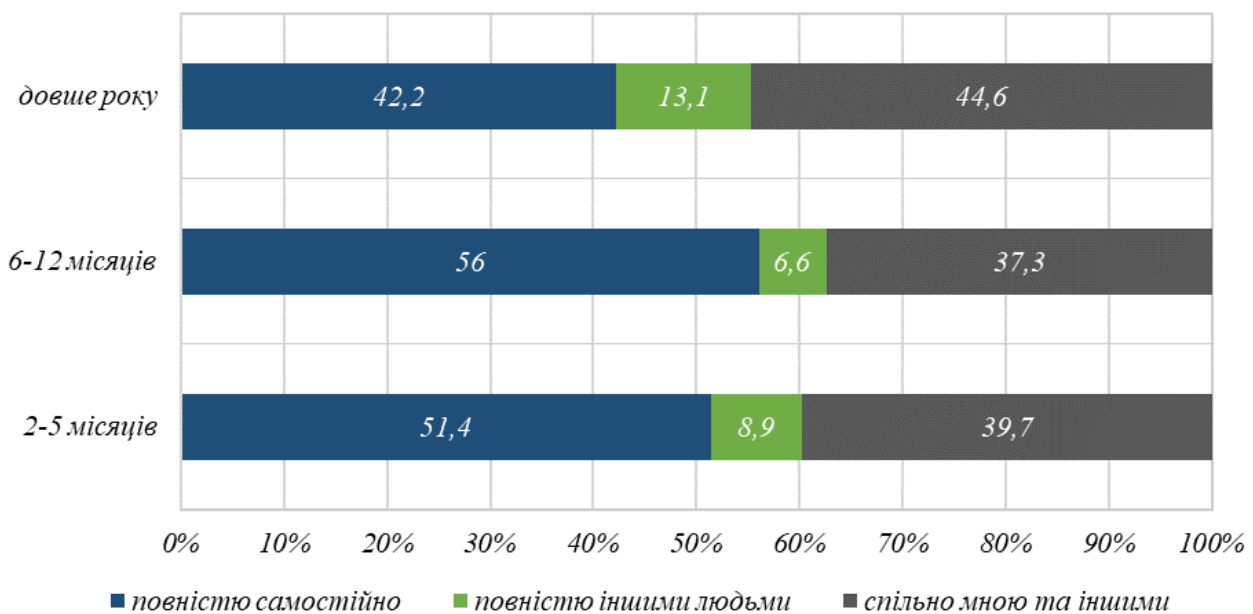

Рисунок 5.2.2 Розподіл респондентів залежно від тривалості перебування за кордоном та відповіді на запитання «Ви фінансували поїздки до Італії або Польщі самостійно або за допомогою інших людей?»

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Теорія міграційних мереж аналізує місце соціальних зв'язків у структурі чинників, які підвищують імовірність виїзду особи за кордон для тимчасового працевлаштування або на постійне проживання.

Згідно з результатами дослідження ТЕМПЕР, дві третини (63,8%) опитаних зворотних мігрантів повідомили, що на етапі їх виїзду за кордон хтось із членів їх близького оточення (за винятком дітей та подружжя) уже перебував за межами України. У більшості випадків, імовірно, згадані особи перебували саме у тій країні, куди вирушили респонденти, проте дослідження не давало можливості встановити істинність цього припущення. У будь якому разі високе значення наведеного індикатору свідчить про поширеність так званої культури міграції серед населення обстежених регіонів.

Наявність міцних контактів за кордоном є своєрідним ресурсом, який збільшує ймовірність виїзду за кордон та полегшує практичну реалізацію цього процесу, особливо на етапі входження на ринок праці країни призначення. Мережеві ресурси можуть частково компенсувати недостатність потенціалу іншого характеру. Згідно з результатами обстеження ТЕМПЕР, у середовищі зворотних мігрантів представники тих підгруп, які традиційно займають вищі статусні позиції в українському суспільстві (чоловіки, містяни та особи з вищою освітою), рідше мали закордонні зв'язки на етапі виїзду за кордон (рис. 5.2.3). Очевидно їм легше реалізувати наміри про працевлаштування за кордоном, спираючись лише на власні сили. Водночас частка осіб з міцними зарубіжними контактами майже не залежала від країни працевлаштування, тривалості перебування за кордоном, шлюбного стану та наявності дітей.

Пошук роботи за кордоном є ключовим моментом успішної трудової міграції. Він може здійснюватися на підготовчому етапі, поки особа ще не полишила батьківщину, або після прибуття у країну призначення. Перший варіант є сприятливішим для подальшої адаптації мігрантів в країні призначення, соціальної захищеності тощо.

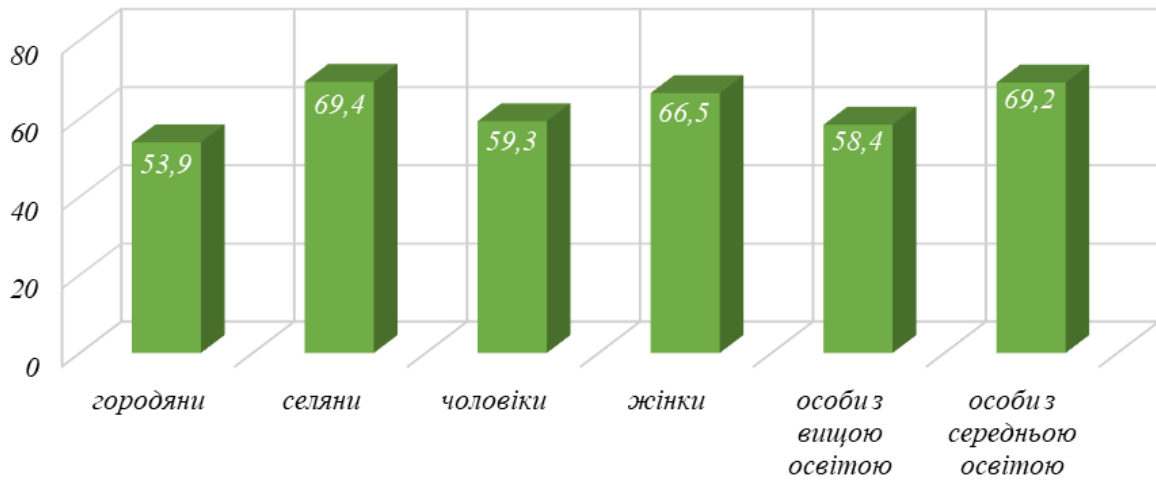

Рисунок 5.2.3 Частка респондентів, які ствердно відповіли на запитання «Коли Ви мігрували за кордон, чи перебував там уже хтось з близьких Вам людей (окрім партнера і дітей). Наприклад, батьки, брати чи сестри, або кращі друзі?» у різних підкатегоріях вибірки, %

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Поширення можливостей для потенційних трудових мігрантів оформити контракт та трудову угоду ще до виїзду, перебуваючи на території власної держави, потребує значних організаційних зусиль і має здійснюватися на міждержавному рівні або за допомогою профільних міжнародних організацій. Вдалим прикладом такої роботи може слугувати двостороння угода між Італією та Представництвом МОМ у столиці Албанії, у рамках якої забезпечувалося працевлаштування п'яти тисяч громадян цієї країни на італійській території протягом року. Фахівці МОМ здійснювали інтерв'ю претендентів на виїзд у своєму офісі в Тірані, вносили відомості про кожну особу у базу даних, доступну італійським роботодавцям. В результаті потенційні мігранти виїздили за кордон за наявності робочого контракту. Після прибуття на територію Італії представники МОМ у Римі проводили орієнтаційне консультування та необхідне навчання для новоприбулих^[134].

¹³⁴ Bales K. Understanding the Demand behind Human Trafficking. – [Електронний ресурс] . – Режим доступу : http://lastradainternational.org/lsidocs/520%20bales__understanding_the_de.pdf

Трудові мігранти з України у більшості випадків знаходять роботу за кордоном уже після прибуття у країну призначення. Серед респондентів ТЕМПЕР лише трохи більше третини опитаних (39,5%) мали укладену угоду з працевлаштування в Італії або Польщі ще до моменту виїзду за межі країни. У віковому розрізі найчастіше таку угоду мали наймолодші особи віком 20–29 років (44,3%), у статевому – жінки (41,3% на противагу 36,5% у чоловіків), у поселенському – селяни (42,0% у порівнянні з 35,0% серед городян): тобто ті групи опитаних, які частіше мали міцні закордонні зв'язки на підготовчому етапі. Зростання черговості виїзду за кордон відбувається паралельно зі збільшенням частки осіб, які мають узгоджену трудову угоду ще на етапі підготовки до виїзду, оскільки попередні перебування на заробітках, безумовно, сприяють налагодженню соціальних контактів за кордоном. Серед осіб, які працювали в Італії або Польщі лише один раз, відповідна частка становила 40,1%, серед повторних мігрантів – 45,9%, поміж тих, хто виїздив за кордон тричі і більше – 55,5%.

Трудова угода українських мігрантів може мати вигляд письмового контракту або усної домовленості. Перший вид, очевидно, має більше переваг для працівників, оскільки формалізує трудові відносини та може бути підставою для подальшого відстоювання мігрантами своїх прав у разі їх порушення. Згідно з результатами опитування ТЕМПЕР, 34,7% респондентів мали письмову трудову угоду до виїзду за кордон. Цей показник лише на 4,8 в.п. менший за загальну частку зворотних мігрантів, які мали бодай якусь угоду про працевлаштування за кордоном ще до виїзду за межі країни. Це може свідчити про те, що мігранти не сприймають попередню усну домовленість про місце роботи за кордоном як наявність справжньої трудової угоди.

Результати опитування показують, що особи, які виїжджали на працевлаштування до Польщі, мали попередню трудову угоду у пись-

мовій формі дещо частіше, ніж респонденти, які працювали в Італії (35,6% та 29,1% відповідно). Ці дані підтверджуються інформацією з ОТМ-2017, згідно з якою серед закордонних працівників, зайнятих у Польщі, наявність письмової угоди підтвердили 43,1%, в Італії – 34,2%^[135]. Порівнюючи результати цих досліджень варто пам'ятати, що запитання щодо форми трудової угоди у них стосувалися різних часових проміжків: у першому випадку йшлося про підготовчий період, у другому – про закордонне працевлаштування загалом. Проте отримані дані в усякому разі показують, що ступінь формалізації трудових відносин серед українських працівників у Польщі є вищим, аніж в Італії, очевидно це пов'язано зі сферами зайнятості респондентів у різних країнах: працевлаштування у домашніх господарствах, що є поширеним серед мігрантів в Італії, на початкових етапах перебування часто залишається поза документальним оформленням трудових відносин. Італійська влада систематично здійснює програми з легалізації хатньої праці, доступність яких для мігрантів залежить, зокрема, і від тривалості їхнього перебування.

Чоловіки мали письмову трудову угоду частіше, ніж жінки (44,6% і 28,7% відповідно), що також, великою мірою, пояснюється зайнятістю представниць жіночої статі у домашніх господарствах. У поселенському розрізі письмовий контракт частіше мають городяни, у віковому – наймолодші респонденти віком 20–29 років. Короткострокові мігранти мали формальну угоду про закордонне працевлаштування помітно частіше, зі зростанням строку перебування за межами України частка осіб з таким документом знижується (рис. 5.2.4). Очевидно, що у випадку довгострокового перебування в Італії або Польщі, знайти роботу на тривалий термін легше після прибуття у відповідну країну.

¹³⁵ Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України. – 2017. – С. 12

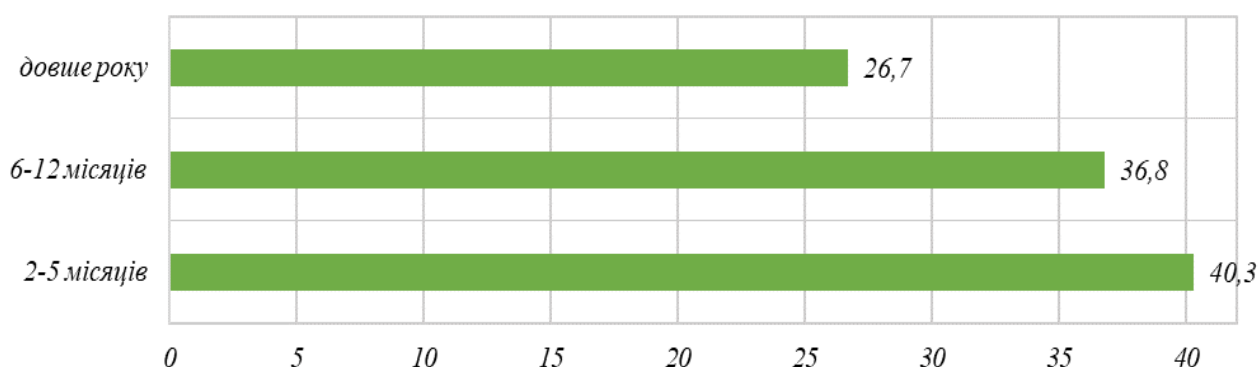

Рисунок 5.2.4 Частка респондентів, які мали письмову трудову угоду до виїзду на працевлаштування за кордон залежно від тривалості перебування за межами України, %

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Зворотні мігранти, охоплені дослідженням, досить рідко укладали попередні угоди про працевлаштування з крупними виробництвами: лише 7,8% контрактів пов'язували працівників з великими підприємствами, де працює понад п'ятдесят осіб. Чверть (26,8%) попередніх угод мали індивідуальний характер, майже такі самі групи респондентів мали домовленість про працевлаштування на підприємствах з кількістю зайнятих 5–10 осіб і 11–50 осіб (28,3% і 23,4% відповідно). Всі інші респонденти з попередніми угодами планували працювати на невеликих підприємствах з менше, ніж п'ятьма зайнятими. Жінки та селяни частіше мали індивідуальні контракти, а чоловіки і городяни – попередні угоди про зайнятість на підприємствах більшого розміру.

Наявність міцних соціальних контактів за кордоном виступає своєрідною формою соціального капіталу, що дозволяє легше та ефективніше організувати працевлаштування за кордоном, зокрема через полегшення процесу пошуку роботи. Респонденти опитування ТЕМПЕР, які мали попередні угоди про працевлаштування, найчастіше отримували пропозиції про роботу через своїх друзів та родичів. Кожен п'ятий отримав пропозицію безпосередньо від іноземного роботодавця, майже стільки ж осіб – від українського працедавця (табл. 5.2.1). Опитані

дуже рідко отримували контакти для укладання попередньої угоди від спеціальних рекрутингових агенцій. Для жінок та мешканців сільських поселень дружні та родинні контакти виступали підґрунтям для укладання контрактів про попереднє працевлаштування частіше у порівнянні з особами протилежної статі та мешканцями населених пунктів іншого типу. Майже третина чоловіків отримали інформацію, необхідну для укладення попередньої угоди про працевлаштування за кордоном, від своїх українських роботодавців, більше ніж чверть городян – контактували напряду з зарубіжними працедавцями.

Таблиця 5.2.1

Розподіл різних категорій респондентів залежно від походження пропозиції про працевлаштування за кордоном, %

Походження контакту про закордонне працевлаштування	Тип поселення		Стать		Країна працевлаштування	
	<i>село</i>	<i>місто</i>	<i>чоловіки</i>	<i>жінки</i>	<i>Польща</i>	<i>Італія</i>
Український роботодавець на момент укладання угоди	24,7%	24,7	32,8	20,3	27,4	19,0
Новий роботодавець з-за кордону	19,4	29,9	19,1	24,7	25,2	21,0
Агенція з працевлаштування за кордоном	7,6	2,6	6,6	5,7	5,3	8,0
Друзі чи родичі	48,3	42,8	41,5	49,3	42,1	52,0

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Попередні домовленості про працевлаштування за кордоном українських трудових мігрантів характеризуються високим рівнем надійності. Майже всі (98,3%) респонденти дослідження ТЕМПЕР, які мали відповідні угоди ще на етапі підготовки до виїзду, після прибуття в Італію або Польщу отримали очікувану роботу. Поодинокі випадки, коли запланована вакансія виявилася недоступною, стосувалися, переважно, усної домовленості з родичами або друзями. Високий рівень на-

дійності попередніх домовленостей про закордонне працевлаштування є позитивним моментом з точки зору безпеки, соціальної захищеності та адаптації. Популярність неформальних контактів при укладанні попередніх домовленостей, таким чином, пояснюється поєднанням високого рівня надійності та низької вартості. До Верховної Ради України було подано законопроект, підготовлений за участі асоціації компаній з міжнародного працевлаштування, яким запропоновано заборонити рекрутинговим агенціям стягувати плату за свої послуги з працівника, а перенести цей фінансовий тягар на закордонного працедавця. У разі запровадження такої норми попит на послуги цих організацій серед потенційних трудових мігрантів, безумовно, зросте.

РОЗДІЛ 6

СИНХРОННІСТЬ ЧИ ПОЛІЛОКАЛЬНІСТЬ: ТРАНСФОРМАЦІЯ СІМЕЙНИХ ПРАКТИК ПІД ВПЛИВОМ ЗОВНІШНЬОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

6.1 Модифікація шлюбних стосунків у сім'ях міждержавних мігрантів

Поширення серед населення нових форм та різновидів міграційних практик призводить до трансформації усталених соціальних зв'язків. Найпомітніші зміни такого характеру відбуваються у родинях, оскільки виїзд за кордон когось із членів домогосподарства унеможлиблює подальше відтворення звичних стосунків. Кількісні дослідження у більшості випадків обмежуються визначенням сімейної структури потоку мігрантів і не здатні заглибитись у внутрішнє наповнення взаємовідносин у їхніх родинях. Всебічне охоплення цієї тематики вимагає міждисциплінарного підходу з використанням емпіричних даних, отриманих за допомогою різних методів. Комунікаційним майданчиком для здійснення експертних перемовин можуть виступати конференції із залученням представників наукової спільноти та практиків. Історія української міграціології на сьогодні знає лише один випадок подібного зібрання, присвяченого виключно сімейній тематиці. Йдеться про Міжнародну науково-практичну конференцію «Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання»^[136], проведену у Львові у 2012 р.

Міграційні дослідження зарубіжних науковців, присвячені сімейним питанням, у багатьох випадках ґрунтуються на використанні транснаціональної перспективи, яка поступово почала проникати і у праці вітчизняних експертів. Основною парадигмою цього підходу є

¹³⁶ Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання : Збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 22 березня 2012 р. – Львів : вид-во НУ «Львівська політехніка», 2012. – 476 с.

необхідність розширення дослідницького горизонту поза межі однієї країни, оскільки у сучасному світі спостерігається постійне збільшення чисельності осіб, чиє життя не може бути адекватно сприйнятим, якщо його розглядати виключно у межах національних кордонів. В основі транснаціональної перспективи лежить темпоральна характеристика одночасності^[137], яка охоплює щоденні практики, рутину, соціальні інститути як у країні проживання, так і в інших місцевостях (найчастіше – на батьківщині).

Поняття транснаціональних сімей описує ситуацію, коли члени родини, проживаючи окремо один від одного протягом деякого, іноді тривалого, періоду часу, зберігають єдність та відчуття спільного буття навіть через державні кордони^[138]. Українські дослідники О. Іванкова-Стецюк та Г. Селешук для позначення аналогічних ситуацій використовують синонімічний концепт «полілокальна родина»^[139]. Згадані науковці на основі результатів досліджень, проведених з використанням якісної методології, виокремили чотири моделі модифікації українських сімей під впливом міграційного фактору: поліформатність, дистанційність, розпад та дроблення.

Перша з виділених моделей має місце в умовах, коли родина мігранта постійно змінює формат функціонування, чергуючи спільне проживання зі стосунками на відстані. Очевидно, що така стратегія може існувати у випадку повторюваних епізодичних виїздів особи за кордон, коли члени родини у змозі зберігати теплі взаємини в умовах мультилокальності. Формат дистанційності передбачає виключення

¹³⁷ Levitt P., Glick Schiller N. Conceptualizing Simultaneity: A transnational Social Field Perspective on Society // International Migration Review. – 2004. – Vol.38. – issue 3. – P. 1002–1039

¹³⁸ Transnational Families and the Impact of Economic Migration on Families [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.coface-eu.org/wp-content/uploads/2017/09/Migration-2012-COFACE-position-on-Transnational-Families-en.pdf>

¹³⁹ Іванкова-Стецюк О., Селешук Г. Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів // Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання : Збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 22 березня 2012 р. – Львів : вид-во НУ «Львівська політехніка». – 2012. – С. 16–22

із середовища родини особи, яка виїхала за кордон, в результаті чого відбувається руйнація сімейної цілісності, яка може відновитися після повернення мігранта на батьківщину. У протилежному випадку у дію вступають моделі розпаду та дроблення, остання з яких найчастіше описує випадки, коли тимчасова міграція одного з подружжя переростає у зміну постійного місця проживання.

Емпіричні дані, отримані у ході проекту ТЕМПЕР, здатні суттєво розширити наявне розуміння функціонування сімей трудових мігрантів в Україні. Більше половини респондентів на момент опитування перебували у шлюбних стосунках, серед зворотних мігрантів ця частка становила 60,1%, а поміж осіб, які жодного разу не виїжджали за кордон – 64,4%. Дослідження не виявило суттєвої різниці цього показника між поверненнями з Італії та Польщі: у першому випадку відповідна частка була лише на 3,4 в.п. вищою. Різниця між городянами і селянами з обох груп опитаних, які перебувають у шлюбних стосунках, також незначна. Питома вага одружених серед мешканців міст є майже однаковою, незалежно від наявності досвіду працевлаштування за кордоном (62,2% серед поверненців та 61,8% серед немігрантів), натомість зазначений показник серед селян – відрізняється (58,9% та 66,9% відповідно). Дослідження зафіксувало ще одну розбіжність у цьому контексті: у середовищі зворотних мігрантів про наявність шлюбного партнера частіше повідомляли городяни, а поміж осіб, які жодного разу не брали участь у закордонному працевлаштуванні – селяни.

Питома вага опитаних чоловіків з обох груп, які на момент опитування перебували у шлюбі – однакова (63,4%). Натомість у жіночих осередках опитаних величина згаданого показника відрізняється на 7,3 в.п.: частка заміжніх мігранток була меншою і становила 57,9%. Така ситуація може пояснюватися двома обставинами: по-перше, підвищеною схильністю жінок, які не перебувають у шлюбі, до виїзду за кордон

(розлучених – через необхідність утримувати дітей, неодружених, через відсутність сімейних «закріплювачів» на батьківщині) та, по-друге, поширенням випадків припинення шлюбних стосунків у результаті виїзду за кордон представниць жіночої статі.

Розподіл опитаних різних вікових груп залежно від наявності подружжя, отриманий у ході проекту ТЕМПЕР, показує, що серед осіб молодших та середніх вікових груп (віком 20–49 років) одружені немігранти зустрічаються частіше, ніж серед поверненців (рис. 6.1.1). Натомість серед представників старшого населення (віком 50 років і доросліших) спостерігається протилежна ситуація: питома вага одружених немігрантів поступається величиною відповідному показнику у середовищі тих, хто має досвід працевлаштування за межами країни. Наведені дані можуть свідчити про селективність міграційних потоків, до яких частіше залучаються особи, які не перебувають у шлюбі, а також про невтішні тенденції нівелювання цінності шлюбних відносин у середовищі мігрантів з молодших та середніх вікових груп. Додатково це може свідчити про селективність міграційних потоків, до яких частіше залучаються особи, які не перебувають у шлюбі. Однак ця версія не пояснює підвищену частку одружених серед старших поверненців. Загалом серед зворотних мігрантів найвищий показник осіб, які перебувають у шлюбі, спостерігається серед 50–59 річних, а поміж опитаних без міграційного досвіду – 40–49 річних.

Опитування ТЕМПЕР дає змогу отримати інформацію не лише про шлюбний стан опитаних на момент проведення інтерв'ю, а також про еволюцію цього показника через доступ до даних про наявність попередніх стосунків. Серед зворотних мігрантів кожний п'ятий (20,7%) мав шлюбні стосунки у минулому, чверть з цієї підгрупи респондентів (24,3%) в подальшому вступили у нові шлюбні відносини, що залишалися чинними на момент опитування.

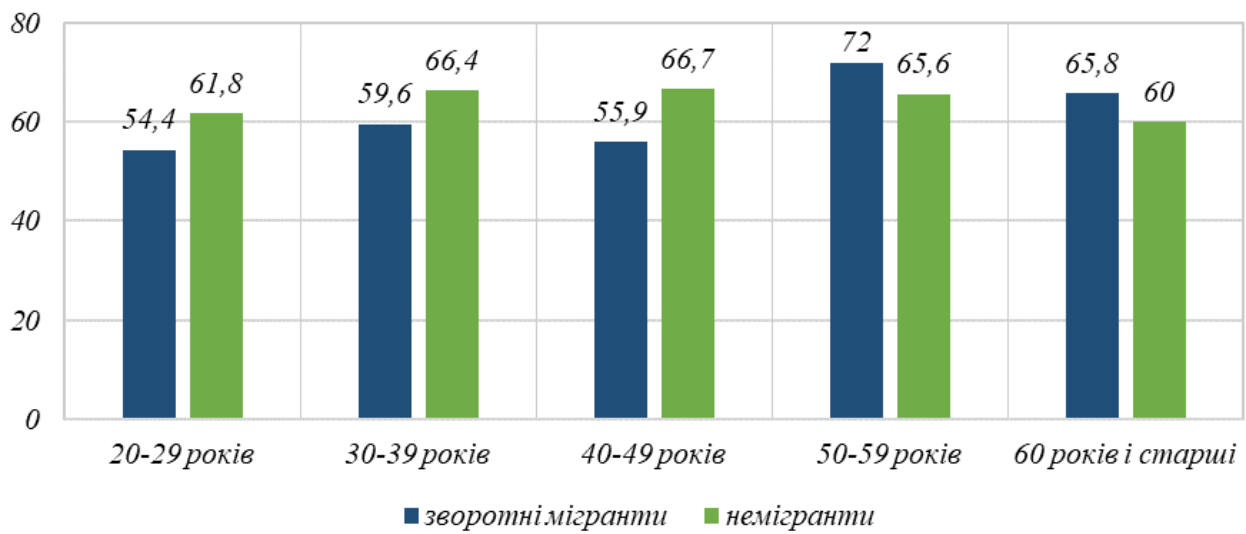

Рисунок 6.1.1 Частка осіб, які на момент опитування мали шлюбного партнера, залежно від віку та наявності досвіду працевлаштування за кордоном, %

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Особи, які жодного разу не виїжджали за кордон для працевлаштування, повідомляли про наявність завершених шлюбних стосунків майже так само часто, як і поверненці (у 18,6% випадків), натомість нові сімейні союзи вони створювали вдвічі рідше (12,8%).

Різні варіанти припинення шлюбних відносин мають місце у поверненців та немігрантів з неоднаковою частотою: серед останніх найпоширенішою причиною виступає смерть подружжя, натомість у середовищі зворотних мігрантів більше половини респондентів – розлучились. Питома вага вдових осіб серед респондентів, які жодного разу не працювали за кордоном, у 2,3 раза більша за відповідний показник поміж поверненців (табл. 6.1.1). Зазначене перевищення спостерігається у всіх без виключення вікових групах, починаючи з 20 років. Імовірними причинами такої ситуації виступають менша схильність до вступу у шлюб молодших мігрантів та селективна природа закордонного працевлаштування. Релевантність останнього твердження зростає стосовно старших поверненців, ресурсний потенціал яких є очевидно

кращим у порівнянні з однолітками без досвіду закордонного працевлаштування. Наявність шлюбного партнера у цьому контексті є проявом розширених людських ресурсів у домогосподарствах опитаних осіб.

Підвищена частка розлучених серед респондентів з досвідом закордонного працевлаштування може пояснюватися більшою схильністю до міграції осіб із відповідним сімейним статусом (особливо серед жінок). Додатковим фактором є негативний вплив міграційного досвіду на стійкість сімейних стосунків, які у багатьох випадках виявляються не достатньо міцними для повноцінного відновлення після тимчасової розлуки.

Таблиця 6.1.1

Частки вдових та розлучених серед різних підгруп опитаних, %

	<i>% вдових</i>	<i>% розлучених (офіційно та неофіційно)</i>
<i>Особи без міграційного досвіду</i>		
Всього	8,3	10,3
20–49 років	7,9	10,0
50 років і старші	15,6	10,8
<i>Зворотні мігранти</i>		
Всього	3,6	17,0
20–49 років	3,8	17,0
50 років і старші	3,3	16,9

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

У переважній більшості випадків респонденти опитування ТЕМПЕР формували шлюбні пари з особами, народженими в Україні: сказане стосується 99,3% немігрантів та 98,2% поверненців. Серед останньої категорії опитаних 1,1% осіб мали шлюбні стосунки з уродженцями країни, в якій вони працювали. У склад цієї нечисленної групи опитаних входили як жінки, так і чоловіки. Розпочиналися зафіксовані

міжнародні стосунки на території країни останнього працевлаштування або в іншій країні ЄС. Майже всі шлюбні партнери опитаних мають українське громадянство, що логічно співвідноситься з країною їх народження. Дослідження зафіксувало лише окремі випадки зміни цього статусу серед подружжя опитаних.

Обидві категорії респондентів у більшості випадків оформлювали шлюбні стосунки офіційно. Серед одружених респондентів, які мали досвід закордонного працевлаштування, лише кожна десята особа (10,1%) не мала офіційного оформлення шлюбних стосунків, у середовищі осіб, які жодного разу не працювали за кордоном, відповідний показник становив 6,4%.

Вивченням чинників, які основі впливають на формування шлюбних пар, вибору подружжя, займаються представники різних наукових дисциплін. На додачу до емоційної складової, яка має велике значення у цьому процесі, гуманітарні науки звертають увагу на збіг або відмінність соціального статусу, походження та інших характеристик осіб, які вступають у шлюб. Рівень освіти подружжя є однією з вимірюваних ознак, що певною мірою локалізує місце особи у соціальній структурі та може впливати на формування усвідомлених чи неусвідомлених преференцій щодо бажаних ознак соціального статусу подружжя. Згідно з результатами опитування ТЕМПЕР, серед респондентів зафіксовано помітне тяжіння до входження у шлюбні стосунки з носіями подібних освітніх рівнів: це особливо помітно у середовищі опитаних з середньою освітою, які у 60,7% випадків укладали шлюб з випускниками навчальних закладів ідентичного рівня. Питома вага випускників ВНЗ, одружених з особами з вищою освітою, втричі більша за подібний показник серед власників дипломів середніх освітніх рівнів. Зазначена тенденція спостерігається як для зворотних мігрантів, так і для осіб, які не мають досвіду закордонного працевлаштування (табл. 6.1.2).

Таблиця 6.1.2

Розподіл респондентів з різними рівнями освіти залежно від освітнього рівня шлюбного партнера, %

	Освіта подружжя		
	<i>нижча за середню</i>	<i>середня</i>	<i>вища</i>
<i>Освіта зворотних мігрантів</i>			
Середня	24,8	61,7	13,5
Вища	13,0	45,4	41,6
<i>Освіта осіб без міграційного досвіду</i>			
Середня	23,2	62,1	14,7
Вища	8,2	47,3	44,5

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Відсутність надійних наукових даних у важливих сферах соціального життя неминує породжує необґрунтовані припущення та маніпуляції у відповідній області. В українському публічному просторі можна зустріти висловлювання про те, що закордонна зайнятість когось із членів домогосподарства нівелює цінність працевлаштування для родичів цієї особи, які живуть на грошові перекази з-за кордону. Результати опитування ТЕМПЕР дають підстави стверджувати, що зазначені стратегії не є поширеними, принаймні серед шлюбних партнерів трудових мігрантів, які у переважній більшості випадків (79,5%) працювали протягом всього часу перебування респондентів у Польщі або Італії, ще 6,4% здійснювали нерегулярні випадкові підробітки, лише у кожному сьомому випадку (13,4%) чоловік або дружина мігранта під час його відсутності не працювали взагалі.

Поширення поведінкової моделі, за якої трудовий мігрант є основним або єдиним годувальником родини, а його шлюбний партнер не виходить на національний ринок праці, найчастіше спостерігалось у міграційних історіях опитаних чоловічої статі: про це повідомили май-

же чверть (23,5%) цієї категорії поверненців (рис. 6.1.2). Зазначений показник у середовищі жіноцтва був майже учетверо меншим і становив лише 6,6%. При чому дослідження виявило, що наявність дітей у подружжя жодним чином не впливало на вибір цієї стратегії, яка однаково часто зустрічалася і серед бездітних респондентів, і серед тих, хто має нащадків. Зауважимо, що повернення мігрантів на батьківщину не змінює ситуації відмови від працевлаштування поміж шлюбних партнерів опитаних: чоловіки та дружини поверненців продовжували залишатися осторонь ринку праці майже з такою самою частотою, як і під час відсутності респондента. Разом з тим, дослідження зафіксувало цікаву ситуацію щодо трансформації інтенсивності зайнятості жінок після повернення з-за кордону їх шлюбних партнерів: майже кожна п'ята з них переходила від постійної трудової діяльності до нерегулярної чи тимчасової (рис. 6.1.2).

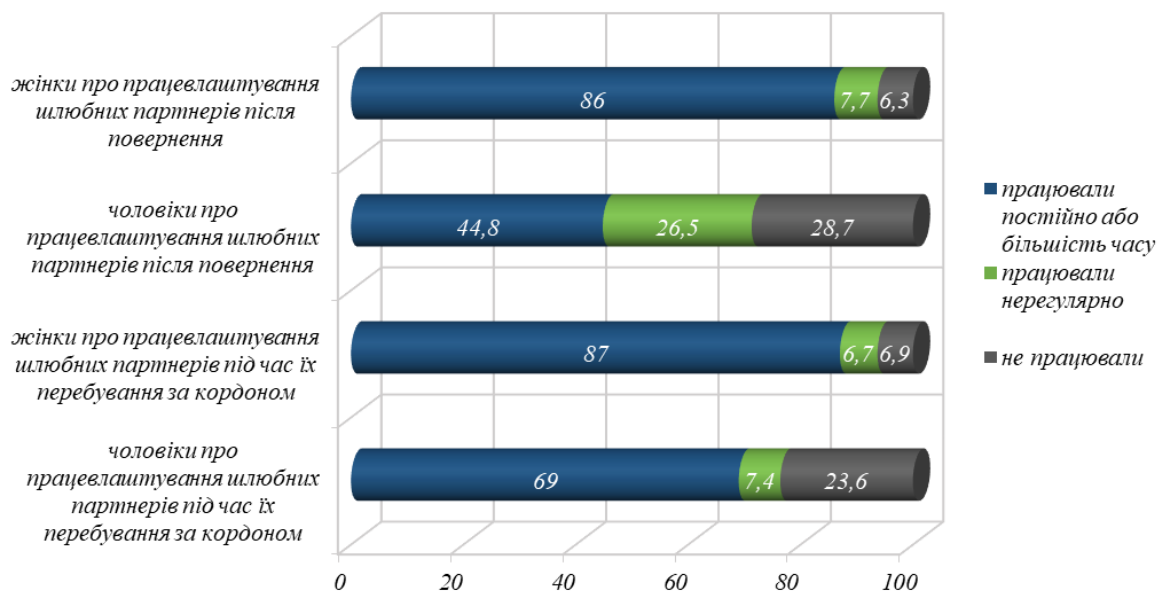

Рисунок 6.1.2 Гендерний розподіл зворотних мігрантів залежно від відповіді на запитання про зайнятість шлюбних партнерів під час працевлаштування за кордоном та після повернення в Україну, %

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Анкета опитування ТЕМПЕР не містила запитання про причину незайнятості подружжя, таким чином зафіксовані випадки такого ха-

рактору можуть бути спричинені як неможливістю стати до роботи (відсутністю вакансій, станом здоров'я, сімейними зобов'язаннями), так і особистим бажанням індивіда. Проте однакове розповсюдження випадків незайнятості подружжя серед опитаних з різних типів населених пунктів та областей, де ринки праці суттєво відрізняються за наявністю та основними характеристиками вакансій, свідчать на користь того, що незайнятість жінок, як під час працевлаштування за кордоном їхніх чоловіків, так і після повернення, є свідомим вибором, а не реакцією на відсутність можливості знайти роботу. На користь такого твердження свідчить також майже однакове поширення стратегії незайнятості серед представників різних вікових груп. Незначне збільшення частки респондентів, чий шлюбний партнер не працював під час їх перебування в Італії або Польщі, спостерігалось серед старших опитаних (60 років і більше), що очевидно пояснюється виходом на пенсію цієї категорії осіб. Для респондентів віком 20–29 років, 30–39 років, 40–49 років зазначена ситуація зустрічалася з майже однаковою частотою. Тривалість перебування за кордоном також не впливало на частоту зайнятості подружжя, яке залишалося на батьківщині.

Таким чином, на основі критерію залученості подружжя трудового мігранта до зайнятості та поповнення сімейного бюджету можна виділити два типи поведінки шлюбної пари:

- *солідарна*, коли під час працевлаштування особи за кордоном її чоловік або дружина здійснює трудову діяльність на батьківщині;
- *мігрантоцентрична*, коли подружжя залишається незайнятим і фінансування родини здійснюється виключно за рахунок міграційних надходжень.

Остання з виділених моделей найбільше поширена у ситуації виїзду за кордон представників чоловічої статі. Гендерна зумовленість мігрантоцентричної моделі показує, що по суті поширеність такого типу

поведінки викликана не адаптацією шлюбної пари до функціонування в умовах тимчасової відсутності когось із подружжя, а розповсюдженням в українському суспільстві поглядів та переконань, що саме чоловік має бути основним «годувальником» у родині. На користь цієї тези свідчить інформація, отримана з обстеження ТЕМПЕР, про зайнятість шлюбних партнерів респондентів до того, як вони одружилися або почали жити разом. Згідно з цими даними, жінки у декілька разів частіше у порівнянні з чоловіками, не працювали ще до вступу у шлюб, причому ця ситуація спостерігалася як для зворотних мігрантів, так і для осіб, які не мають досвіду працевлаштування за кордоном (табл. 6.1.3).

Таблиця 6.1.3

Гендерний розподіл різних категорій респондентів залежно від відповіді на запитання: «Чи працював колись ваш шлюбний партнер до того, як ви одружились чи почали жити разом?», %

		<i>Шлюбний партнер працював до шлюбу</i>	<i>Шлюбний партнер не працював до шлюбу</i>
<i>Зворотні мігранти</i>	Чоловіки	65,0	35,0
	Жінки	92,7	7,3
<i>Особи без міграційного досвіду</i>	Чоловіки	73,9	26,1
	Жінки	92,4	7,6

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Результати опитування ТЕМПЕР є важливими не лише у сфері міграціології, а здатні також поглибити розуміння та обґрунтувати практичні рекомендації в інших соціально-економічних сферах. Згідно з прогнозами демографів, постійне населення України буде зменшуватися, що призведе до вичерпання трудового потенціалу країни^[140]. Сучасні дослідження вже показують існування проблеми нестачі кадрів

¹⁴⁰ Позняк О.В. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні. – Демографія та соціально економіка. – 2016. – №2(27).– С. 175

на національному ринку праці. В інфляційному звіті, підготовленому експертами НБУ в липні 2018 р., міграційні процеси, поряд з диспропорцією попиту і пропозиції робочої сили, названі визначальним чинником незаповненості вакансій. За оцінками опитування підприємств щодо їх ділових очікувань, обмежуючий вплив фактору «нестача кваліфікованих працівників» на спроможність нарощувати обсяги виробництва значно посилюється у другій половині 2017 р. Особливо суттєво це спостерігалось в таких видах діяльності як будівництво, промисловість, сільське господарство, транспорт і зв'язок^[141], тобто у традиційних галузях зайнятості українських мігрантів за кордоном. За таких умов надзвичайно актуальним є пошук додаткових трудових резервів для заповнення наявних в Україні вакансій задля забезпечення економічного зростання. Результати проекту ТЕМПЕР показують, що таким потенціалом частково можуть стати жінки, зокрема ті, шлюбні партнери яких перебувають за кордоном та повертаються на батьківщину.

Шлюбні партнери осіб, охоплених опитуванням ТЕМПЕР, у переважній більшості випадків ніколи не проживали за межами України (строком два місяці або довше). Це твердження є однаково справедливим для подружжя як зворотних мігрантів, так і осіб, які не мають досвіду працевлаштування за кордоном. Частки респондентів, чий чоловік або дружина протягом дорослого життя проживали за кордоном становлять 4,5% для поверненців та 4,4% для немігрантів. Сутнісна різниця міграційного досвіду подружжя респондентів полягає у країнах їх призначення: для першої категорії респондентів спостерігалось переважання країни Європи, натомість у другій групі країни ЄС та інші держави згадувалися з однаковою частотою. У випадку виїздів у європейському напрямі з великою ймовірністю йдеться про трудову мі-

¹⁴¹ Інфляційний звіт. Липень 2018 року. Національний Банк України. – С. 23 [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=73913117>

грацію, певна частина осіб, які перебували в інших країнах, також можуть бути представниками цього міграційного потоку, однак у даному випадку зростає ймовірність інших причин перебування поза межами країни.

Вищенаведені дані показують, що у випадку порівняно нетривалих трудових міграцій з України, наші співвітчизники виїжджають за кордон переважно одноосібно, залишаючи подружжя на батьківщині. Шлюбні партнери опитаних мігрантів залишалися в Україні здебільшого через необхідність виконання зобов'язань виховного або трудового характеру: найчастіше респонденти пояснювали рішення партнера про відмову від виїзду за кордон разом з ним, обираючи варіанти відповіді «Партнер мав роботу, навчання, бізнес або кращі можливості в іншому місці» та «Партнер мав піклуватися про дітей або утриманців» (табл. 6.1.4). Потреба здійснювати догляд за сімейним господарством або бізнесом була третім за популярністю закріплювачем на батьківщині. Всі інші причини носили світоглядний, адміністративний або ресурсний характер і не були визначальними.

Таблиця 6.1.4

Причини, з яких шлюбні партнери зворотних мігрантів не виїжджали за кордон разом з ними, %

<i>Причина</i>	<i>%</i>
Партнер мав роботу / навчання / бізнес / кращі можливості в іншому місці	46,6
Партнер мав піклуватися про сімейне господарство/бізнес	28,2
Партнер мав піклуватися про дітей/утриманців	43,6
Не могли отримати візу для партнера	2,1
Я виїхав першим / виїхала першою, щоб подивитись, як підуть справи	3,6
На момент виїзду стосунки погіршилися / закінчилися	1,8
Партнер вирішив за краще залишитися через стиль життя / приналежність	3,3
Проблеми зі здоров'ям	3,3

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР^[142]

¹⁴² Сума часток у таблиці перевищує 100% оскільки респонденти могли обрати два варіанти відповіді

Жінки очікувано частіше утримувалися від виїзду через необхідність наглядати за дітьми або іншими утриманцями, а чоловіки – через наявність роботи, бізнесу тощо. Останній фактор також частіше згадували сільські жителі, очевидно це пов'язано з обмеженими можливостями працевлаштування в українських селах, коли у разі втрати наявної роботи ймовірність знайти гідну вакансію у майбутньому дуже незначна. Трудових мігрантів, які виїжджали за кордон першими з числа членів свого домогосподарства з метою здійснення так званої розвідувальної функції, щоб подивитися як підуть справи у країні призначення, можна вважати піонерами з потенційними послідовниками у майбутньому. Така стратегія однаково часто зустрічалася серед осіб різної статі та типів населених пунктів.

6.2 Взаємозв'язки між трудовою міграцією та дітородною активністю українського населення

Чисельність населення України протягом років незалежності суттєво зменшилась, що ставить перед нашою державою низку загроз та викликів. Відсутність даних перепису не дає можливості точно оцінити загальну чисельність, статеві-віковий та поселенський склад населення, проте дані Держстату є достатньо надійним індикатором наявності депопуляційних тенденцій в країні, які набувають масштабу, що набагато перевищує похибку даних поточної статистики. Зміна чисельності населення певної країни відбувається в результаті природного та механічного руху. Виявлення взаємозв'язків між міграцією та дітородною активністю об'єднує обидва чинники в одну аналітичну систему.

Результати опитування ТЕМПЕР показують, що особи, які жодного разу не виїжджали на закордонне працевлаштування, мали дітей дещо частіше, ніж зворотні мігранти: відповідні показники серед зазначених груп становили 69,4% та 64,5%. В унісон з цими даними зву-

чить інформація про середню кількість дітей у представників різних груп опитаних: для зворотних мігрантів цей показник становить 1,09 дитини, для осіб, які не мають міграційного досвіду – 1,26. Зменшений показник середньої кількості дітей у поверненців може формуватися за рахунок декількох стратегій:

- відмова від народження дітей взагалі;
- відмова від народження дітей другої та наступних черговостей;
- відкладені народження, коли особи відтермінують реалізацію дітородних намірів на віддалену часову перспективу.

Отримані у ході проекту ТЕМПЕР дані можуть свідчити про вибір мігрантами тієї чи іншої стратегії лише опосередковано через аналіз кількісних даних про чисельність нащадків у респондентів. Так, згідно з отриманою інформацією, середня кількість дітей у тих осіб, які їх мають, у середовищі поверненців становить 1,64, а серед немігрантів – 1,78. Це свідчить про поширення серед міграційних контингентів другої з виділених стратегій, однак особи репродуктивного віку можуть також діяти у рамках моделі відкладених народжень.

Розгляд тематики, пов'язаної із процесами дітонародження, вимагає окремої уваги до категорії осіб репродуктивного віку, для яких характерна також і більш активна міграційна поведінка у порівнянні зі старшим населенням. Зазначена особливість відображається у вибірці дослідження ТЕМПЕР у вигляді збільшеної питомої ваги осіб відповідного віку серед поверненців (75,2%, на противагу 67,5% поміж немігрантів). Зафіксоване збільшення частки осіб зазначеного віку є досить помірним, враховуючи ту особливість, що вибірка охоплювала осіб, які вже повернулися на батьківщину після закордонного працевлаштування, таким чином, на момент виїзду за кордон та повернення вони були на декілька років молодшими. Населення старших вікових груп, яке перетнуло п'ятдесятирічну позначку, частіше зустрічається поміж не-

мігрантів (рис. 6.2.1 та рис. 6.2.2).

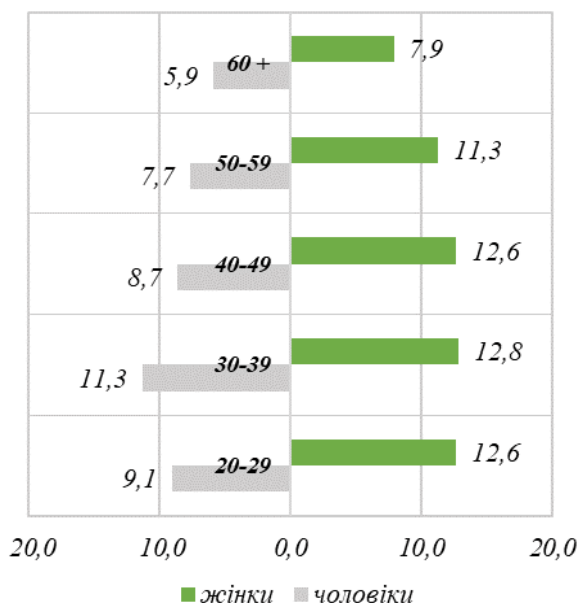

Рис. 6.2.1 Статтєво-вікова піраміда респондентів, які не мають досвіду закордонного працевлаштування, %

Джерело: побудовано авторкою на основі даних опитування ТЕМПЕР

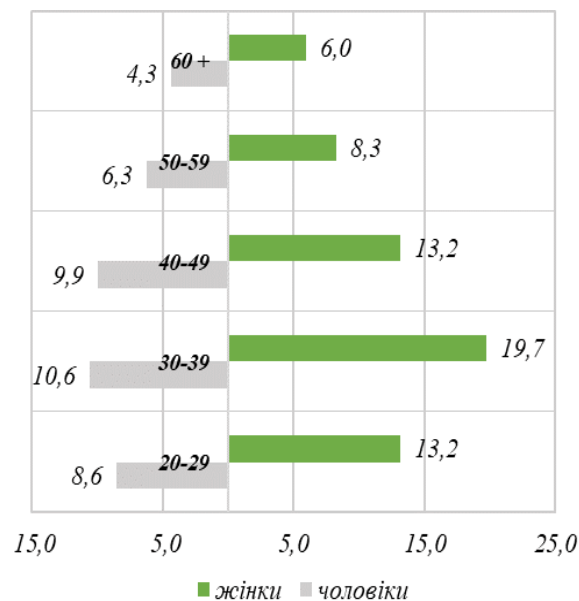

Рис. 6.2.2 Статтєво-вікова піраміда зворотних мігрантів, %

Джерело: побудовано авторкою на основі даних опитування ТЕМПЕР

Менша кількість дітей у середовищі зворотних мігрантів спостерігається у молодших та середніх вікових групах у діапазоні 20–49 років, ситуація зі старшими поверненнями суттєво відрізняється за показниками наявності та кількості дітей, очевидно, за рахунок того, що особи старшого віку реалізували свій дітородний потенціал ще до вступу на шлях закордонного працевлаштування. Дані, наведені у таблиці 6.2.1., показують, що опитані без міграційного досвіду віком 20–29 років, 30–39 років та 40–49 років випереджають повернення за показниками як наявності дітей, так і їх середньої кількості. В умовах, коли в нашій країні чисельність народжень не забезпечує простого відтворення населення, трудова міграція містить додаткові загрози демографічній безпеці держави.

Таблиця 6.2.1

Розподіл різних категорій респондентів залежно від наявності та кількості дітей

	<i>Частка осіб, які мають дітей, %</i>		<i>Середня кількість дітей у однієї особи</i>	
	<i>немігранти</i>	<i>поверненці</i>	<i>немігранти</i>	<i>поверненці</i>
20–29 років	68,20	60,6	1,24	1,02
30–39 років	68,90	64,6	1,33	1,07
40–49 років	66,70	60,6	1,22	1,04
50–59 років	72,90	69,2	1,18	1,21
60 років і старші	71,40	75,0	1,35	1,24

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

У статевому розрізі демографічні дослідження з народжуваності приділяють особливу увагу представницям жіночої статі, враховуючи їх роль у процесах відтворення населення. Статевий розподіл обох підкатегорій респондентів, опитаних у ході проекту ТЕМПЕР, показує кількісну перевагу жінок, що у вигляді відносних показників складає 60,3% для зворотних мігрантів та 57,3% для осіб, які не мають досвіду закордонного працевлаштування. Значення цього індикатору для опитаних останньої групи визначається загальним складом мешканців охоплених проектом областей. Ситуація зі зворотними мігрантами відрізняється тим, що у генеральній сукупності більшість українців, які виїжджають на тимчасове працевлаштування за кордон, становлять чоловіки. Єдина країна призначення, яка суттєво відрізняється за статевим складом українських працівників – це Італійська Республіка, включення якої до дослідження ТЕМПЕР і обумовило підвищену частку жінок серед поверненців. Кожна третя жінка (32,7%) з досвідом закордонного працевлаштування входила до вікової групи 30–39 років, кожна п'ята (21,8%) належала до категорії 20–29-річних. Згідно з даними Державної служби статистики, середній вік матері на момент народження першої дитини на територіях, охоплених проектом ТЕМПЕР,

коливався у 2018 р. від 24,5 років у Чернівецькій та Івано-Франківській областях до 25,7 років у Львівській області^[143]. Беручи до уваги те, що дослідження збирало інформацію про попередній досвід закордонного працевлаштування, можна зробити висновок, що прийняття рішення про виїзд за кордон та його реалізація для багатьох жінок збігається у часі з періодом актуалізації материнства, характерним для регіону походження. В таких умовах жінки опиняються перед вибором у якому трудова міграція може протиставлятися народженню дітей на певному життєвому етапі або загалом.

Для елімінування впливу демографічних та недемографічних структур у статистичному аналізі природного руху використовують процедуру стандартизації коефіцієнтів, яку застосовують при здійсненні порівняльного аналізу у разі, коли статеві-віковий або інший склад декількох категорій населення розрізняється^[144]. Стандартизовані показники демонструють теоретичний обсяг події, яка мала би місце за певних умов. Фактичне значення показника середньої кількості дітей для жінок з досвідом закордонного працевлаштування віком 20–49 років становить – 1,11, а для представниць неміграційних контингентів відповідного віку – 1,41. Процедура стандартизації зменшила значення шуканого показника незначним чином – лише на одну соту (0,01), тобто за умови, якби віковий розподіл жінок з досвідом закордонного працевлаштування був би ідентичним до вікової структури немігранток, значення аналізованого індикатора залишилося б майже без змін. Натомість розрахунок іншого модельного показника – загальної кількості дітей у групі жінок репродуктивного віку з досвідом закордонного заробітчанства за умови якби у кожній з них у середньому було стільки

¹⁴³ Населення України за 2018 р. Демографічний щорічник. – К.: Державна служба статистики України. – 2019 р. – С. 103

¹⁴⁴ Методологічні положення зі статистичного аналізу природного руху населення [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/method/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B4_%D1%80%D1%83%D1%85_08-02-13.pdf

ж дітей, як у немігранток відповідного віку, показує суттєве (на 25%) збільшення гіпотетичного показника у порівнянні з його фактичним рівнем. Згідно з результатами ТЕМПЕР у групи зворотних мігранток віком 20–49 років у сумі налічувалося 0,36 тис. дітей, тоді як за виконання вищенаведеної умови, ця величина збільшилася б до 0,48 тис.

Чисельність дітей у поверненців зростає паралельно до збільшення тривалості перебування за кордоном, мігранти, які працювали за кордоном 2–5 місяців, у середньому мали 1,03 дитини, 6–12 місяців – 1,11, понад рік – 1,13. Можливим поясненням може слугувати припущення про те, що тривале перебування за кордоном надає сім'ям більше фінансової стабільності, що в свою чергу позитивно впливає на рівень народжуваності, однак така гіпотеза потребує додаткового емпіричного підтвердження.

Рівень освіти чинить значний вплив на наявність та кількість дітей у респондентів. Класична ситуація, коли зі зростанням освітнього рівня зменшується чисельність народжень, відтворюється у даних, отриманих у ході проекту ТЕМПЕР. Серед поверненців з вищою освітою мають дітей 58,9%, з середньою – 69,9%, відповідні показники для осіб без міграційного досвіду становлять 61,0% та 74,7%. Показник чисельності дітей для мігрантів з вищою освітою можна назвати критичним, адже він менший за одиницю і становить лише 0,95 (рис. 6.2.3). Для порівняння наведемо аналогічний показник для осіб, які жодного разу не працювали за кордоном, який становить 1,1. Респонденти з середньою освітою з групи поверненців мають у середньому 1,22 дитини, а з-поміж немігрантів – 1,37.

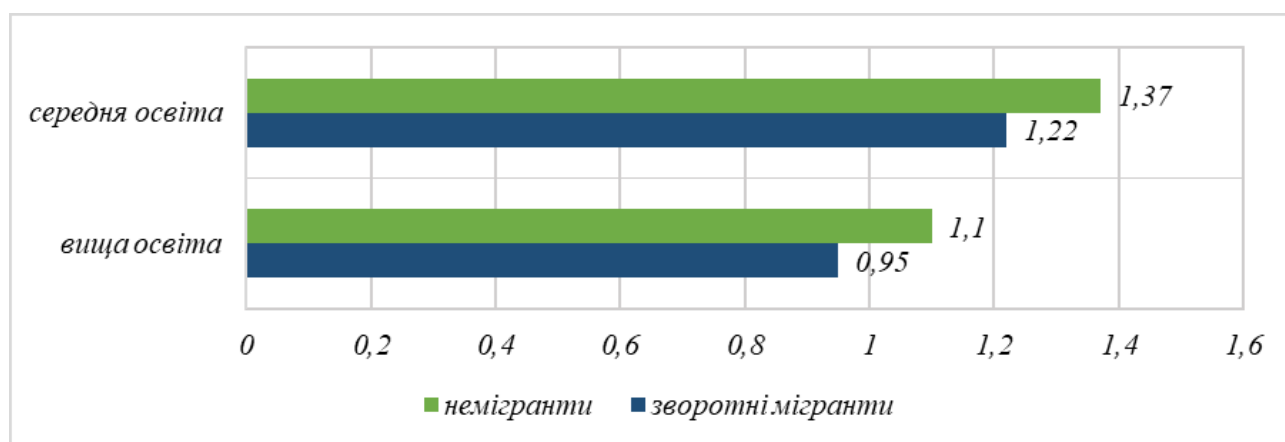

Рисунок 6.2.3 Середня чисельність дітей у респондентів залежно від рівня освіти та наявності досвіду закордонного працевлаштування.

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

У контексті визначення ефекту освітньої складової на дітородну активність населення необхідно приділяти увагу рівню освіти обох батьків. Опитування проекту ТЕМПЕР збирало інформацію про освітній рівень як самих респондентів, так і їх шлюбних партнерів, таким чином даючи змогу розрахувати середню кількість дітей залежно від рівня отриманих дипломів обох з подружжя. Згідно з отриманими результатами зростання сумарного рівня освіти шлюбної пари призводить до зменшення середньої чисельності дітей, що характерно як для зворотних мігрантів, так і для осіб, які не мають досвіду закордонного працевлаштування (табл. 6.2.2). Шлюбний партнер респондента проекту ТЕМПЕР не обов'язково є батьком або матір'ю дітей опитаної особи, незважаючи на це ймовірність виявлених тенденцій є досить високою.

Освіта не єдиний соціальний чинник, який співвідноситься зі зменшенням чисельності нащадків: зворотні мігранти, вмотивовані до виїзду за кордон прагненням до успіху, також мають критично низьку чисельність дітей (0,84) у порівнянні з особами, які виїжджають через намагання уникнути невдач на батьківщині (1,14). Щоправда, варто зауважити, що велика частка шукачів успіху за кордоном – це молодь,

яка, можливо, ще просто не встигла реалізувати свій репродуктивний потенціал. Проте отримані дані все ж нашоують на думку, що в українському суспільстві високий рівень освіти, налаштованість на значні соціально-економічні досягнення та наявність дітей часто є взаємовключними факторами.

Таблиця 6.2.2

Середня кількість дітей залежно від рівнів освіти респондента та його шлюбного партнера і наявності досвіду закордонного працевлаштування

	<i>Зворотні мігранти</i>	<i>Немігранти</i>
Обидва шлюбних партнера мають вищу освіту	1,21	1,28
Один з подружжя має середню освіту, інший – вищу	1,30	1,57
Обидва шлюбних партнера мають середню освіту	1,62	1,76

Джерело: авторські розрахунки на основі результатів опитування ТЕМПЕР

Досліджуючи взаємозв'язки між міграціями та народжуваністю, науковці активно застосовують принципи поколінної та адаптаційної теоретичних моделей^[145]. Згідно із положеннями першої із них, наміри з дітородної поведінки починають формуватися під час первинної соціалізації у дитинстві та знаходяться під суттєвим впливом поглядів, переконань та пріоритетів найближчого оточення цього періоду. У разі зміни місця проживання цілковите засвоєння мігрантами репродуктивних норм і цінностей, характерних для жителів місцевості або країни прибуття, можливе лише у наступних поколіннях новоприбулих осіб. Натомість адаптаційна модель передбачає поступову трансформацію зразків дітородної поведінки у мігрантів, що не вимагає проходження

¹⁴⁵ Українське суспільство: міграційний вимір : нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. – К. – 2018. – С. 237

цілого покоління для досягнення норм, притаманних регіону вселення. Різниця у рівнях народжуваності при такому підході пояснюється відмінностями демографічного та соціально-економічного характеру в результаті чого репродуктивна поведінка формується, здебільшого, не під впливом традицій минулого, а внаслідок існуючих умов життя, які залежать від соціально-економічного розвитку країни чи регіону.

Наявність братів та сестер, склад сім'ї у дитинстві виступають важливими світоглядними орієнтирами для формування прийнятних та бажаних індивідуальних стандартів у сімейній сфері. Опитані у ході проекту ТЕМПЕР респонденти тяжіють до відтворення сімейної структури власних батьків через народження більшої або меншої кількості дітей, однак не повторюють її повністю. Міжпоколінні відмінності у чисельності дітей спрямовані у бік зменшення цього показника серед опитаних у порівнянні з їх батьками. Проте дослідження показує чітку тенденцію до зростання кількості нащадків паралельно до збільшення кількості суродженців в опитаних. Зазначені закономірності характерні як для зворотних мігрантів, так і для осіб, які жодного разу не працювали за кордоном. Поверненці, які були єдиною дитиною у батьківських сім'ях, мали у середньому 0,94 дитини, зазначений показник для аналогічної категорії немігрантів становив 1,03. На рисунку 6.2.4 продемонстровано повільне зростання цього індикатора, яке сягає позначки у 1,33 і 1,88 для названих груп респондентів, які мали у дитинстві чотирьох і більше братів чи сестер. Останні цифри показують значні масштаби міжпоколінного зменшення чисельності дітей серед осіб, які походять з багатодітних родин.

Проте факт наявності нащадків та їх чисельність – це лише кількісні показники, що не відображають проблематику взаємовідносин поколінь у мігрантських родин. Традиційні для України виховні практики неможливо реалізовувати у ситуації відсутності когось з батьків, їх

перебування поза межами країни. За таких умов особи, які працюють за кордоном, використовують модель дистанційного батьківства, що модифікує звичні підходи за рахунок їх адаптації до реальної ситуації зарубіжного працевлаштування.

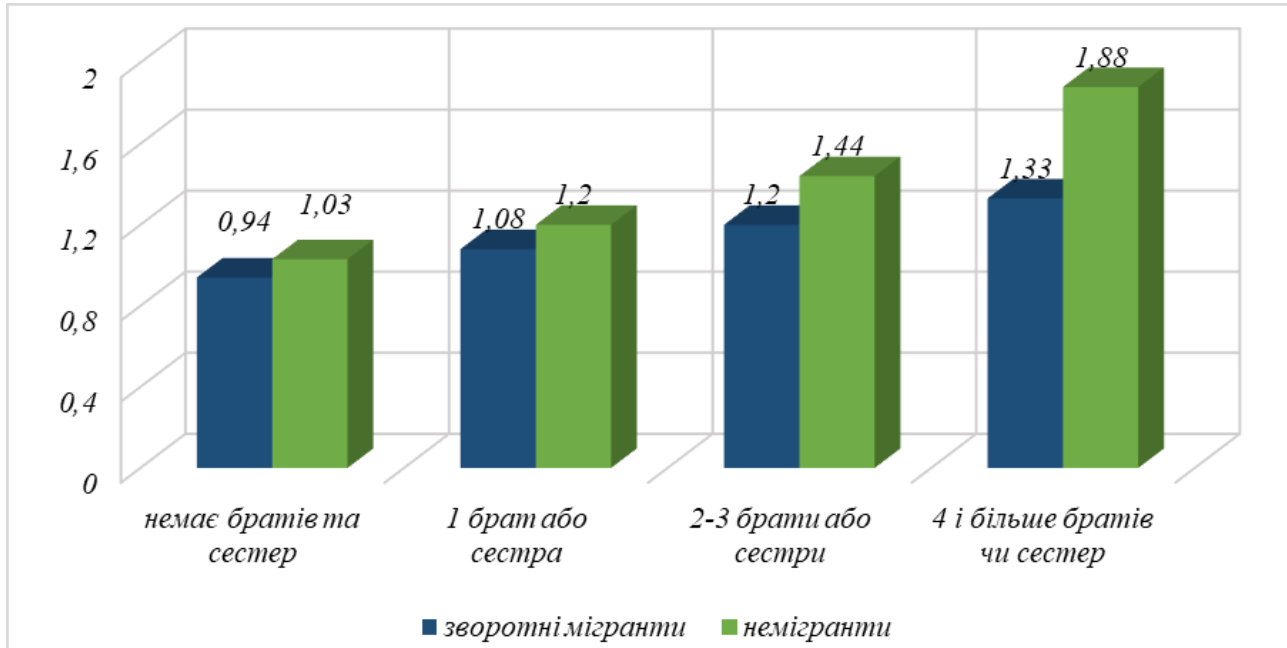

Рисунок 6.2.4 Середня чисельність дітей у респондентів залежно від наявності суродженців та досвіду закордонного працевлаштування.

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Переважає більшість (99,2%) дітей зворотних мігрантів народилися в Україні. На країну останнього працевлаштування припадала незначна кількість народжень (0,6%), діти решти поверненців з'явилися на світ в інших країнах. Громадянство, отримане дітьми мігрантів при народженні, за незначними винятками, відповідає країні, де вони з'явилися на світ: чисельність дітей, які за народженням отримали громадянство Італії або Польщі, була дещо меншою за кількість народжених там. Опитування ТЕМПЕР не виявило жодного випадку громадянства третіх країн (не України чи країни останнього працевлаштування), що свідчить про відсутність міцних зв'язків з цими державами.

Вибірка ТЕМПЕР виявилася досить гомогенною залежно від поширення практики перебування дітей мігрантів разом з ними за кор-

доном: лише 2,9% респондентів з міграційним досвідом повідомили про те, що їх діти проживали протягом щонайменше двох місяців у країні останнього працевлаштування опитаних. Більше ніж у половині випадків (55,6%) мігранти залишали дітей на Батьківщині, оскільки не хотіли відривати їх від звичного повсякдення життя (школа, друзі тощо), майже кожен п'ятий респондент (18,8%) зауважив, що дитина була занадто малою для подорожі та перевезення її за кордон, для кожного сьомого (14,7%) визначальним мотивом було те, що на Батьківщині дитина мала кращий доступ до освітніх інституцій, 6,0% опитаних хотіли, щоб дитина зростала вдома. Мешканці сільських населених пунктів, а також представниці жіночої статі частіше не бажали відривати дитину від її звичайного життя, а городяни – згадували про кращі освітні можливості.

Таким чином, зовнішня трудова міграція українців впливає на зменшення чисельності населення не лише за рахунок того, що тимчасові виїзди за кордон часто трансформуються у зміну постійного місця проживання, а також в результаті адаптації дітородної активності до реалізації міграційних практик. Остання стратегія втілюється у формі відмови від народження дітей взагалі, відкладених народжень та зменшення кількості нащадків. У таких умовах перелік соціально-економічних ризиків міжнародної трудової міграції поповнюється за рахунок демографічної складової. Виїжджаючи за кордон, мігранти, зазвичай, залишають нащадків на Батьківщині, оскільки не бажать відривати їх від звичного життєвого ритму, експерти-міграціологи, описуючи таку форму дистанційної взаємодії між поколіннями батьків та дітей, використовують поняття транснаціонального піклування^[146].

¹⁴⁶ Vulnerati J., King R. The Intersections of Gender and Generation in Albanian Migration, Remittances and Transnational Care [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://www.academia.edu/4277720/THE_INTERSECTIONS_OF_GENDER_AND_GENERATION_IN_ALBANIAN_MIGRATION_REMITTANCES_AND_TRANSNATIONAL_CARE

РОЗДІЛ 7

ШЛЯХ ДОДОМУ: МЕХАНІЗМИ ТА СТРАТЕГІЇ ЗВОРотної ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ В УКРАЇНІ

7.1 Концептуалізація повернення: встановлення основних профілів зворотних трудових мігрантів

Причини виїзду за кордон та повернення на батьківщину для респондентів дослідження ТЕМПЕР різночасно відрізняються. У п'ятому розділі монографії доведено, що переважна більшість опитаних поїхали за межі України з економічних мотивів (нестабільна робота, низька зарплата, відсутність можливості працевлаштуватися, незадоволеність роботою в Україні тощо). Натомість основними причинами повернення виступають сімейні фактори (вимога членів родини, возз'єднання сім'ї, припинення шлюбних стосунків тощо) (табл. 7.1.1). У структурі мотиваційних чинників повернення в Україну велике значення належить також фінансовим, адміністративним та емоційним факторам.

Дослідження майже не виявило різниці у структурі причин повернення мігрантів з Польщі та Італії: поверненці з першої з названих країн дещо частіше (на 11,8 в.п.) поверталися в Україну з адміністративних причин, а з другої – з емоційних (на 10,1 в.п.). Остання теза є досить логічною, оскільки за своєю культурою, мовою, кліматом, харчуванням, стилем життя та іншими характеристиками Італія відрізняється від України набагато суттєвіше, ніж Польща.

Причини повернення українських мігрантів на Батьківщину певною мірою визначаються їх віковими характеристиками, які обумовлюють наповненість життєвих смислів у представників різних вікових груп. Наймолодші мігранти (віком 20–29 років) лише у половині випадків повернулися в Україну під впливом сімейних факторів, старші респонденти вказали на відповідну причину у трьох чвертях випадків і більше (табл. 7.1.2).

Таблиця 7.1.1

Причини повернення в Україну зворотних мігрантів, %^{147]}

Причини повернення	%
Родина в Україні вимагала повернутися	31,0
З метою одруження, пошуку чоловіка (дружини)	3,5
Для возз'єднання/ перебування з родиною	11,8
Через розлучення	22,0
Закінчення трудової угоди/припинення моєї роботи в Італії/Польщі	14,6
Відсутність можливості працевлаштуватися в Італії/Польщі; незадоволеність роботою	6,5
Щоб завершити навчання	2,6
Закінчення терміну дії візи / непоновлення дозволу на проживання/ роботу/ вирішення правових питань	17,6
Ностальгія: сум за родиною, друзями, харчуванням, стилем життя, відчуття приналежності до України	19,3
Проблеми зі здоров'ям	5,1
Інше	20,4

Джерело: результати опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

Кожен десятий опитаний, який ще не розміняв четвертий десяток, зауважив, що приїхав назад на батьківщину з огляду на навчальні мотиви, тоді для інших категорій мігрантів вплив цього чинника був непомітним або відсутнім взагалі, що цілком зрозуміло, адже здобуття освіти є важливим кроком для професійного становлення та отримання певного соціального статусу і відбувається у сучасних українських умовах, переважно, на ранніх життєвих етапах. Ностальгія, сум за родиною та інші емоційні причини найчастіше спонукали до повернення найстарших та наймолодших респондентів; значення адміністративних мотивів зменшувалося разом зі зростанням віку опитаних; фінансові та трудові чинники помітно частіше називалися респондентами віком

¹⁴⁷ Сума часток у таблиці більша за 100%, оскільки респонденти могли назвати дві основні причини повернення в Україну

20–29 та 40–49 років.

Таблиця 7.1.2

Причини зворотної міграції представників різних статевих та вікових та поселенських груп¹⁴⁸, %

	Вік				Стать		Тип поселення	
	20–29 років	30–39 років	40–49 років	50+	жінки	чоловіки	село	місто
сімейні	50,0	78,4	86,3	79,5	80,0	64,7	73,5	75,0
фінансові/ трудові	30,2	19,5	29,1	23,7	21,8	30,2	29,3	17,0
навчальні	11,6	2,1	0,6	0,0	3,8	3,1	3,6	3,4
адміністративні/ бюрократичні	26,7	20,3	13,7	11,5	15,1	23,4	19,5	16,6
емоційні	28,5	19,5	12	25,0	23,0	18,0	19,9	23,0
Стиль життя/смаки	1,7	3,4	2,9	0,6	1,8	3,1	6,3	4,2
інше	5,2	8,5	9,1	16,0	9,0	10,2	8,9	10,6

Джерело: результати опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

Статеві відмінності у мотивації респондентів на повернення відрізняються несуттєво. Вмотивованість до повернення жінок дещо частіше обумовлена емоційною складовою та сімейними факторами (табл. 2), серед останніх найпомітніша різниця (у 9,6 в.п.) між представниками різних статей виявляється у питомій вазі опитаних, які вказали на розлучення, як на причину повернення на батьківщину. Представники чоловічої статі трохи частіше вказували на фінансово-трудові та адміністративно-бюрократичні мотиви. Причини повернення респондентів з населених пунктів різних типів суттєво не відрізняються, єдина незначна відмінність у тому, що селяни дещо частіше (на 12,3 в.п.) повертаються з фінансових та трудових причин.

Загалом, як міграції за кордон, так і повернення в Україну, згідно з результатами обстеження ТЕМПЕР, є значною мірою моно-вмотиво-

¹⁴⁸ Сума часток у таблиці більша за 100%, оскільки респонденти могли назвати дві основні причини повернення

ваними: незважаючи на те, що у ході опитування респондентам дозволялося назвати дві причини виїзду та повернення, велика частка опитаних обмежилися озвучуванням лише одного мотиваційного фактору (44,9% стосовно міграції та 45,6% щодо повернення).

Залежно від намірів, очікувань та потреб зворотних мігрантів теоретики розрізняють чотири типи повернення на батьківщину^[149]:

- повернення з невдачі – що стосується осіб, які не змогли успішно інтегруватися у приймаюче суспільство, через упередження, стереотипи, з якими вони зустрілися за кордоном, або з інших причин. Труднощі, з якими вони зустрілися за кордоном, були достатньо сильними, щоб мотивувати їх до повернення на батьківщину;

- повернення з консерватизму охоплює мігрантів, які перед виїздом за кордон мали визначені плани з повернення додому після накопичення достатньої суми грошей для реалізації визначеної на підготовчому етапі стратегії. Ф. Керас (F. Cerrase) говорить про придбання землі як єдиний шлях використання міграційних коштів у цьому разі. Очевидно, що у вибірці, на основі якої здійснював свої узагальнення даний автор, ця стаття видатків була домінуючою, однак у інших контекстах популярності можуть набувати неоднакові типи витрат, наприклад, купівля нерухомості, оплата навчання тощо. Основною характеристикою консервативних поверненців виступає їх прагнення задовольнити особисті потреби та забезпечити членів своєї сім'ї. Їх діяльність не змінює соціальний контекст країни, який залишається таким самим як і до виїзду цієї категорії осіб за кордон.

- повернення через вихід на пенсію стосується випадків, коли працівники-іммігранти повертаються на батьківщину після завершення трудової кар'єри і набуття пенсійних прав.

- повернення з інноваціями здійснює найбільш динамічна категорія працівників, які готові використовувати всі засоби та навички,

¹⁴⁹ Cassarino J.P. Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. International Journal on Multicultural Societies, UNESCO. – 2004. – 6(2). – P. 253–279 [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01237439/document>

отримані за кордоном, для досягнення власних цілей у країні походження. Важливою складовою світогляду цих поверненців виступає їх переконання у тому, що батьківщина пропонує найкращі можливості для задоволення їх очікувань та потреб, а самі вони, використовуючи набутий за кордоном досвід та зароблені кошти, можуть стати агентами позитивних змін у державі.

Розглядаючи мотивацію мігрантів до повернення у руслі вищенаведеної класифікації, двадцять п'ять мотиваційних чинників, наведених в анкеті ТЕМПЕР, були розподілені на чотири категорії, кожна з яких відповідає певному типу повернення (табл. 7.1.3). Деякі причини повернення було важко віднести до конкретної категорії, оскільки вони об'єднували декілька факторів різного характеру, наприклад: «відмова у поновленні дозволу на проживання/дозволу на роботу або закінчення терміну дії візи» та «не зміг/ змогла закінчити навчання/ закінчення навчання за кордоном». Очевидно, що перша частина зазначених прикладів описує випадки повернення з невдачі, а друга – з консерватизму. Неможливість розділення цих варіантів деякою мірою впливає на точність визначення розміру різних груп українських поверненців, проте, враховуючи непопулярність цих варіантів серед респондентів, зазначений вплив є мінімальним.

Таблиця 7.1.3

Групування причин повернення зворотних трудових мігрантів

<i>Тип повернення</i>	<i>Причини повернення, що відповідають даному типу</i>
Повернення з невдачі	Розлучення/закінчення шлюбних стосунків; Відмова у поновленні дозволу на проживання/дозволу на роботу або закінчення терміну дії візи; Видворення/реадмісія/переміщення; Шлюбному партнеру/родині не надали візу для возз'єднання /або їх видворили з країни; Відсутність можливості працевлаштуватися за кордоном; Нестабільна робота, низька заробітна плата за кордоном;

Таблиця 7.1.3 (Продовження)

Повернення з невдачі	Незадоволення моєю роботою за кордоном; Бізнес не дуже добре розвивається за кордоном; Нестача фінансових ресурсів для перебування за кордоном; Низька вартість життя в Україні / висока вартість життя за кордоном; Недоброзичливі люди за кордоном; Відчував жорстоке поводження/дискримінацію за кордоном; Не сподобалося середовище для проживання моєї родини; Проблеми зі здоров'ям; Війна / Конфлікт; Політичні причини; Хотів втекти від особистих проблем;
Повернення з консерватизму	Родина в Україні вимагала повернутися; Родина в країні працевлаштування вимагала повернутись; З метою одруження, пошуку чоловіка (дружини); Для возз'єднання/ перебування з родиною; Щоб поновити документи / вирішити правові питання; Скористався спрощеною програмою повернення; Закінчення трудової угоди/припинення моєї роботи за кордоном; Моя фірма/роботодавець наказав/запропонував мені переїхати до України; Тут (в Україні) моє місце / я частина цього місця; Ностальгія: сум за родиною / друзями / харчуванням / стилем життя; Спосіб життя/соціальна поведінка (не подобається за кордоном/ подобається в Україні); Вже досить довго прожив/ла за кордоном; Не зміг закінчити навчання/ закінчення навчання за кордоном; Я повинен накопичувати / матиму кращу пенсію в Україні; Щоб завершити навчання;
Повернення через вихід на пенсію	Вихід на пенсію; Я виконав вимоги, щоб перевести пенсію в Україну ;
Повернення з інноваціями	Щоб полегшити доступ до (кращої) освіти для моїх дітей; З метою просування службою /підвищення перспектив кар'єрного зростання; Отримав/ла гарну пропозицію роботи в Україні; Щоб почати/продовжити/ контролювати бізнес в Україні; Перспективи кращого рівня життя в Україні;

Таблиця 7.1.3 (Продовження)

Повернення з інноваціями	Хочу зробити внесок у розвиток своєї країни; Щоб розпочати навчання; Для стажування/проходження навчального курсу.
--------------------------	--

Джерело: авторське групування на основі анкети опитування ТЕМПЕР

Результати здійсненого групування респондентів показують, що найчисленнішу категорію (63,4%) зворотних мігрантів складають консервативні поверненці, друге за поширенням (31,7%) є повернення з невдачі, водночас повернення з інноваціями, яке є найбажанішим варіантом для держави, практикували лише 4,9% респондентів. Жоден з опитаних не назвав причинами повернення фактори, пов'язані з виходом на пенсію, однак, ймовірно це означає не відсутність такої стратегії поведінки взагалі, а її модифікацію відповідно до українських реалій: коли низький рівень життя підтримує населення у постійному тону-сі стосовно можливості потенційного закордонного заробітку. У таких умовах завершення трудової кар'єри ніколи не визначається наперед, а може бути зафіксованим лише постфактум.

Поширення визначених типів повернення серед представників різних статей та типів населених пунктів є майже ідентичним. Серед осіб, які мають досвід працевлаштування в Італії, дослідження зафіксувало трохи більше (на 5,8 в.п.) консервативних поверненців, у той час як опитані, які працювали в Польщі, дещо частіше опинялися у категоріях «поверненців з невдачі» та «поверненців з інновацій». Серед високоосвічених респондентів частка осіб з інноваційним типом повернення є, очікувано, вищою, а стратегія повернення з невдачі – менш розповсюдженою (табл. 7.1.4). У розрізі аналізу вікових характеристик опитаних інноваційні поверненці частіше зустрічаються серед молодших та середніх вікових груп, однак це перевищення не таке суттєве, як можна було очікувати: трохи більше половини цієї категорії осіб ще не відсвяткували сорокаріччя.

Таблиця 7.1.4

Розповсюдженість різних типів повернення залежно від рівня освіти респондентів, %

	<i>Повернення з невдачі</i>	<i>Повернення з консерватизму</i>	<i>Повернення з інноваціями</i>
Середня освіта	35,6	61,9	2,5
Вища освіта	27,9	64,9	7,2

Джерело: результати опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

Кожна з областей України, яка потрапила в обстеження ТЕМПЕР, має різний інноваційний потенціал серед респондентів. На Івано-Франківщині та Львівщині частка опитаних з відповідним типом повернення становить 7,4% та 6,6% відповідно. Майже половина (47,2%) мігрантів з Тернопільської області повернулися додому через мотивацію невдачі. Натомість мешканці Чернівецької області виявилися досить згуртованими навколо консервативного типу повернення.

Найбільший вплив на розповсюдження мотивації інноваційного повернення чинять фактори родинного характеру: за відсутності шлюбного партнера та дітей опитані повідомляли про цей варіант повернення помітно частіше (табл. 7.1.5). Очевидно виконання шлюбних та батьківських обов'язків в українських реаліях вимагає залучення такої кількості особистісних ресурсів, що особи вимушено залишаються осторонь інші життєві сфери. За таких умов вступає у дію дихотомічний механізм протиставлення сім'ї та кар'єри. Повернення з невдачі має місце однаково часто серед осіб з позитивною та негативною мотивацією до виїзду за кордон (34,2% та 32,1% відповідно). Натомість важливою характеристикою повернення мігрантів, вмотивованих до закордонного працевлаштування прагненням до успіху, є підвищена частка серед них поверненців з інноваціями (11,1%). Відповідний показник серед втікачів від невдач становив лише 2,8%.

Таблиця 7.1.5

Розповсюдженість різних типів повернення залежно від наявності подружжя та дітей у респондентів, %

	<i>Повернення з невдачі</i>	<i>Повернення з консерватизму</i>	<i>Повернення з інноваціями</i>
Перебувають у шлюбі	29,9	68,0	2,1
Не перебувають у шлюбі	34,6	56,5	8,9
Мають дітей	31,8	66,7	1,5
Не мають дітей	31,7	57,6	10,7

Джерело: результати опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

Переважна більшість опитаних задоволені своїм рішенням повернутися в Україну: майже третина (31,1%) – задоволені повністю, ще 41,9% – більшою мірою (рис. 7.1.1).

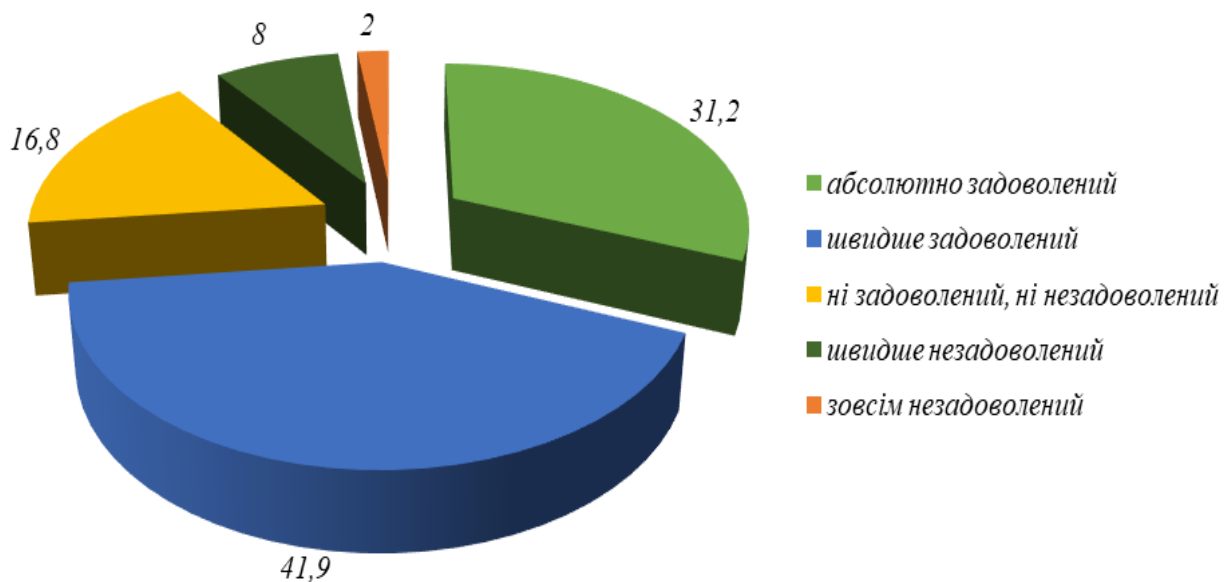

Рисунок 7.1.1 Розподіл відповідей респондентів на запитання «Чи задоволені Ви своїм рішенням повернутися до України?», %

Джерело: результати опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

Лише 10,0% респондентів висловили повне або часткове незадоволення своїм рішенням про повернення. Різниця між рівнем задоволення від повернення на батьківщину між представниками різних вікових

та статевих груп виявилася несуттєвою; респонденти з досвідом перебування в Італії висловлювали (повне або часткове) незадоволення від повернення в Україну частіше у порівнянні з поверненнями з Польщі (14,1% та 5,9% відповідно); майже така сама різниця між частками незадоволених респондентів з сільських населених пунктів та міст (7,8% та 14,0% відповідно).

Поверненці з консерватизму висловлювали задоволення поверненням на Батьківщину найчастіше (34,5% повністю задоволені прибуттям додому, 43,6% – більшою мірою). Особи, які завершили закордонне працевлаштування через мотивацію невдачі, висловлювали незадоволення прибуттям на батьківщину частіше, ніж інші групи опитаних (у 14,8% випадків). Відповідна частка серед поверненців інших груп була майже удвічі меншою.

Дослідження зафіксувало деяку різницю в оцінюванні мігрантами свого повернення залежно від тривалості їх перебування за кордоном. Респонденти, які працювали в Італії або Польщі довше року, у порівнянні з короткостроковими мігрантами, частіше висловлювали повне або часткове незадоволення реалізацією свого рішення про повернення і рідше – повне задоволення. Очевидно, що тривала відсутність на батьківщині означає підвищений рівень адаптації за кордоном, наявність міцніших зв'язків у країні вселення і, відповідно, їх ослаблення в Україні та низку інших чинників, що визначають задоволеність від повернення.

Переважає більшість зворотних мігрантів на момент повернення в Україну мали конкретне уявлення про тривалість майбутнього перебування на батьківщині, лише кожен десятий опитаний з міграційним досвідом заявив про протилежне, причому зі зростанням віку респондентів питома вага осіб з невизначеними намірами стабільно зменшувалася. Чверть опитаних (25,3%) пов'язували своє повернення

із завершенням «міграційної кар'єри»; кожен третій (32,1%) планував пробути на батьківщині від трьох місяців до року, майже кожен четвертий (22,6%) – понад рік, але не назавжди. Лише незначні контингенти (2,4%) мали наміри пробути в Україні менше трьох місяців.

Настанови представників різних статей щодо запланованої тривалості перебування в Україні після повернення відрізнялися несуттєво. У розрізі типів населених пунктів – городяни дещо частіше заявляли про свої наміри остаточного повернення, а селяни – про плани перебування на батьківщині більше року, але не постійно. Серед поверненців з Польщі частка осіб, які планували знаходитись в Україні від трьох до дванадцяти місяців, була на 9,4 в.п. вищою у порівнянні з тими, хто працював в Італії, і становила 36,8%, натомість серед останніх було більше осіб, які заявили про остаточне повернення, що підкреслює різницю у характері міграційних поїздок наших співвітчизників до визначених країн, де перебування у Польщі частіше мають короткотривалий та повторюваний характер.

Беручи до уваги провідну роль сімейних факторів у мотивації мігрантів до повернення, цілком очевидною виступає наявність їх впливу на визначення тривалості бажаного перебування після прибуття на Батьківщину. Неодружені та бездітні респонденти на момент повернення удвічі частіше, у порівнянні з одруженими та тими, які мають дітей, не мали чіткого уявлення про тривалість перебування на батьківщині після прибуття з-за кордону (рис. 7.1.2). Крім того, серед респондентів, які мають шлюбного партнера та нащадків, помітно вищою була частка осіб, які озвучили плани щодо остаточного повернення. Чисельність дітей також впливала на заплановану тривалість перебування в Україні після повернення: одnodітні респонденти повідомляли про те, що повернулися назавжди, рідше ніж дводітні поверненці (27,3% та 33,2% відповідно). Натомість опитані, які мали трьох і більше дітей, обирали

варіант такої відповіді лише у 14,0% випадків.

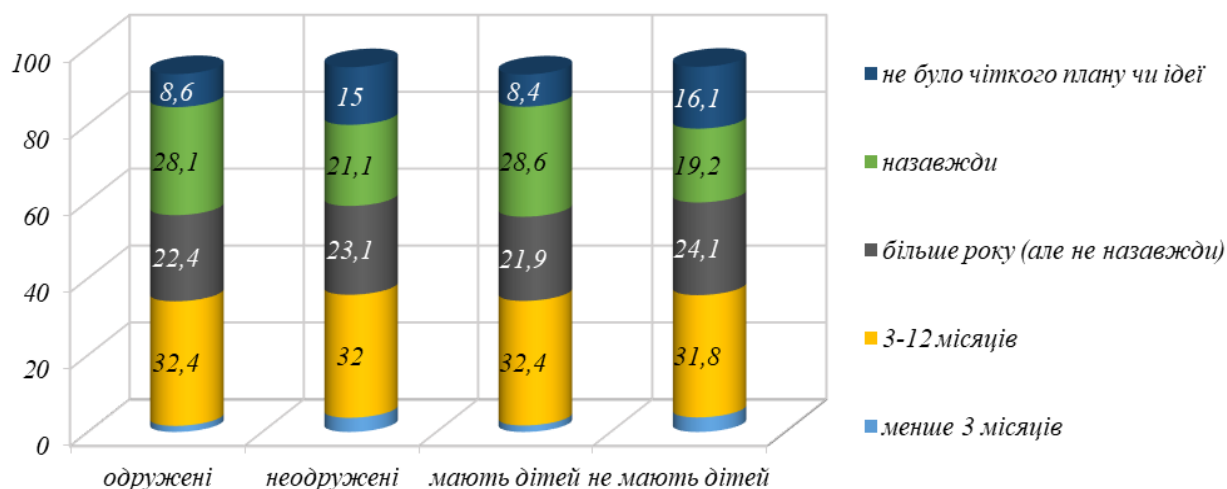

Рисунок 7.1.2 Розподіл респондентів залежно від наявності дітей, шлюбного партнера та відповіді на запитання: «На момент Вашого повернення як довго Ви планували залишатися в Україні?», %

Джерело: результати опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

Частка респондентів, які на момент повернення планували залишитися в Україні назавжди, збільшувалася паралельно до зростання тривалості перебування за кордоном: серед осіб, які працювали за межами країни від двох до п'яти місяців, відповідна частка становила 21,1%, поміж респондентів, зайнятих в Італії або Польщі строком від п'яти до дванадцяти місяців – 26,5%, понад рік – 30,7%. Поверненці з консерватизму планували залишитись в Україні назавжди дещо частіше, ніж інші групи опитаних: вони повідомили про це у 28,0% випадків, натомість серед поверненців з невдачі відповідна частка була на 6,1 в.п. нижчою.

В сучасних умовах велика кількість теоретичних та практичних розробок з міграційної проблематики наголошують на зв'язках між міграціями та соціально-економічним розвитком, прослідковують роль зворотних мігрантів як можливих агентів позитивних зрушень для країн свого походження. За таких умов те, що лише чверть усіх повернен-

ців на момент прибуття на Батьківщину мають наміри залишитись тут назавжди, показує, що потенціал позитивних змін в результаті зворотної міграції є досить обмеженим. Крім того, серед остаточно повернутих більше двох третин – це особи, які повернулися з консерватизму, трохи більше чверті – зробили це через невдачі за кордоном, і лише 2,8% повернулися з інноваціями. Це є тривожним знаком для держави, оскільки переважна більшість мігрантів не мають чіткого налаштування на постійне повернення і повну самореалізацію в Україні, вони перебувають у невизначеному положенні стосовно вибору найкращого для себе місця проживання. З другого боку, така невизначеність дає підстави для певного оптимізму, оскільки мігранти виїжджають не назавжди, підтримують міцні зв'язки з Батьківщиною. Тобто, існує надія на їх повернення залучення до розбудови власного краю. У сучасній міграційній літературі застосовується поняття «війни або змагання за таланти»^[150], що позначає конкуренцію країн світу у боротьбі за кваліфікований людський капітал, який на сьогодні є одним з найважливіших факторів прогресу. У такому ракурсі найважливіше завдання для України – повернути власних громадян, які працюють за кордоном, та забезпечити їм гідні умови для праці та проживання, щоб їх діяльність, у свою чергу, сприяла розбудові країни.

Статева структура всіх зворотних мігрантів, охоплених дослідженням, та тих, хто повернувся назавжди, майже ідентична: серед обох підгруп переважають жінки (60,1% та 61,5% відповідно). Дуже схожим є також розподіл обох категорій залежно від типу населеного пункту з незначною перевагою селян (64,1% та 58,3% відповідно). Стосовно вікового розподілу зазначених груп, то серед опитаних, які повернулися назавжди, помітно меншою є частка наймолодших контингентів,

¹⁵⁰ Майданік І.П. Сучасні риси висококваліфікованої міграції в Україні та світі: основні тенденції та структура // Україна: аспекти праці. – 2018. – №2. – С. 43

і помітно більшою – питома вага найстарших. Середній вік остаточних поверненців є найбільшим і становить 42,7 року (рис. 7.1.3); наймолодшими (34,3 роки) є ті, хто повернувся на найкоротший термін; відповідний показник для опитаних, які після повернення в Україну планували тут знаходитися від трьох до дванадцяти місяців та більше року, але не назавжди, є майже однаковим (38,9 та 38,8 року). Також порівняно молодими (36,4 роки) виявилися особи, які не визначилися стосовно тривалості свого повернення, очевидно, що багато з них – це молодь, у якої ще не сформувалися чіткі преференції щодо бажаного місця проживання та працевлаштування.

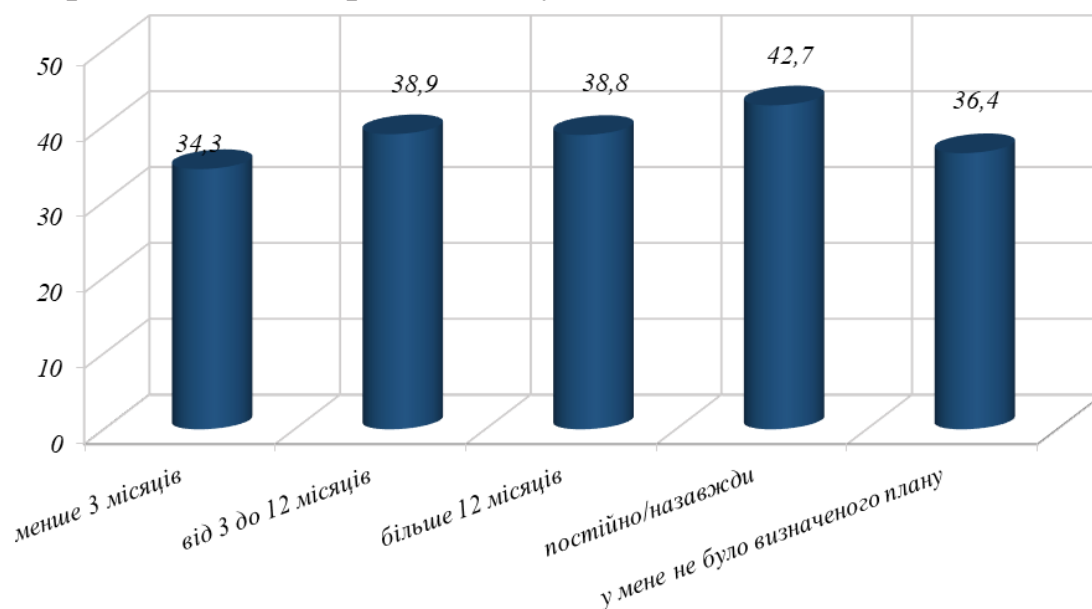

Рисунок 7.1.3 Середній вік зворотних мігрантів залежно від відповіді на запитання: «На момент вашого повернення, як довго ви планували залишатися в Україні?», років

Джерело: результати опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

З огляду на те, що третина остаточних поверненців перебували у віці понад 50 років, очевидно, що помітна частина таких осіб формується у результаті так званого «повернення через вихід на пенсію»^[151], хоча самі мігранти не обирають такий варіант відповіді, описуючи причини

¹⁵¹ Cassarino J.P. Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. International Journal on Multicultural Societies, UNESCO. – 2004. – 6(2). – P. 253–279 [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01237439/document>

завершення закордонного працевлаштування. Певна частина старших респондентів все ще можуть здійснювати трудову та соціальну активність на батьківщині, робити важливий внесок у розбудову держави, однак в цілому інвестиційний, інноваційний та трудовий потенціал цієї категорії осіб є великою мірою вичерпаним.

Прихильники так званої нової економіки трудової міграції стверджують, що рішення як про міграцію за кордон, так і про повернення на батьківщину приймається не окремим мігрантом, а є спільною ухвалою всього домогосподарства. Результати обстеження ТЕМПЕР підтверджують, що така практика є досить поширеною серед українців, оскільки 40,2% опитаних зазначили, що рішення про їх повернення до України було прийнято ними за участі інших осіб. Однак більше половини респондентів все ж зазначили, що їх рішення про повернення додому було цілком самостійним. Невелика частка (4,1%) опитаних поінформували, що рішення про повернення приймалося цілковито іншими особами; такі респонденти переважно працювали в Італії, декілька осіб з них були депортовані, інші – були змушені повернутися через сімейні зобов'язання або фінансові чи адміністративні складнощі.

Городяни, жінки та респонденти, які працювали в Італії, більшою мірою враховували думку інших осіб при прийнятті рішення про повернення в Україну, однак зазначена різниця з носіями протилежних ознак є незначною (6–7 в.п.). У віковому розрізі опитування показало, що наймолодші респонденти (20–29 років) вирішуючи повернутися найчастіше спиралися лише на власну думку, далі зі зростанням віку підвищувалася роль інших осіб при ухваленні такого рішення, яка знову починала дещо слабшати для найстарших респондентів (віком 50 років і старше) (табл. 7.1.6). Така ситуація пояснюється особливостями сімейних зобов'язань у населення різних вікових груп, наймолодші респонденти часто ще не перебувають у шлюбі та не мають дітей, тому

почуваються вільними самотійно визначати напрям своєї життєвої траєкторії. Діти найстарших опитаних уже вийшли з малолітнього віку і не потребують батьківського піклування, натомість середній вік є часом найбільшої активності з побудови сімейних стосунків, народження та виховання наступних поколінь, що очевидно впливає і на формування міграційної поведінки. Доволі промовистим виглядає той факт, що як наявність дітей, так і наявність шлюбного партнера, впливала на рівень самотійності при прийнятті рішення про завершення міграції і повернення на батьківщину однаковим чином. Серед двох підгруп респондентів, які не мали дітей та не перебували у шлюбі на момент опитування, лише трохи більше чверті брали до уваги думку інших осіб, вирішуючи повернутися до України. Натомість одружені респонденти та ті, які мали дітей, надали подібну відповідь майже у половині випадків.

Таблиця 7.1.6

Розподіл відповідей респондентів на запитання «Рішення про повернення до України було прийнято вами самотійно або за участі інших осіб?» залежно від віку, шлюбного стану та наявності дітей, %

	<i>Повністю мною</i>	<i>Повністю іншими людьми</i>	<i>Мною та іншими</i>
<i>вікові групи</i>			
20-29 років	61,8%	2,5%	35,7%
30-39 років	57,4%	3,4%	39,2%
40-49 років	46,5%	7,5%	46,0%
50 років і старші	55,1%	3,2%	41,7%
<i>перебування у шлюбі</i>			
перебуває у шлюбі	46,6%	3,9%	49,5%
не перебуває у шлюбі	68,9%	4,5%	26,6%
<i>наявність дітей</i>			
є діти	48,4%	4,2%	47,4%
немає дітей	68,8%	3,7%	27,5%

Джерело: результати опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

Різні групи поверненців демонстрували неоднакові стратегії прийняття рішення про завершення закордонного працевлаштування. Особи, для яких характерна мотивація невдачі, у більшості випадків (61,2%) приймали рішення про повернення одноосібно, так само чинили понад дві третини інноваційних поверненців. Натомість серед поверненців з консерватизму частки осіб, які приймали самостійне і колегіальне рішення про завершення закордонного працевлаштування, були майже однаковими (49,0% та 46,1% відповідно).

У регіональному розрізі поведінка респондентів з Чернівецької області щодо самостійності прийняття рішення про повернення суттєво відрізнялася від опитаних в інших областях. У Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях близько двох третин респондентів зазначили, що вирішили повернутися самостійно, незначні частки (2,7–8,6%) повернулися через рішення інших осіб, інші – приймали відповідну ухвалу спільно з іншими особами. Натомість у Чернівецькій області розподіл відповідей був протилежним (рис. 7.1.4).

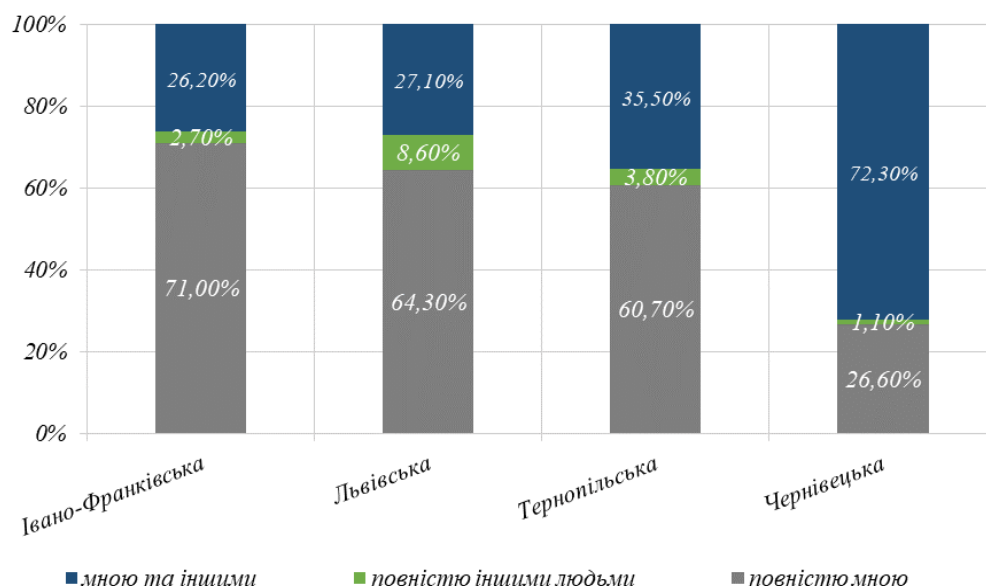

Рисунок 7.1.4 Розподіл респондентів залежно від області опитування на відповіді на запитання «Рішення про повернення до України було прийнято вами самостійно або за участі інших осіб?», %

Джерело: результати опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

За своєю статеві-віковою та поселенською структурою, розподілом опитаних між країнами призначення, всі області, охоплені дослідженням, відрізняються несуттєво; у Чернівецькій області дослідження виявило дещо більше респондентів з дітьми, однак це перевищення не є дуже великим, тому пояснити таку відмінність у поведінкових стратегіях щодо повернення серед мешканців визначеного регіону за допомогою інформації лише з аналізованого обстеження неможливо, для вирішення цього питання необхідно проводити подальші поглиблені дослідження.

На момент повернення в Україну у більшості респондентів на батьківщині перебували батьки, майже у половини – подружжя, у третини – неповнолітні діти, майже у кожного п'ятого – дорослі нащадки, у досить помітної частини опитаних – брати та сестри (табл. 7.1.7). Разом з тим, лише незначні частки респондентів на момент повернення залишили за кордоном членів родини. Така картина ілюструє, що у ситуації вибору респондентом майбутнього місця проживання між країною призначення та батьківщиною, Україна залишається потужним фактором тяжіння за рахунок сімейних зв'язків. Цей висновок стосується лише вибіркової сукупності обстеження ТЕМПЕР (тобто тих осіб, які вже повернулися після працевлаштування з-за кордону) і не може поширюватися на всі категорії мігрантів. Зазначена інформація, отримана у ході цього дослідження, не заперечує поширеності возз'єднання українських родин за кордоном на постійній основі, масштабних процесів сімейної міграції, коли за кордон виїжджають домогосподарства у повному складі. Для аналізу згаданих процесів необхідно здійснювати спеціальні дослідження враховуючи специфіку конкретних міграційних потоків при формуванні вибірки.

Таблиця 7.1.7

Місце проживання родичів та важливих для респондентів осіб на момент їх повернення в Україну, %

	<i>На момент повернення проживали в Україні</i>	<i>На момент повернення проживали в країні працевлаштування</i>	
		<i>Так</i>	<i>Так, але повернулися разом з респондентом</i>
Батько	66,8	1,2	0,1
Мати	78,6	5,9	0,3
Брат(и)	40,2	2,9	0,5
Сестра(и)	41,6	4,3	0,3
Чоловік/дружина	47,6	3,7	2,0
Неповнолітні діти	34,6	0,4	0,7
Повнолітні діти	21,8	1,5	0,1
Інші особи, важливі для респондента	80,0	23,7	1,5

Джерело: результати опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

Таким чином, дослідження ТЕМПЕР дало змогу виокремити декілька типів повернення українських трудових мігрантів на батьківщину. Найпоширенішим видом зворотної міграції є повернення з консерватизму, майже третина респондентів повернулися через невдачу, повернення з інноваціями здійснив лише кожен двадцятий опитаний. Наявність стратегії повернення через вихід на пенсію можна виявити з інформації проекту ТЕМПЕР лише опосередковано, через дослідження ре-еміграційних намірів найстарших респондентів, оскільки у процесі самовизначення мотивів повернення жоден зі зворотних мігрантів не вказав пенсійний чинник. Рішення про завершення закордонного працевлаштування приймалися мігрантами одноосібно або за участі інших осіб.

7.2 Продовження міграційної біографії: реміграційний потенціал зворотних мігрантів

Згідно з результатами дослідження ТЕМПЕР, категорія опитаних зворотних мігрантів розділилася на дві майже однакові за розміром групи стосовно їх планів поїхати за кордон у наступні п'ять років або залишитися на батьківщині (47,2% та 43,6% відповідно), майже кожен десятий – не визначився з відповіддю на це запитання. Зазначений розподіл для різних груп поверненців був майже однаковим. Показовим є те, що ситуація щодо міграційних намірів у визначений термін для опитаних осіб, які не мають досвіду працевлаштування за кордоном, кардинально відрізнялася: залишитися в Україні планують майже дві третини (65,8%), а поїхати за кордон – лише трохи більше чверті (26,9%). Такі дані вкотре підтверджують той факт, що в Україні поширеною є практика повторюваних поїздок за кордон і наявність міграційного досвіду в особі збільшує ймовірність її майбутнього виїзду з країни на певний термін або назавжди.

Співвідношення між намірами та діями, розглянуте у п'ятому розділі монографії, передбачає, що за певних умов вони можуть не співпадати, враховуючи наявні ресурси, ситуацію в країні походження та призначення та інші фактори.

Враховуючи цю обставину, у ході дослідження вищенаведені настанови респондентів було уточнено запитанням щодо реальної ймовірності виїзду за кордон протягом найближчих двох років (даний часовий горизонт було зменшено з п'яти до двох років, враховуючи припущення, що реальні настанови втілюються у життя протягом найближчого часу, а не відкладаються на віддалену перспективу). Незважаючи на зміну фокусу запитання з виявлення бажань до дослідження настанов реальної поведінки та скорочення часового періоду, отримана інформація є досить схожою: про високу ймовірність виїзду за кордон у най-

ближчі два роки заявили майже половина зворотних мігрантів і лише кожен шостий респондент без міграційного досвіду (рис. 7.2.1).

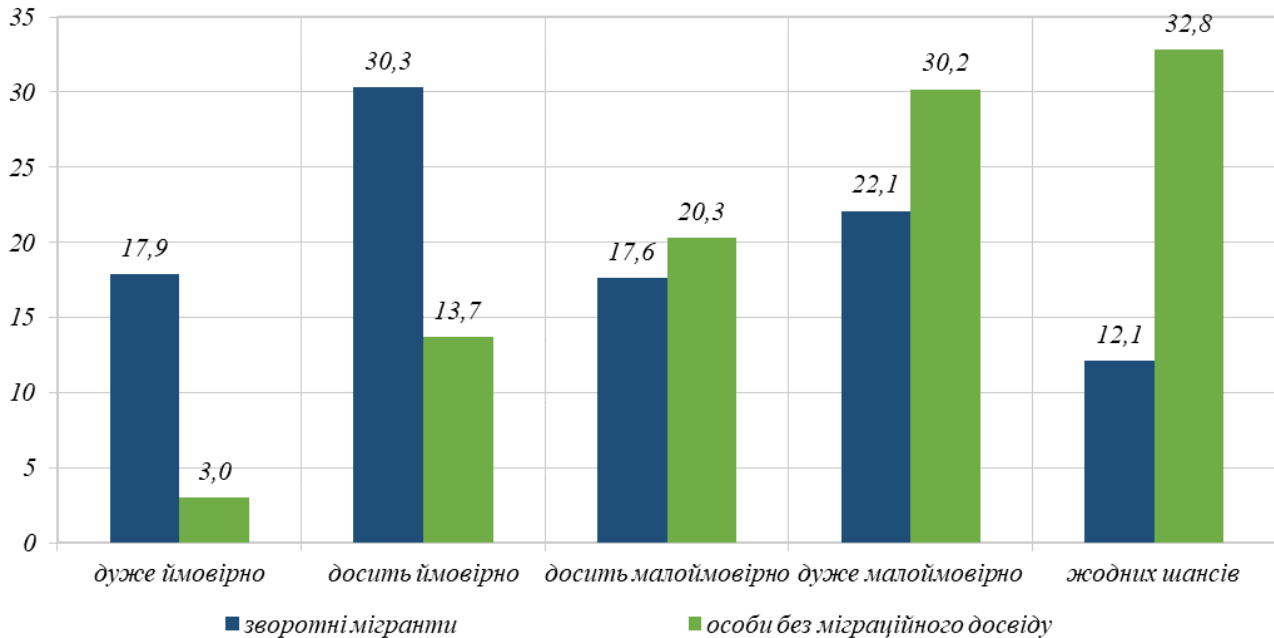

Рисунок 7.2.1 Розподіл відповідей респондентів на запитання «Наскільки ймовірно те, що ви поїдете за кордон у найближчі 2 роки?» залежно від наявності міграційного досвіду, %

Джерело: результати опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

Для розбудови держави важливо не лише визначити чисельність осіб, які мають наміри до закордонного працевлаштування, а також виявити їх структуру залежно від основних демографічних критеріїв. Досліджуючи віковий розподіл зворотних мігрантів дослідження ТЕМПЕР виявило катастрофічну ситуацію, коли більше половини осіб наймолодших вікових груп (20–29 років) з великою ймовірністю^[152] знову їдуть за кордон у найближчі два роки (табл. 7.2.1). Серед осіб відповідного віку у середовищі немігрантів згадана частка була майже втричі меншою. Таким чином, молодь із західних регіонів України, яка спробувала виїжджати на закордонне працевлаштування, у більшості випадків схильна дотримуватися цієї стратегії зайнятості у майбутньому. Серед респондентів, які не мають досвіду закордонного працев-

¹⁵² Йдеться про варіанти відповіді «дуже ймовірно» і «достить ймовірно»

лаштування, схильні до виїзду більшою мірою ті особи, які раніше вже перебували за межами держави з іншою метою та мають закордонний паспорт. Останнє може свідчити як про наявність міжнародного туристичного досвіду, так і про початок практичного втілення висловлених намірів про виїзд за кордон у найближчі два роки.

Таблиця 7.2.1

Розподіл різних респондентів залежно від віку, наявності досвіду працевлаштування за кордоном та відповіді на запитання «Наскільки ймовірно те, що ви поїдете за кордон у найближчі 2 роки?», %

	<i>Дуже ймовірно</i>	<i>Досить ймовірно</i>	<i>Досить мало ймовірно</i>	<i>Дуже мало ймовірно</i>	<i>Жодних шансів</i>
<i>Зворотні мігранти</i>					
20–29 років	25,8	33,1	14,6	19,2	7,3
30–39 років	14,8	30,0	19,0	22,9	13,3
40–49 років	19,1	28,0	20,4	21,7	10,8
50 років і старші	13,9	29,5	16,3	24,7	15,6
<i>Немігранти</i>					
20–29 років	4,0	16,8	20,8	31,7	26,7
30–39 років	4,4	13,3	20,4	24,8	37,1
40–49 років	3,0	12,9	19,8	31,7	32,6
50 років і старші	1,3	12,1	20,8	32,2	33,6

Джерело: результати опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

У середовищі осіб, які жодного разу не виїжджали за кордон з метою працевлаштування, помітна чітка тенденція до зменшення питомої ваги тих, хто з великою ймовірністю поїде у найближчий час за кордон, паралельно до зростання віку опитаних. Натомість у групі зворотних мігрантів ситуація дещо відрізняється: найвище значення цього показника серед молодших респондентів, помітно зменшується після досягнення ними тридцятирічного віку і стабілізується на приблизно одна-

ковому рівні для всіх інших вікових груп (табл. 7.2.1).

Для нашої держави, яка вже відчуває брак трудових ресурсів внаслідок зменшення загальної чисельності населення і деформації його вікової структури, надзвичайно несприятливим фактором виступає бажання великої частини зворотних мігрантів знову вирушити на роботу за кордон. Особливе занепокоєння викликає той факт, що, згідно з результатами опитування ТЕМПЕР, майже половина поверненців з інноваціями висловили високу ймовірність подальших виїздів за межі України з трудовою метою протягом найближчих двох років. Доволі високий показник реміграційних намірів серед поверненців з невдачі (42,8% з них з великою ймовірністю знову поїдуть за кордон у найближчі два роки) свідчить про те, що труднощі, з якими вони стикалися за кордоном, є не набагато серйознішими за основні характеристики їх проживання на батьківщині. До вибірки, напевно, не потрапили жертви торгівлі людьми та жорстких форм трудової експлуатації. Водночас, хоча традиційні для мігрантів зусилля з адаптації за кордоном виявилися для цієї категорії осіб занадто складними, щоб продовжувати попереднє перебування в Італії або Польщі, вони не стали на заваді планування наступних тимчасових виїздів за межі країни. Найвища частка осіб (14,8%), які в будь-якому разі не мають намірів виїжджати за кордон у найближчий час, була зафіксована серед осіб, вмотивованих до повернення чинниками консерватизму. Водночас частка потенційних ремігрантів серед зазначеної категорії осіб майже така сама як і поміж поверненців з невдачі (44,5%).

Незважаючи на наявність значної різниці у намірах щодо виїзду за кордон у найближчі роки у зворотних мігрантів та респондентів без міграційного досвіду, структура мотиваційних чинників, що обумовлюють як виїзд за кордон, так і бажання залишитись на батьківщині в обох категоріях опитаних є досить однорідною. Так, переважна біль-

шість з тих, хто висловили високу ймовірність свого майбутнього виїзду за кордон, сформуvalи такі наміри, виходячи з фінансових чи трудових причин, найважливішими причинами для того, щоб залишитись на батьківщині, є сімейні фактори (табл. 7.2.2). Такі дані обстеження збігаються з інформацією, наведеною у попередніх підрозділах щодо причин уже здійснених міграції та повернення. Таким чином, незважаючи на те, йдеться про реалізовані міграції чи потенційні, для різних категорій респондентів сімейні зв'язки є фактором, що закріплюють людей в місцях проживання, а трудові – змушують до виїзду за кордон.

Таблиця 7.2.2

Причини запланованого виїзду за кордон у найближчі два роки або відмови від нього, %

	<i>Причини залишитись в Україні у наступні два роки</i>		<i>Причини запланованого виїзду за кордон у наступні два роки</i>	
	<i>Зворотні мігранти</i>	<i>Немігранти</i>	<i>Зворотні мігранти</i>	<i>Немігранти</i>
Сімейні	47,3	44,3	10,9	11,9
Фінансові/ трудові	14,2	16,4	72,6	71,9
Навчальні	0,4	1,1	—	—
Адміністративні бюрократичні	4,6	2,4	0,6	
Емоційні	13,9	14,4	1,8	2,7
Спосіб життя/ смаки	4,7	6,5	11,5	10,8
Інше	14,9	14,9	2,6	2,7

Джерело: результати опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

Серед сімейних чинників, які закріплюють респондентів в Україні, найбільший вплив на обидві категорії респондентів здійснюють бажання не розлучатися з родиною, потреба дбати про членів сім'ї (батьків чи неповнолітніх дітей) та тиск з боку сім'ї, щоб залишитись в Україні.

Серед фінансових та трудових причин респонденти найчастіше згадували наявність власного бізнесу в Україні. Показово, що наявність роботи, або пропозиції щодо роботи на національному ринку праці, за свідченням опитаних, не є стримуючим фактором від виїзду за кордон, що, очевидно, пов'язано з якістю робочих місць на батьківщині, низькою заробітною платою та відсутністю перспектив її покращення. Особи, які не мають досвіду закордонного працевлаштування, повідомляли інтерв'юерам, що не планують виїжджати за кордон, зважаючи на низьку вартість життя в Україні та високі витрати на життя за кордоном. Натомість респонденти, які вже працювали в Італії або Польщі, у своїх відповідях цей чинник майже не згадували, що очевидно свідчить про те, що українці апріорі схильні переоцінювати вартість життя у європейських країнах. Серед емоційних чинників представники обох груп опитаних найчастіше згадували про почуття приналежності до рідного краю. Серед чинників іншого характеру респонденти називали проблеми зі здоров'ям, старшим опитаним на заваді нерідко стояв вік.

Фінансові та трудові чинники, що мотивують респондентів до виїзду за кордон у найближчій перспективі, найчастіше втілюються у вигляді нестабільної роботи, низької заробітної плати в Україні або незадоволеності іншими параметрами працевлаштування на національному ринку праці. Зворотні мігранти відмічали також відсутність можливості працевлаштування взагалі, тоді як особи без міграційного досвіду цей чинник згадували помітно рідше. Серед причин соціального характеру останні називали сприятливий для них спосіб життя за кордоном, а немігранти – бажання спробувати щось нове.

Сімейна структура опитаних, які мають наміри поїхати за кордон у найближчі два роки, підтверджує роль сімейних факторів у закріпленні респондентів на батьківщині. Причому наявність дітей чинить помітніший вплив, аніж факт перебування у шлюбі. Питома вага

респондентів, які поінформували дослідників про повне несприйняття ними виїзду за кордон протягом наступних двох років, серед осіб, які мають дітей, була у 2,3 раза вищою у порівнянні з бездітними опитаними (табл. 7.2.3). Частка потенційних (ре)мігрантів є, зворотним чином, більшою серед респондентів, які не мають нащадків. Подібний зв'язок спостерігається також залежно від наявності шлюбного партнера в опитаних. Варто зауважити, що наявність дітей стримує від виїзду за кордон осіб без міграційного досвіду більшою мірою, ніж респондентів, які вже мають досвід закордонного працевлаштування. Останні, очевидно, або вже мають досвід дистанційного батьківства, або більшою мірою уявляють як можна пов'язати перебування за кордоном з виконанням батьківських обов'язків.

Таблиця 7.2.3

Розподіл респондентів залежно від наявності шлюбного партнера, дітей та відповіді на запитання «Наскільки ймовірно те, що Ви поїдете за кордон у найближчі два роки?», %

	<i>мають дітей</i>	<i>не мають дітей</i>	<i>мають шлюбного партнера</i>	<i>не мають шлюбного партнера</i>
дуже ймовірно	11,7	14,2	12,1	13,3
досить ймовірно	18,6	32,3	18,7	30,4
досить малоймовірно	18,4	19,8	19,5	18,1
дуже малоймовірно	26,7	21,7	27,8	20,7
жодних шансів	24,6	11,9	21,9	17,5

Джерело: результати опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

Серед зворотних мігрантів, які у найближчі два роки планують знову виїхати за кордон, більше половини опитаних (60,1%) мають наміри повторити поїздки до тієї країни, де вони працювали минулого разу, кожен п'ятий (20,5%) – поїхати в іншу європейську державу, кожен

десятий ще не визначився з напрямком. Частка осіб з невизначеними намірами щодо країни майбутнього виїзду серед немігрантів є вдвічі більшою у порівнянні з поверненнями, очевидно, що наявний досвід закордонного працевлаштування виступає уточнюючим фактором для майбутніх міграційних планів. Майже дві третини опитаних без міграційного досвіду планують виїхати у найближчі два роки до країн ЄС, що свідчить про пріоритетність європейського вектору зовнішньої трудової міграції.

Для обох категорій респондентів майбутня поїздка не носить постійного характеру, найчастіше опитані говорять про заплановане перебування за кордоном від трьох місяців до року (рис. 7.2.2). Майже кожен сьомий респондент без міграційного досвіду і майже чверть поверненням планували довготривале перебування за кордоном строком на дванадцять місяців або довше. Частки опитаних, які мають наміри залишитись за кордоном назавжди, є незначними, що вчергове підтверджує циркулярну природу сучасної трудової міграції з України, яка за певних умов переходить у постійну форму.

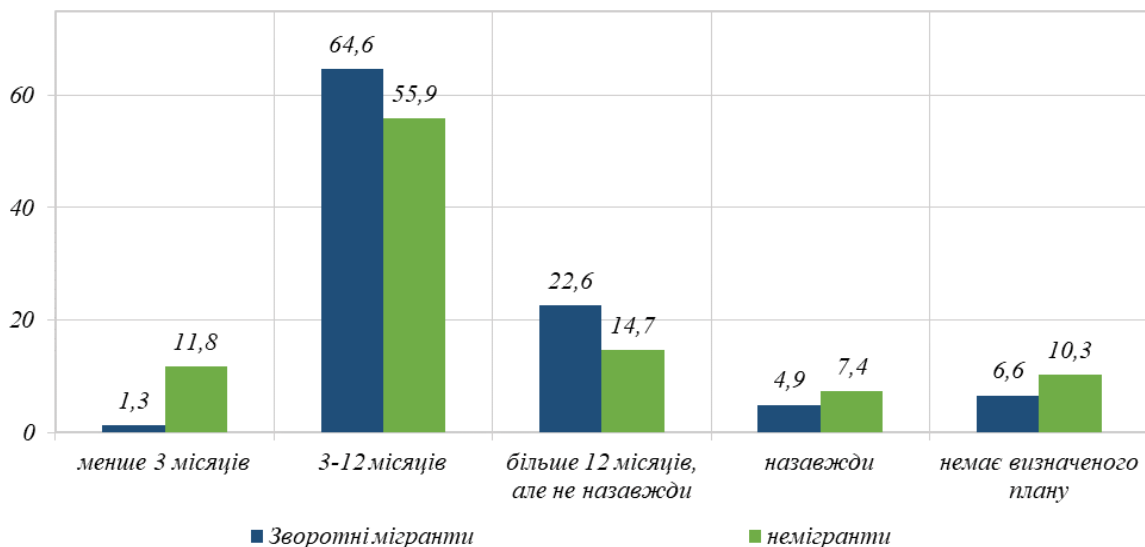

Рисунок 7.2.2 Розподіл респондентів, які планують поїхати за кордон у наступні два роки, залежно від тривалості запланованого виїзду та наявності міграційного досвіду, %

Джерело: результати опитування у рамках проекту ТЕМПЕР

Таким чином, отримані дані свідчать про поширеність циркулярної міграції серед населення західних регіонів України, тому акт зворотної міграції слід розглядати не як остаточне рішення, а як певний етап у міграційних проектах населення, що відповідає дискурсу транснаціональної теорії міграції. Подібні міграційні практики також містять небезпеки для держави щодо зменшення чисельності населення, оскільки в результаті кожного наступного за черговістю виїзду за кордон мінімум кожен двадцятий мігрант може залишитися там назавжди. Додатковим ризиком для держави є те, що молодші особи частіше розглядають для себе можливість виїхати за кордон назавжди, у порівнянні зі старшими контингентами: згідно з результатами опитування ТЕМПЕР, частка осіб, які у найближчі два роки мають наміри виїхати за кордон і залишитись там назавжди, зменшується паралельно до зростання віку опитаних.

Наявність шлюбного партнера та дітей не лише зменшує ймовірність майбутнього виїзду за кордон, про що вже йшлося раніше, а й впливає на строк запланованого перебування за межами України у бік зменшення. Сказане стосується однаковою мірою і зворотних мігрантів, і осіб без досвіду закордонного працевлаштування. Опитування встановило, що плани щодо тривалості майбутнього працевлаштування поверненців відтворюють досвід їх попередньої міграційної поїздки: особи, які працювали в Італії або Польщі протягом довшого періоду часу, частіше планують перебувати за межами країни понад рік, або залишитись там назавжди.

РОЗДІЛ 8

ПОЄДНАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРАКТИК ІЗ ЗОВНІШНІМИ СТРУКТУРАМИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

8.1 Питання правової узгодженості трудових міграцій із законодавством країн призначення

За критерієм легальності здійснення міграційні потоки будь-якої мотивації можна розділити на офіційну і неофіційну складові, синонімічними до них назвами виступають поняття (не)документованої та (не)легальної міграції. Італія та Польща, які у ролі країн призначення українців, займають провідну роль у дослідженні ТЕМПЕР та, відповідно, у цій монографії, протягом тривалого часу створювали різні правові контексти для наших співвітчизників, які бажали потрапити на їх територію та працювати там. Законодавчі вимоги Італійської Республіки аж до введення безвізового режиму з ЄС у 2017 р. характеризувалися стабільною строгістю. Необхідність наявності в'їзної візи, отримати яку було досить непросто, створювала передумови для підвищення правової регламентації перетину кордону у порівнянні з виїздами до Польщі, хоча тип візи, яку отримували наші співвітчизники здебільшого не відповідав реальній меті прибуття. Законодавчі приписи Республіки Польща стосовно прибуття громадян України на її територію пройшли повний цикл від вільного руху через кордон, який існував до 2003 року^[153], через суттєве ускладнення процедури прибуття в результаті вступу до Шенгенської зони (2007 р.) до нового етапу відміни візових дозволів в результаті підписання угоди про безвізовий режим України з ЄС у Страсбурзі. З 2007 р. в Польщі існує порядок оформлення 6-місячних робочих віз за запрошеннями роботодавців, що визначає додатковий аспект правового регулювання проблеми. У зв'язку зі значними часовими межами обстеження ТЕМПЕР та різними наці-

¹⁵³ Малиновська О. Українсько-польський міграційний коридор: особливості та значення // Міжнародний симпозіум «Міграція у кризових умовах: українсько-польський контекст»: збірник матеріалів, 3 вересня 2015 р. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. – С. 58–74

ональними контекстами, практики правового оформлення міграцій, охоплених проектом, обіцяли виявити строкатість проявів.

Зворотні мігранти, охоплені опитуванням ТЕМПЕР, у більшості випадків (60,2%) мали візу або дозвіл на проживання строком більше трьох місяців, трохи більше чверті (27,9%) прибули у країну призначення на основі короткострокової візи (тривалістю дев'яносто днів або менше), незначні частки респондентів мали паспорт країни, що входить до складу ЄС, або скористалися безвізовим режимом (0,9% та 1,2% відповідно). Останній показник має велике практичне значення у світлі міжнародної політики, оскільки він має розв'язати ймовірні побоювання іноземних партнерів нашої держави щодо можливого масового використання українцями безвізового режиму для працевлаштування у країнах ЄС.

Розподіл респондентів, які працювали в Італії та Польщі, залежно від правових підстав перебування, неочікувано, виявився майже однаковим. Така ситуація відрізняється від результатів Всеукраїнського обстеження з питань трудової міграції, де у 2017 р. опитані, що працювали в Італійській Республіці, майже втричі частіше, ніж зайняті у Польщі, прибули у країну призначення на основі туристичної візи (16,0% та 4,9% відповідно)^[154]. У віковому розрізі частка осіб, які мали довготривалу візу або дозвіл на проживання поступово зменшується паралельно до зростання віку опитаних, однак це зменшення є не дуже суттєвим: різниця між найвищим і найнижчим значеннями, зафіксованими у середовищі 20–29 річних та старших за 60 років, становить 10,7 в.п (рис. 8.1.1).

Питома вага зворотних мігрантів, які мали короткострокову візу, була майже однаковою для всіх вікових груп за винятком найстарших, які використовували таку можливість потрапити у країну призначення більш, ніж у третині випадків (34,2%). Для інших категорій значення цього показника коливається в межах 25,9%–27,8%.

¹⁵⁴ Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – Київ: Державна служба статистики України. – 2017. – С. 10

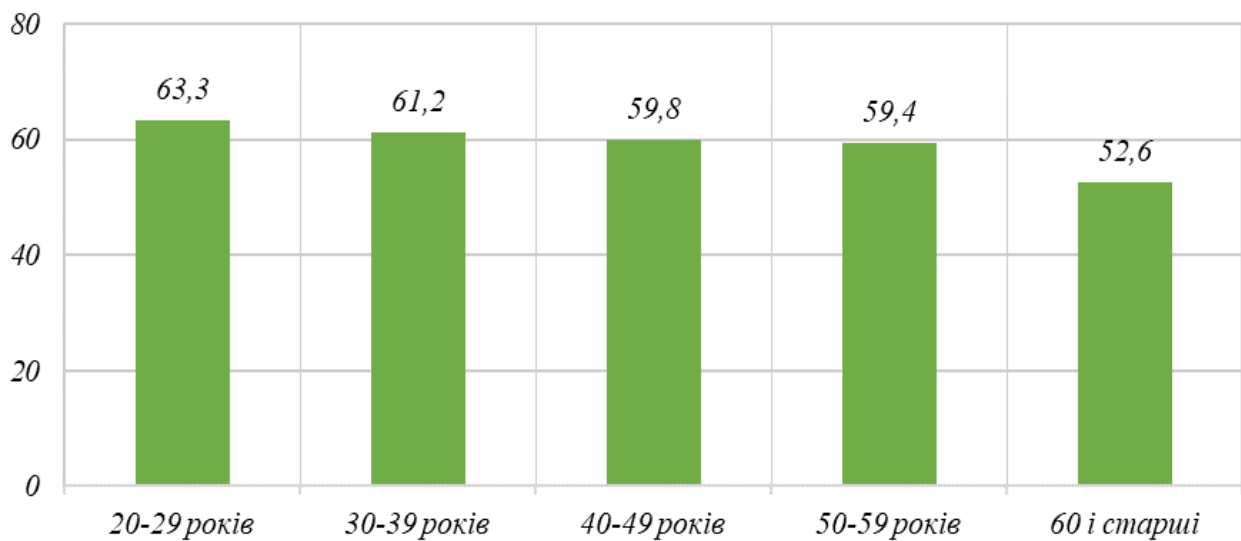

Рисунок 8.1.1 Частка зворотних мігрантів, які мали довготривалу візу або дозвіл на проживання під час останнього перебування за кордоном, залежно від віку, %

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Чоловіки дещо частіше прибували в Італію або Польщу на основі довготривалої візи або дозволу на проживання (62,6% у порівнянні з 58,5% у жінок), а представниці протилежної статі, відповідно, використовували візу на дев'яносто днів і менше (30,5% та 23,9%). Жінки помітно активніше користувалися безвізовим режимом: про це повідомили 1,8% з них, натомість серед чоловіків про відповідний факт згадали лише 0,3%. Проте, враховуючи надзвичайно малі значення останнього показника, не варто будувати на їх основі фундаментальні висновки про гендерні особливості правового оформлення міжнародних поїздок. Селяни мали дозвіл на проживання або довгострокову візу частіше, ніж городяни (64,5% та 52,5% відповідно), натомість особи з різними рівнями освіти вдавалися до окремих видів документального оформлення закордонного працевлаштування з майже однаковою частотою. Тривалість працевлаштування за кордоном цілком логічно співвідноситься з типом правового оформлення прибуття та перебування. Більше половини осіб (53,7%), які знаходились в Італії або Польщі від

двох до п'яти місяців, скористалися короткостроковою візою, натомість більшість (62,1%) з підгрупи повернених, які перебували за кордоном понад рік, оформили довготривалу візу або дозвіл на проживання.

Результати опитування ТЕМПЕР дають підстави говорити про наявність специфічної міграційної субкультури у різних областях, охоплених проектом, одним з елементів якої виступають особливості правового оформлення прибуття до країни призначення та перебування на її території. Частки мешканців Івано-Франківської та Чернівецької областей, які мали дозвіл на проживання в Італії або Польщі або довгострокову візу, розрізнялися майже вдвічі і становили 80,7% та 41,7% відповідно. Поширення відповідних документів серед осіб з Львівської та Тернопільської областей набувало проміжного характеру: 60,6% та 58,3% відповідно.

Підставами для отримання дозволу на перебування та довготривалих віз найчастіше виступала зайнятість на сезонних та інших видах роботи (табл. 8.1.1). Серед осіб, які мали короткострокові візи, трудові підстави також мали суттєве значення, однак більше половини респондентів з цієї групи отримали туристичні візи, тобто такі, які не відповідали меті їх перебування. Сімейні причини виступали рідкісною підставою для отримання необхідних документів у обох випадках. Для представників різних типів населених пунктів розподіл за підставами отримання дозволу або візи був майже однаковим. Чоловіки декларували сезонну роботу основою отримання необхідних документів на 10,4 в.п. частіше у порівнянні з жінками, які, в свою чергу, частіше згадували інші підстави. Різний характер зайнятості українців в Італії та Польщі обумовлює підстави для отримання віз – в останньому випадку сезонні роботи згадувалися частіше.

Таблиця 8.1.1

Підстави для отримання дозволу на перебування та різних типів віз, %

	<i>Дозвіл на перебування або віза строком на три місяці і довше</i>	<i>Короткотривала віза, строком, меншим за три місяці</i>
Туризм	—	57,0
Сезонна робота	47,8	25,0
Інша робота	39,7	7,0
Возз'єднання сім'ї або інші сімейні причини	1,1	2,0
Інше	11,4	9,0

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Правовий статус мігранта на момент прибуття на територію країни призначення може змінюватися протягом перебування шляхом отримання додаткових документів: у випадку респондентів опитування ТЕМПЕР, кожна п'ята особа, яка прибула в Італію або Польщу з короткостроковою візою, перебуваючи за кордоном отримала документи, що дозволяють залишитись в країні довше трьох місяців. На момент вибуття з країни працевлаштування 7,8% опитаних мали посвідчення на постійне проживання, що показує наявність міцного правового зв'язку з цією країною.

Документальне оформлення мігрантами свого прибуття та перебування за кордоном пов'язане з умовами їх проживання та працевлаштування. Правозахисники та науковці наголошують на тому, що якість життя мігрантів відрізняється від добробуту місцевих мешканців¹⁵⁵, однією з причин такої ситуації виступає низький рівень охоплення прибулого населення системою соціального забезпечення, яке, в свою чергу, пояснюється неналежним документальним оформлен-

¹⁵⁵ Майданик І. Качество жизни трудовых мигрантов из Украины: концептуальные вопросы и реальные процессы // Conferinței Internaționale Științifico-Practice «Creșterea economică în condițiile globalizării: bunăstare și incluziune socială» ediția a XIV-a 10-11 October, 2019. Chișinău. – P. 70–76

ням закордонного працевлаштування та відсутністю зацікавленості у сплаті соціальних внесків з боку як роботодавців, так і самих мігрантів. Працедавцям це дає змогу суттєво зекономити на вартості виробництва, натомість для багатьох мігрантів, особливо тих, які прибули в країну та працюють з певними порушеннями адміністративних приписів, соціальні пільги, ймовірно, не мають такого значення як розмір заробітної плати. Згідно з результатами опитування ТЕМПЕР, кожен п'ятий респондент (19,8%) навіть не володів інформацією щодо сплати роботодавцем за нього внесків до системи соціального забезпечення країни призначення. Про здійснення сплати соціальних внесків повідомили лише близько третини опитаних (31,3%). Значення цього показника майже не залежало від статі, місцевості проживання та освіти респондентів. Опитані, які працювали у Польщі, здійснювали соціальні внески (особисто або через роботодавця) дещо частіше, ніж зайняті в Італії (35,3% та 30,0% відповідно).

Частота сплати соціальних внесків зменшувалася одночасно зі зростанням віку опитаних: серед наймолодших респондентів (20–29 років) значення цього показника становило 36,3%, поміж 30–39 річних – 32,9%, 40–49 річних – 31,0%, старших за п'ятдесят років – 24,5%. Найстарші респонденти найменше зацікавлені у сплаті внесків до системи соціального забезпечення, оскільки, по-перше, ймовірно вже отримали певні права (найімовірніше – пенсійні) на батьківщині і, по-друге, не мають достатнього часового резерву у разі, якщо доступ до цих прав можливий у віддаленому майбутньому. Залежність сплати соціальних внесків від темпоральних показників проявляється також в зростанні їх частоти паралельно зі збільшенням тривалості перебування за кордоном (рис. 8.1.2). Довгострокове перебування, очевидно, дає більше можливостей для узгодження перебування та працевлаштування з адміністративними приписами країни вселення, крім того воно

є непрямим індикатором успішної адаптації мігранта у приймаючому суспільстві, що збільшує шанси на постійний виїзд або низку наступних тимчасових перебувань у майбутньому. Зазначене припущення підтверджується даними опитування ТЕМПЕР, оскільки частота сплати соціальних внесків протягом останнього перебування за кордоном зростала паралельно до збільшення ймовірності виїзду респондентів за кордон у найближчі два роки: серед тих, хто з великою ймовірністю знову поїде за кордон внески здійснювали 42,0%, а поміж тих, хто з великою вірогідністю залишиться – лише 22,9%.

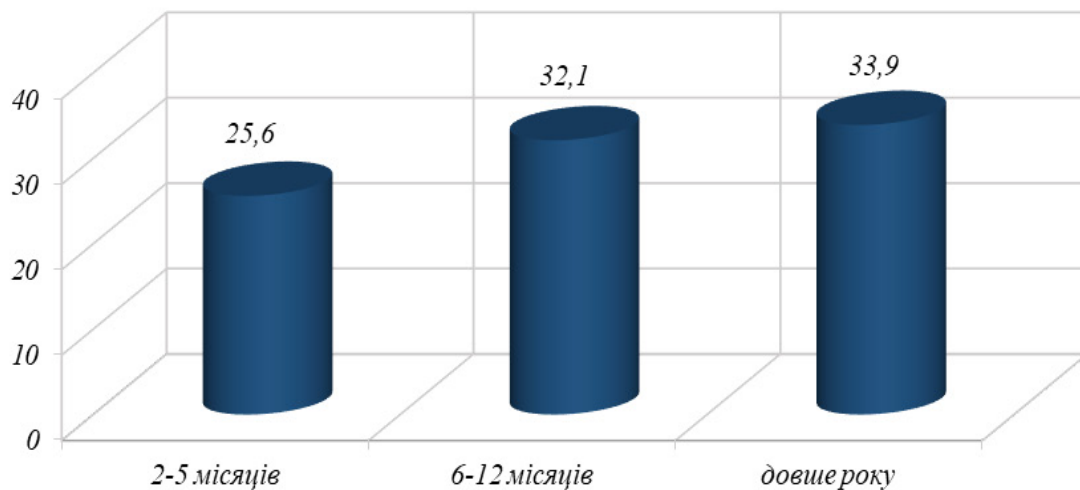

Рисунок 8.1.2 *Питома вага зворотних мігрантів, які сплачували за кордоном соціальні внески, залежно від тривалості перебування в Італії або Польщі, %*

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Сфера дії соціальних внесків, сплачених зворотними мігрантами за кордоном, у переважній більшості випадків охоплює виключно країну працевлаштування, лише 5,2% опитаних повідомили про те, що вони перевели в Україну права, отримані в результаті здійснення відрахувань до закордонної системи соціального забезпечення, ще 1,3 % заявили, що знаходяться у процесі їх переведення. Найчастіше (у 41,2% випадків) респонденти навіть не думали про здійснення такого кроку або не знали про існування такої можливості (28,1%). Ймовірно

саме неочевидність або відсутність можливості переведення соціальних пілг між країнами призначення та Україною служить основною причиною уникнення мігрантами сплати відрахувань у соціальні фонди за кордоном, оскільки вони розглядають такий крок не як інвестицію у власну соціальну безпеку, де б вони не знаходились, а як втрачені для них кошти.

8.2 Зв'язки з Україною під час закордонного працевлаштування як стратегія побудови білокального соціального середовища мігрантів

Дослідники виділяють декілька важливих різновидів зв'язків, що вибудовуються між мігрантом та значимими для нього особами на батьківщині: фізичні, що мають місце у формі відвідин мігрантом його родичів на батьківщині, або навпаки; матеріальні, що втілюються у вигляді грошових та інших переказів між країнами, участі у прийнятті рішень стосовно найважливіших питань домогосподарства на батьківщині; віртуальні, що включають у себе спілкування за допомогою телефону, соціальних мереж, месенджерів та інших засобів зв'язку; уявні, які описують почуття внутрішньої приналежності до тієї чи іншої транснаціональної спільноти^[156].

Наукова література, присвячена тематиці міжнародних міграцій, свідчить про те, що мігранти рухаються з менш розвинених до більш розвинених країн, натомість потоки грошових переказів перетікають у зворотному напрямку. Обстеження ТЕМПЕР підтверджує це цілком очевидне для українських реалій твердження. Згідно з результатами проекту, 56,0% зворотних мігрантів під час перебування за кордоном

¹⁵⁶ King R., Lulle A., Vathi Z., Muller M. Linkages between Visiting Families and Friends and Migration Cases of Kosovo Albanians, Germans in London and Latvians in Guernsey Compared [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://www.academia.edu/7196626/King_R._Lulle_A._Vathi_Z._and_Muller_M._2013_.Linkages_between_visiting_families_and_friends_and_migration_cases_of_Kosovo_Albanians_Germans_in_London_and_Latvians_in_Guernsey_compared

здійснювали грошові перекази в Україну. Натомість про наявність під час перебування в Італії або Польщі фінансової або іншої матеріальної підтримки з боку родичів, які залишились на батьківщині, повідомили 10,7% опитаних. Досі в українській міграціології нічого не було відомо про поширеність та характер переказів, адресованих трудовим мігрантам за кордон. Опитування ТЕМПЕР засвідчило наявність цих потоків, однак не має можливості розкрити мотиви та наповненість цих процесів. Можливо, мова тут іде про фінансову підтримку на етапі адаптації мігранта або про перекази, що викликані, переважно, сентиментальними чинниками (подарунки, предмети побуту, продукти харчування), які не мають істотного впливу на матеріальний рівень життя респондентів під час закордонного працевлаштування.

У вибірці третього раунду Всеукраїнського обстеження з питань трудової міграції, проведеного у 2017 р., питома вага відправників переказів становила 41,4%^[157], натомість у другій хвилі цього дослідження відповідна частка збігалася з результатами проекту ТЕМПЕР і становила 56,5%^[158]. Розбіжність даних останнього туру ОТМ та обстеженням ТЕМПЕР викликана різницею методологічного характеру та часового охоплення. Темпоритми реалізації трансфертної поведінки є неоднаковими для всіх без винятку респондентів: трохи більше половини відправників переказів (53,4%), надсилали кошти час від часу без якоїсь впорядкованої системи, решта – робили це на регулярній основі. У середовищі респондентів з останньої групи 41,9% здійснювали щомісячні перекази, майже стільки ж осіб (40,1%) надсилали гроші кілька разів на рік, 18,0% – приблизно кожні два місяці.

Дослідження закордонних науковців про залежність переказів

¹⁵⁷ Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – Київ: Державна служба статистики України. – 2017. – С. 20

¹⁵⁸ Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – Будапешт МОП. – 2013. – С.59

від статі відправників показують суперечливі результати, навіть коли йдеться про ідентичні міграційні потоки у приблизно однаковий часовий період. Наприклад, обстеження трансфертної поведінки філіппінських мігрантів у Римі, здійснене К.Таколі (C.Takoli) у 1999 р., показало, що жінки здійснюють перекази частіше і надсилають на батьківщину більші суми грошей, натомість результати аналогічного опитування, проведеного у 2005 р. Семьоновим та Городзейським (Semyonov, Gorodzeisky) демонструють протилежне^[159]. Опитування, проведене у рамках проекту ТЕМПЕР, показує, що українські чоловіки дещо частіше здійснюють систематичні перекази, а жінки – нерегулярні. Проте згадана різниця є несуттєвою: у першому випадку – 2,0 в.п., а у другому – 5,7 в.п.

Найбільший вплив на реалізацію трансфертної поведінки здійснює сімейний стан опитаних, а саме наявність шлюбного партнера та дітей. Особи, які мають подружжя, здійснюють регулярні перекази в 1,8 раза частіше, ніж одинаки (34,2% та 18,9%), наявність дітей ще більше посилює розрив між частотою здійснення регулярних трансфертів різними групами опитаних: особи, які мають нащадків, систематично надсилають кошти у 34,4% випадків, бездітні – у 15,7%, відповідне перевищення становило 2,2 раза. Поширеність здійснення регулярних переказів на батьківщину неочікувано майже не залежала від зайнятості шлюбного партнера мігранта, який залишився на батьківщині, натомість у розрізі епізодичних трансфертів прослідковувалась логічна закономірність, коли опитані з незайнятим партнером направляли гроші на батьківщину частіше. Зауважимо, що наявність подружжя та дітей обумовлює зростання частоти регулярних переказів і чоловіків, і для жінок, проте майже не впливає на поширеність нерегулярних

¹⁵⁹ Vullnerati J., King R. Gender and Remittances in Albania: Or Why “Women are Better Remitters then Man?” Is not the Right Question [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://www.academia.edu/4277791/Gender_and_Remittances_in_Albania_Or_Why_Are_Women_Better_Remitters_than_Men_Is_Not_the_Right_Question

переказів (рис. 8.2.1), які, очевидно, направляються особам з більш віддаленим ступенем близькості. Зазначену гіпотезу підтверджують результати ОТМ, згідно з третім раундом якого для третини українських домогосподарств (33,7%), які повідомили про отримання матеріальної допомоги з-за кордону, відправником коштів виступає подружжя, майже так само часто (30,7%) гроші надходять від дітей, удвічі рідше (15,1%) – від батьків, у 20,1% випадків – від решти родичів, а від друзів та інших осіб – лише у 5,7% випадків^[160].

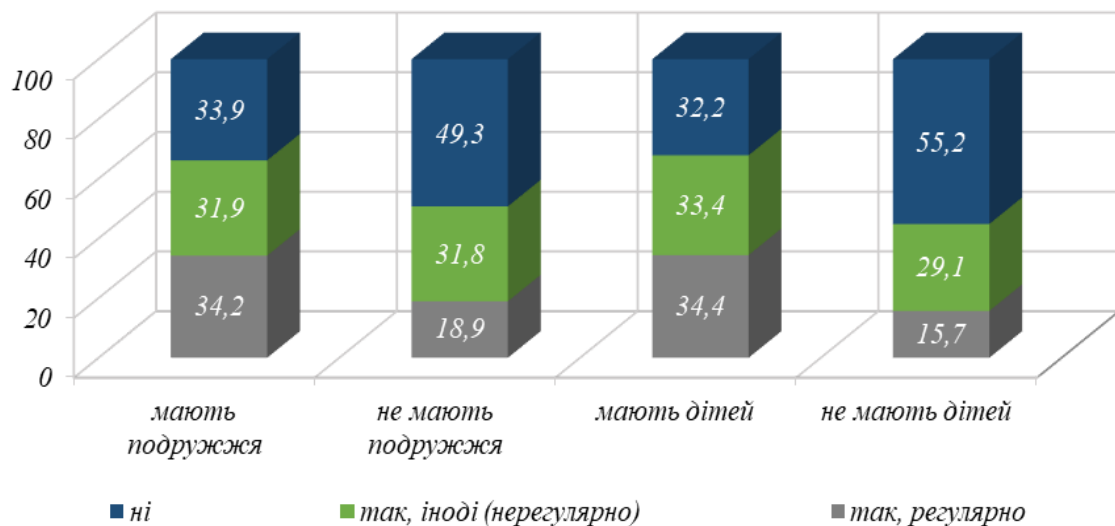

Рисунок 8.2.1 Розподіл зворотних мігрантів залежно від відповіді на запитання: «Чи переказували ви гроші в Україну під час вашого останнього перебування в Італії або Польщі?» та наявності дітей і подружжя, %

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Частота здійснення грошових переказів перебуває під помітним впливом темпорального фактора строку перебування за кордоном. Особливо яскраво зазначений зв'язок спостерігається у сфері регулярних трансфертів: серед мігрантів, які знаходилися в Італії або Польщі від двох до п'яти місяців, лише кожна десята особа (11,4%) надсилала в Україну кошти на систематичній основі. Поверненці, які

¹⁶⁰ Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження): Статистичний бюлетень, Київ: Державна служба статистики України. – 2017. – С. 28

перебували за кордоном від шести місяців до року, про регулярні перекази повідомили у 28,3% випадків, поміж тих, хто працював у зазначених країнах більше року, відповідний варіант обрали 41,0% опитаних. Питома вага епізодичних переказів також зростала паралельно до збільшення тривалості перебування за кордоном, однак зазначене зростання було не таким очевидним, як у попередньому випадку (25,6%; 33,7% та 33,9% відповідно.)

Поверненці, вмотивовані до працевлаштування за кордоном чинниками прагнення до успіху або уникнення невдачі, виявляють різні темпоритми трансфертної поведінки: шукачі успіху помітно рідше повідомляли дослідникам про здійснення переказів на батьківщину (це стосується як регулярних, так і епізодичних трансфертів) (табл. 8.2.1). Мотивація до повернення також впливала на вибір того чи іншого поведінкового шаблону, пов'язаного з переказом коштів на батьківщину. Найчастіше перекази надходили в Україну від «поверненців з консерватизму» та «поверненців з невдачі», натомість «поверненці з інноваціями» у більшості випадків не схильні до трансфертної поведінки, що імовірно пов'язано зі складом сім'ї різних груп зворотних мігрантів

Визначення соціального портрету осіб, які під час працевлаштування за кордоном надсилають гроші на батьківщину, дає змогу здійснювати прогнози та пояснювати моделі витрачання отриманих з-за кордону коштів. Мотивація до міграції або повернення тісно пов'язана зі світоглядом людини, її життєвими планами, наявними ресурсами гнучкості та активності, схильністю до нестандартних рішень та дій. Результати опитування ТЕМПЕР свідчать про те, що найактивніші групи мігрантів («шукачі успіху» та «поверненці з інноваціями») меншою мірою схильні переказувати гроші на батьківщину.

Таблиця 8.2.1

Розподіл зворотних мігрантів залежно від відповіді на запитання:

«Чи переказували ви гроші в Україну під час вашого останнього перебування в Італії або Польщі?» та типу мотивації стосовно виїзду за кордон та повернення, %

	<i>Так, регулярно</i>	<i>Так, іноді (нерегулярно)</i>	<i>Ні</i>
<i>Тип мотивації виїзду за кордон</i>			
Втеча від невдачі	30,5	32,6	36,9
Прагнення успіху	20,0	26,8	53,2
<i>Тип повернення^[161]</i>			
Повернення з невдачі	23,1	35,9	41,0
Повернення з консерватизму	32,1	30,1	37,8

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Варто нагадати, що до зазначених груп входять, переважно, представники молодших вікових груп, неодружені та бездітні респонденти. Соціальний портрет осіб, які надсилають перекази, безумовно визначатиме особливості використання переказаних коштів. За таких умов марними виглядають очікування того, що грошові перекази мігрантів можуть самохіть послужити потужним джерелом економічного прогресу в нашій державі, цього можна досягти лише шляхом спеціально спрямованих зусиль з боку влади. Причому потенційні заходи зі зростання інвестиційного потенціалу міграційних переказів в Україні не повинні бути вузько сконцентрованими лише на фінансових важелях впливу. Нашій державі необхідно здійснити епохальний перехід, пов'язаний з потужними трансформаціями у сфері реалізації батьківських функцій та шлюбних зобов'язань, оскільки про потенціал особистого розвитку, що дає поштовх поступу на регіональному чи державному рівні,

¹⁶¹ У таблиці не наведено розподіл відповідей на це запитання повернених з інноваціями через незначну чисельність цієї групи

на сьогодні говорять, переважно, лише неодружені та бездітні особи. Плануючи власне життя сучасні українці опиняються перед практично дихотомічним вибором між сімейною та кар'єрною самореалізацією, що містить ризики як для економічної, так і для демографічної безпеки держави, яка повинна створити такі інфраструктурні умови, коли укладання шлюбу та народження дітей не перешкоджає успішному залученню до інших сфер життєдіяльності.

Результати, отримані у ході другого раунду Всеукраїнського обстеження з питань трудової міграції^[162], показують, що три чверті домогосподарств (77,5%)^[163], які отримували грошові перекази з-за кордону, витрачали їх на задоволення щоденних потреб (придбання продуктів харчування, одягу, оплати послуг тощо); 40,9% – купували товари довготривалого користування; 29,0 – придбали житло або зробили реконструкцію будинку або квартири, 22,2% – спрямували отримані гроші на заощадження; 11,6 – на оплату навчання членів домогосподарства. Ґрунтуючись на зазначеному розподілі можна зробити висновки, що відповідні статті витрат відповідають психології консерватизму та нижнім щаблям ієрархії потреб за А. Маслоу, які, очевидно, є найбільш актуальними для осіб, чий виїзд за кордон являє собою втечу від невдач, а повернення вмотивоване цією ж причиною. Заощадження, фінансування освіти та витрати, спрямовані на нерухомість, можуть у певних випадках містити потенціал для економічного зростання, однак реалізація цього потенціалу залежить від майбутніх спрямувань заощаджених коштів, якості отриманої освіти та використання нерухомості у разі її придбання або побудови.

Таким чином, економічний розвиток країни походження зале-

¹⁶² У третьому раунді ОТМ запитання про використання переказів не ставилося

¹⁶³ Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – Будапешт МОП. – 2013. – С.93

жить від багатьох факторів і не є безумовним наслідком спрямування трансфертних потоків до неї, натомість підвищення рівня життя осіб та домогосподарств, які отримують кошти з-за кордону, є прямим результатом згаданого джерела надходжень. У ході опитування ТЕМПЕР, більше третини (37,8%) зворотних мігрантів повідомили про критично важливе значення переказів, які вони надсилали, для їх отримувачів. Для домогосподарств переважної більшості опитаних (58,7%) зазначені кошти були корисними, і лише 3,5% респондентів зауважили, що їх міграційні перекази мали невелике значення для тих осіб, яким вони були спрямовані. Згідно з результатами другого раунду ОТМ^[164], що пройшов у 2012 р., для більше ніж чверті отримувачів переказів (27,0%), зазначені кошти складали понад 75% сукупного доходу домогосподарства, майже для такої самої частки осіб (28,9%), вони становили від половини до трьох чвертей загальних грошових надходжень^[165].

Значення переказів для їх отримувачів, подібно до ситуації з фактом їх відправлення, майже не залежало від статі, країни працевлаштування та типу поселення респондентів. Натомість особливості сімейного складу опитаних впливали на аналізований показник помітним чином: серед одружених про критично важливе значення переказів заявили 41,5% осіб, а поміж тих, які не мають шлюбного партнера – 29,7% (рис. 8.2.2). Наявність дітей ще інтенсивніше підкреслює важливість міграційних переказів: для бездітних респондентів критично важливими закордонні гроші були у 15,3% випадків, а для тих, хто мав дітей – у 2,6 рази частіше. Серед осіб, які направляли на батьківщину кошти зі щомісячною регулярністю, критична важливість переказів зустрічалася дещо частіше, ніж поміж решти опитаних. У мігрантських

¹⁶⁴ У третьому раунді ОТМ відповідне запитання не ставилось

¹⁶⁵ Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – Будапешт МОП. – 2013. – С.94

домогосподарствах із солідарною системою поповнення бюджету критичне значення переказів було зафіксовано рідше (у 41,8% випадків), ніж у мігрантоцентричних системах бюджетування (52,8).

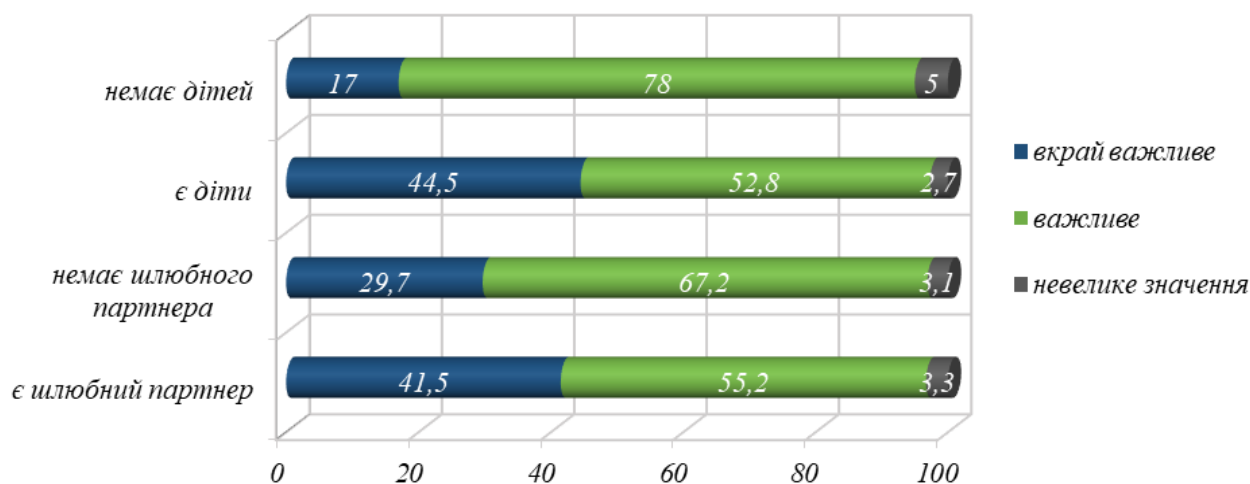

Рисунок 8.2.2 Розподіл зворотних мігрантів, залежно від відповіді на запитання: «Наскільки важливими були гроші, які ви надсилали з-за кордону, для їх отримувачів», наявності подружжя та дітей, %
Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Однією з форм взаємозв'язку мігрантів з країною походження виступають нетривалі візити на батьківщину під час закордонного працевлаштування, які не означають закінчення певного міграційного циклу. Останнього часу в зарубіжних наукових публікаціях спостерігається підвищений інтерес, який пов'язаний не лише з отриманням емпіричних даних у цій сфері, а й з його концептуалізацією. Дослідники вводять у науковий обіг спеціальний термін «відвідування сім'ї та друзів» (visiting family and friends)^[166], доводячи, що він близько споріднений з власне міграційними процесами. Обидва явища вбудовані одне в одне, їх взаємодія відбувається за різними сценаріями залежно від національних контекстів. Відвідування домівки може бути пов'язане з пошуком шлюбного партнера, спричиняти ланцюгову міграцію з рідної

¹⁶⁶ King R., Lulle A., Vathi Z., Muller M. Linkages between Visiting Families and Friends and Migration Cases of Kosovo Albanians, Germans in London and Latvians in Guernsey Compared [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://www.academia.edu/7196626/King_R._Lulle_A._Vathi_Z._and_Muller_M._2013_.Linkages_between_visiting_families_and_friends_and_migration_cases_of_Kosovo_Albanians_Germans_in_London_and_Latvians_in_Guernsey_compared

для мігрантів місцевості, підтримувати стосунки у транснаціональних сім'ях, вибудовувати бі-локальну ідентичність тощо. Згідно з результатами опитування ТЕМПЕР, переважна більшість респондентів (79,9%) не здійснювали короткочасні візити на батьківщину протягом закордонного працевлаштування. Враховуючи переважно економічну мотивацію зовнішньої трудової міграції українців, короткочасні візити на батьківщину виступають у ролі необґрунтованої статті видатків, особливо у тому випадку, коли йдеться про нетривалий період закордонного працевлаштування. Частка осіб, які відвідували Україну протягом останнього перебування в Італії або Польщі, закономірно зростає паралельно до збільшення строку цієї міграції: серед осіб, які перебували за межами держави від двох до п'яти місяців, домівку у цей час відвідували лише 9,4% опитаних, 6–12 місяців – 10,2%, понад рік – 39,0%.

Короткочасне відвідування батьківщини під час закордонного працевлаштування безумовно передбачає просторове переміщення особи, що актуалізує розгляд впливу територіальних факторів у цьому контексті. Найважливішими з них виступають регіон опитування та країна працевлаштування мігрантів. Львівська область відрізняється від решти територій, охоплених проектом, тим, що безпосередньо межує з однією з країн призначення (Польщею), що гіпотетично може збільшувати частоту візитів на батьківщину, враховуючи порівняну доступність подорожей. Втім, результати опитування показують, що поширеність відвідин домівки, розташованої в Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях була серед зворотних мігрантів майже однаковою (причому це стосується зайнятості як у сусідній Польщі, так і у віддаленій Італії) (табл. 8.2.2). Чернівецька область помітно відрізнялася від інших за частотою візитів на батьківщину, які здійснювалися майже третиною (32,6%) опитаних з цього регіону. Для порівняння зазначимо, що відповідний показник для Львівщини та Тернопільщини

становив 14,2% та 12,6% відповідно, результат Івано-Франківщини був проміжним між зазначеними межами і складав 20,8%. Пояснення зазначеної розбіжності даних у територіальному вимірі можна здійснити за рахунок доповнення наукового аналізу темпоральною складовою тривалості перебування за кордоном. На перетині просторово-часових координат отримані у ході проекту ТЕМПЕР дані набувають логічної змістовності, адже мешканці Чернівецької області майже у половині випадків (46,5%) перебували за кордоном протягом найдовших термінів (понад рік), що суттєво перевищує значення відповідного показника для інших регіонів України.

Таблиця 8.2.2

Частка зворотних мігрантів, які під час працевлаштування за кордоном здійснювали короточасні візити на батьківщину залежно від області та країни працевлаштування, %

	<i>Всього</i>	<i>Особи, які працювали у Польщі</i>	<i>Особи, які працювали в Італії</i>
Івано-Франківська	20,8	19,4	17,4
Львівська	14,2	16,1	10,8
Тернопільська	12,6	16,2	7,2
Чернівецька	32,6	39,7	27,8

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Порівняння частки осіб, які відвідували Україну протягом закордонного працевлаштування, залежно від країни призначення ще раз засвідчує, що у цьому контексті значення територіального фактору віддаленості між місцями походження та вселення мігрантів відходить на другий план у порівнянні з темпоральним чинником тривалості перебування за кордоном. Частка осіб, які здійснювали візити в Україну, працюючи в Італії та Польщі, відрізняється: у другому випадку вона вища в усіх регіонах опитування, однак розмір зазначеного перевищення не

пропорційний різниці у відстані та ціні переміщення у межах кожного маршруту. Тривалість перебування за кордоном обумовлює, з одного боку, доцільність короткочасного візиту на батьківщину, а з другого – наявність фінансової спроможності для оплати подорожі. Особистісні характеристики мігрантів такі як вік, стать, місцевість проживання, наявність дітей та подружжя майже не впливали на частоту короткочасних відвідин домівки.

Спілкування з друзями та родичами, які залишилися на батьківщині, за допомогою різних форм дистанційного зв'язку є важливим чинником для підтримання української ідентичності, приналежності до сімейного кола тощо. Інформація, отримана у ході проекту ТЕМПЕР, показує, що майже половина опитаних (45,7%) щодня спілкувалися з членами родини та друзями, які залишилися в Україні, ідентична за розміром частка респондентів (45,1%) повідомили про щотижневий темпоритм спілкування. Решта або взагалі не спілкувалися з українським оточенням, або робили це досить рідко. Городяни повідомляли про щоденне спілкування частіше, ніж селяни (51,1% та 42,6% відповідно), що, ймовірно, пов'язане з розвитком комунікаційних каналів у населених пунктах різних типів (охоплення стільниковою мережею та Інтернетом, якість зв'язку), а не особистими вподобаннями.

Темпоральна характеристика тривалості справляє важливий вплив на частоту спілкування з близькими, які залишилися на батьківщині: зі зростанням строку перебування за кордоном відбуваються зрушення у структурі активних контактів між мігрантом та представниками важливого оточення на батьківщині, в результаті яких частина щоденних комунікацій переходить у щотижневу форму (рис. 8.2.3). Отримані за різними групами тривалості дані, розрізняються несуттєво, що, очевидно, викликано невеликою часовою різницею у наведених категоріях, проте напрямок взаємозв'язку між тривалістю та частотою спіл-

кування очевидний – соціальні контакти з батьківщиною слабшають паралельно до зростання тривалості перебування за її межами.

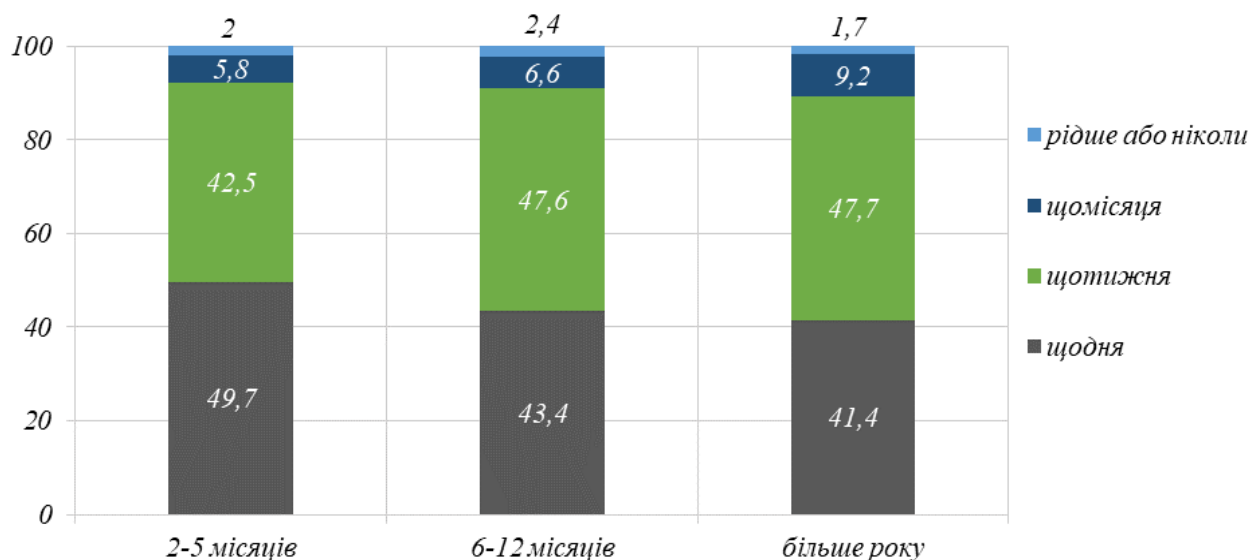

Рисунок 8.2.3 Частота спілкування мігрантів з родичами та друзями, які перебували на батьківщині, залежно від строку перебування за кордоном, %

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Опитування ТЕМПЕР не виявило проявленої тенденції стосовно впливу вікового чинника на частоту спілкування з батьківщиною. У гендерному розрізі жінки частіше повідомляли про щоденне спілкування з домівкою (48,4%, на противагу 41,4% у чоловіків), натомість поширення щотижневого спілкування серед представників обох статей було однаковим. Вплив сімейної структури на частоту спілкування з батьківщиною виявив наступні результати: наявність шлюбного партнера інтенсифікує щоденне спілкування мігрантів більшою мірою, ніж наявність дітей. Частка осіб з подружжям, які здійснювали щоденні комунікації, становила 49,8%, однаків – 39,5%; питома вага щоденного спілкування з родиною та друзями серед бездітних респондентів становила 42,9%, а поміж тих, хто мав дітей – 47,2%. Отже, наявність шлюбного партнера призводить до збільшення питомої ваги щоденних розмов на 10,3 в.п., а наявність дітей – лише на 4,3 в.п. Такі резуль-

тати мають практичне значення у сфері соціальної підтримки дітей, чийі батьки працюють за кордоном. Здійснюючи супровід такої категорії клієнтів, соціальним працівникам варто підкреслювати значимість тісного опосередкованого спілкування з дитиною у разі дистанційного батьківства.

Таким чином, основні соціальні зв'язки між Україною, як країною походження мігрантів, та країнами призначення втілюються у формі опосередкованого спілкування за допомогою засобів сучасного зв'язку та грошових переказів. Популярність короточасних візитів на батьківщину є досить низькою, особливо для осіб, які працюють за кордоном нетривалі відтинки часу. Інтенсивність уявних зв'язків, які описують почуття внутрішньої приналежності до української родини та громади, неможливо розкрити за допомогою інструментарію, що використовувався у проекті ТЕМПЕР. Кожна форма зв'язків знаходиться під особливим впливом чинників різного характеру: візити на батьківщину визначаються тривалістю перебування за кордоном, грошові перекази – структурою домогосподарства, спілкування з домівкою – поєднанням зазначених факторів.

РОЗДІЛ 9

КОНВЕРТАЦІЯ МІГРАЦІЙНОГО ДОСВІДУ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ КАПІТАЛ НА БАТЬКІВЩИНІ

9.1. Нерухомість, підприємництво та інвестиції у різних міграційних групах українського населення

У соціально-економічній літературі з міграційної проблематики значна увага приділяється виявленню зв'язків між міграційною поведінкою та підприємницько-інвестиційним потенціалом населення. Зазначені зв'язки можуть мати різний характер та направленість: у разі поширення механізмів негативної селекції до виїзду за кордон у певній країні, коли до закордонних заробітків залучаються особи, які не можуть реалізуватися на батьківщині, підприємницький потенціал мігрантів буде, очевидно, невисоким у порівнянні з усіма мешканцями. В протилежному випадку схильність до міжнародної зайнятості означатиме також підвищену активність у сфері реалізації бізнес-проектів, операцій з нерухомістю тощо. Найтиповіша схема конвертації міграційного досвіду в економічний капітал на батьківщині проявляється у разі здійснення колишніми мігрантами підприємницької діяльності на батьківщині з використанням коштів, зароблених за кордоном, та придбання нерухомості. Враховуючи нечисленність повернених з інноваціями в нашу країну, про що згадувалося у цій роботі раніше, Україні не варто сподіватися на масштабні зрушення у бізнесовому середовищі внаслідок міграційних процесів. Втім варто зауважити, що у більшості випадків у різних куточках світу підприємництво – це шлях, обраний активною меншістю на противагу діяльності консервативної більшості. Кожен зі згаданих різновидів діяльності має свою цінність: відповідальні кваліфіковані виконавці доповнюють ініціативну природу власників бізнесу, оскільки якісні людські ресурси у всьому розмаїтті

проявів є джерелом поповнення національного багатства.

У ході проекту ТЕМПЕР дослідники мали на меті вивчити питання залучення до підприємницької діяльності, здійснення інвестицій, володіння різними типами нерухомості серед респондентів з міграційним досвідом та без нього. Згідно з результатами опитування, лише незначні контингенти осіб хоча б один раз протягом свого життя розпочинали бізнес або інвестували у нього, про це повідомили 3,5% зворотних мігрантів і 2,8% респондентів без міграційного досвіду (табл. 9.1.1). Питома вага поверненців, які ствердно відповіли на зазначене запитання, перевищує аналогічний показник серед немігрантів, однак враховуючи невисокі значення аналізованого показника, отримані результати вимагають додаткового підтвердження з інших інформаційних джерел.

Таблиця 9.1.1

Частка респондентів, які протягом життя мали бізнес, землю або нерухомість залежно від наявності міграційного досвіду, %

	<i>Зворотні мігранти</i>	<i>Особи без міграційного досвіду</i>
Бізнес	3,5	2,8
Земля	14,0	22,5
Нерухомість	21,1	22,9

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Усі реалізовані бізнес проекти, про які респонденти повідомили у ході опитування, втілювалися на території України. Це стосується як зворотних мігрантів, так і осіб, які жодного разу не працювали за кордоном. Три чверті осіб з обох категорій опитаних досі володіють зазначеним бізнесом. Основною причиною припинення підприємницької діяльності найчастіше була її неприбутковість. Найчастіше підприємницькі ініціативи опитаних осіб здійснювалися на засадах самозайнятості або залучали невелику кількість найманих працівників (від однієї до чотирьох осіб). Опитані поверненці та особи без досвіду закордон-

ного працевлаштування відкривали власну справу подібних профілів з невеликими відмінностями: у галузі оптової та роздрібної торгівлі – це магазини одягу, меблів, продуктів тощо; у сільському господарстві – вирощування овочів та фруктів, розповсюдженням було надання ремонтних послуг. Докладніше з прикладами бізнес-проектів, започаткованих респондентами, можна ознайомитися у табл. 9.1.2.

Таблиця 9.1.2

Профілі підприємницької діяльності, започаткованої респондентами

	<i>Зворотні мігранти</i>	<i>Особи без міграційного досвіду</i>
оптова та роздрібна торгівля	роздрібний магазин одягу;	роздрібний магазин одягу;
	магазин меблів;	магазин меблів;
	продуктовий магазин;	продуктовий магазин;
	магазин косметики;	магазин будівельних матеріалів;
	квітковий магазин;	
професійні заняття	фотограф;	фотограф;
	оператор;	нотаріус;
	художник;	юрист;
	коваль;	
освіта	вчитель;	
транспорт	водій вантажівки;	водій вантажівки;
	таксист;	доставка продуктів;
	власник та водій таксі;	водій автобуса;
	сервіс доставки;	
особисті послуги	мистецтво та розваги;	мистецтво та розваги;
	манікюрист;	манікюрист;
		масажист;
виробництво	кав'ярня;	кав'ярня;
	фабрика з виробництва меблів;	фабрика з виробництва меблів;
		виробництво спецій;
		виробництво товарів народного споживання;

Таблиця 9.1.2(Продовження)

ремесла та ремонт	будівництво;	будівництво;
	ремонт будинків та квартир;	слюсар;
	декоратор;	телемеханіка;
	електромонтажник;	ремонт автомобілів;
		ремонт будинків та квартир;
сільське господарство	вироснування овочів;	вироснування овочів;
	вироснування фруктів;	вироснування фруктів;
	вироснування зерна	садівник

Джерело: складено авторкою на основі^[167]

На етапі створення бізнес-проектів, започаткованих респондентами опитування ТЕМПЕР, їх фінансування відбувалося за використанням декількох джерел. Трудові мігранти більше ніж у половині випадків зауважували, що інвестували у відкриття бізнесу гроші, зароблені за кордоном. Обидві категорії респондентів повідомляли про те, що певні суми для здійснення бізнес-інвестицій вони отримали від друзів чи родичів, які працювали за межами країни. Серед інших джерел фінансування – власні накопичення та позики від друзів та родичів в Україні. Обстеження не виявило жодного випадку, коли б відкриття бізнесу стало можливим в результаті отримання кредиту в банківських установах.

Згідно з результатами опитування ТЕМПЕР, які наведені у таблиці 9.1.1, зворотні мігранти на 8,5 в.п. рідше володіли земельними ділянками і на 1,8 в.п. – об'єктами нерухомості. Наведені дані потребують подальшого уточнення, особливо стосовно нерухомості, оскільки вітчизняні експерти з галузі міграціології, інфраструктури, регіонального розвитку тощо неодноразово підкреслювали важливий вплив трудових міграцій та грошових переказів на будівництво та введення в експлуа-

¹⁶⁷ Lenoel A., Beauchemin C., Cerrutti M., Deliu A., Hnatyuk T., Maguid A., Maidanik I., Manea M., Pozniak O., Vandenbunder A. Report on Economic Contributions of Migrants Upon Return. – Working Paper Series: Temporary versus Permanent Migration. – 2008. – P.101 [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.temperproject.eu/wp-content/uploads/2019/12/Working-Paper-10-TEMPER.pdf>

тацію житлових приміщень в областях, охоплених масштабними виїздами на закордонне працевлаштування. Про інвестування частини міграційних грошей у нерухомість свідчать також результати ОТМ-2012, наведені у цій монографії раніше. Проте дані зазначеного обстеження, на жаль, об'єднують в одну статтю видатків кошти, витрачені як на придбання будинку або квартири, так і на удосконалення чи реконструкцію цих об'єктів. Натомість за розміром необхідних вкладень та впливом на добробут міграційних домогосподарств зазначені витрати розрізняються суттєвим чином.

Пояснення даних, отриманих у проекті ТЕМПЕР, щодо частоти володіння землею та нерухомістю, можна шукати у сфері факторів суб'єктивного та об'єктивного характеру. До першої групи чинників належить інтерпретація респондентами відповідних запитань в анкеті: «Чи володієте ви зараз або володіли у минулому будь-яким земельним наділом, що призначений для сільськогосподарського використання, будівництва чи інших цілей?» та «Чи володієте ви зараз або володіли у минулому будь-яким будинком, квартирою або приміщенням іншого типу?». Питання володіння певним типом нерухомості вирішувалося за самовизначенням респондента, у таких умовах зворотні мігранти, як гіпотетичні носії більш активної та індивідуалістичної природи, та особи без досвіду закордонного працевлаштування могли по-різному трактувати питання належності певних об'єктів нерухомості, які фактично знаходяться у спільному користуванні всіх членів домогосподарства, проте з юридичної точки зору особисто їм не належать. На жаль, отримані у ході проекту дані не дають змогу оцінити наявність впливу фактору інтерпретації на кінцеві результати.

Чинники об'єктивного характеру пояснюють ситуацію, аналізуючи склад мігрантів, охоплених дослідженням. Вибірка проекту ТЕМПЕР охопила різні категорії осіб, які здійснювали закордонне працевлаш-

тування в Італії або Польщі, натомість для кожної з них рівень володіння об'єктами нерухомості є, ймовірно, різним. Оскільки придбання або будівництво нерухомості вимагає суттєвих грошових накопичень, то найбільш очевидним фактором, що визначає частоту володіння нерухомістю для мігрантів, є тривалість працевлаштування за межами України, що в свою чергу впливає на рівень їх фінансової спроможності. Отримані відомості підтвердили гіпотезу про значний вплив темпорального чинника строку закордонного працевлаштування на рівень володіння нерухомістю серед мігрантів (рис. 9.1.1). Частка поверненців, які мали земельні наділи, послідовно зростала паралельно до збільшення тривалості перебування за кордоном, проте навіть серед довготривалих мігрантів, які провели за кордоном понад рік, рівень володіння землею не перевищує аналогічного показника, зафіксованого серед осіб без міграційного досвіду.

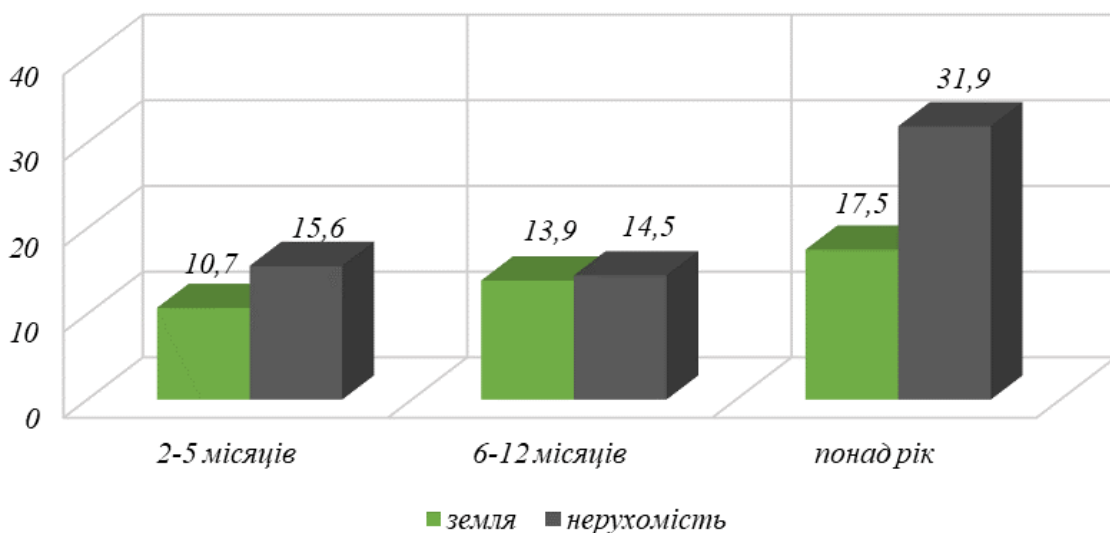

Рисунок 9.1.1 Частка зворотних мігрантів, які мали землю або нерухомість, залежно від тривалості працевлаштування за кордоном, %
Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Ситуація з нерухомістю відрізняється: питома вага власників будинків, квартир або інших приміщень серед осіб, які працювали в Італії або Польщі протягом найкоротших та середніх строків – майже одна-

кова, натомість відповідна частка різко зростає поміж поверненців, які працювали за кордоном понад рік. У результаті, питома вага власників нерухомості серед довготривалих мігрантів суттєво перевищує аналогічний показник для осіб, які жодного разу не працювали за кордоном, що засвідчує існування суттєвого впливу міжнародної зайнятості на рівень володіння нерухомістю серед українського населення.

У переважній більшості випадків (понад 90% для обох категорій опитаних) респонденти протягом життя мали у власності лише один земельний наділ, яким вони продовжували володіти на момент проведення інтерв'ю. Більше половини поверненців – 61,2% та 49,1% осіб без міграційного досвіду отримали землю у спадок або подарунок. Респонденти, які її придбали, фінансували цю інвестицію з успадкованих грошей, особистих або сімейних заощаджень. Для зворотних мігрантів додатковим фінансовим джерелом виступали кошти, зароблені за кордоном. Так само як і у випадку з бізнесом, жодна допитана особа не використовувала банківські позики для придбання землі.

Дослідження не зафіксувало помітної різниці щодо використання різними категоріями респондентів наявних земельних наділів залежно від досвіду закордонного працевлаштування. Більше половини з них (66,7% серед немігрантів та 64,1% серед поверненців) використовували землю для виробництва сільськогосподарських продуктів для власного споживання, майже кожен п'ятий (19,3% та 22,3%) – виробляли сільськогосподарські продукти на продаж. Разом з тим немає підстав стверджувати, що в останньому випадку йдеться про інтенсивну фермерську діяльність, що здатна повністю забезпечувати життєдіяльність певної особи або домогосподарства, оскільки масштаби зазначених продаж невідомі. Мігранти дещо частіше зводили будинки на території своїх земельних наділів (12,3% та 18,4%) і рідше здавали землю в оренду (13,2% та 10,7%). Так само ідентичною була поведінка різних

категорій опитаних щодо інвестування у землю, якою вони володіють: 41,2% немігрантів та 42,7% поверненців вкладали кошти в її механізацію, а 3,5% та 3,9% відповідно – у зрошувальну систему.

Дослідження показало, що власники житла не схильні до активних дій у сфері купівлі-продажу нерухомості: у переважній більшості випадків опитані володіли одним об'єктом нерухомості, розташованим в Україні, протягом всього життєвого шляху, який продовжував залишатися у їх власності на момент відповіді на запитання анкети. Придбання населенням житла за рахунок міграційних коштів здійснювалося із застосуванням двох механізмів: використання власних коштів, зароблених за кордоном, та отримання грошових переказів від інших членів сім'ї чи домогосподарства, які працюють за межами країни. Серед зворотних мігрантів кожен десятий власник нерухомості (10,3%) повідомив про те, що використовував отримані за кордоном кошти для купівлі чи побудови житлового приміщення, вдвічі менше осіб (4,5%) – отримали гроші від родичів, які працюють за межами країни. Серед респондентів, які не мали міграційного досвіду, частка осіб, які для придбання нерухомості отримали гроші з-за кордону, була ще меншою і становила 2,6%. Найчастіше українці з обох категорій опитаних ставали власниками нерухомості у результаті їх успадкування та отримання у подарунок.

Майже всі об'єкти нерухомості, про які повідомляли респонденти, це житлові будинки або квартири, які використовувалися у переважній більшості випадків як місце їх основного проживання, про це повідомили 92,3% мігрантів та 88,8% осіб, які жодного разу не працювали за кордоном. Невеликі групи опитаних (3,9% та 7,8% відповідно) використовували свою власність як додаткове або нерегулярне житло, йдеться про дачі, заміські будинки тощо. Дослідження зафіксувало лише поодинокі випадки здачі в оренду (1,9% та 0,9% відповідно), що

цілком зрозуміло, враховуючи загальну кількість об'єктів нерухомості у власності опитаних. Інвестиції у наявну нерухомість здійснювалися переважно у формі її оновлення та підтримання у належному стані (ремонт, придбання меблів), про особисті вкладення у добудову нових частин протягом життя (очевидно, тут йдеться виключно про будинки) повідомили майже третина немігрантів (31,9%) та чверть (25,8%) поверненців.

Таким чином, здійснення підприємницької діяльності є непоширеним шаблоном зайнятості незалежно від наявності міграційного досвіду. Рівень володіння земельними наділами серед мігрантів помітно поступається відповідному показнику поміж решти населення, ця категорія осіб ставиться до інвестування зароблених грошей у придбання землі досить пасивно. Частота володіння житловим будинком або квартирою серед мігрантів суттєво пов'язана з тривалістю перебування за кордоном, оскільки саме ця темпоральна характеристика великою мірою визначає розмір заощаджень, які мігранти можуть інвестувати у придбання нерухомості. Лише незначні частки опитаних здають в оренду об'єкти наявної в них нерухомої власності, тому для більшості населення володіння нерухомістю не є джерелом додаткових надходжень до сімейного бюджету. Придбання будь-якої нерухомості, так само як і початок підприємницької діяльності, відбувається без залучення позик, отриманих в офіційних банківських установах, що свідчить про низький рівень довіри до офіційних фінансових установ та, очевидно, про високу вартість кредитування.

9.2 Навички, отримані мігрантами за кордоном: характеристики та можливості застосування на батьківщині.

У процесі закордонного працевлаштування людина здійснює трудову діяльність у новому для себе середовищі, яке відрізняється, іноді

кардинально, від умов, до яких вона звикла на батьківщині. Зазначені відмінності можуть стосуватися виробничого процесу, стосунків з колегами тощо. Зазвичай трудові мігранти прямують до країн, які випереджають державу їх походження за рівнем соціально-економічного розвитку. Трудова реалізація в умовах розвиненої економіки дає можливість ознайомитися та опанувати виробничі стандарти, прийоми та техніки, які ще не застосовуються у країні походження. Таким чином мігранти перетворюються на носіїв новітніх знань та навичок, які містять значну потенційну користь для соціально-економічного розвитку батьківщини.

Науковці, які займаються дослідженням міжнародної міграції, уже понад два десятиліття приділяють значну увагу трансформації соціальної системи країни походження під впливом масштабних процесів закордонної зайнятості населення. Вивчення суто матеріальних надходжень від мігрантів з-за кордону, що втілюються у формі грошових переказів, доповнилося за рахунок розгляду інших ресурсів, що спрямовані у бік країни походження. У 2001 р. професорка П. Левіт (Peggy Levitt) внесла до сторінок тезаурусу з міграціології поняття «соціальні перекази», яке підкреслює той факт, що мігранти надсилають додому набагато більше ресурсів, ніж просто гроші^[168]. Науковиця виділяє щонайменше чотири типи соціальних переказів: норми, поведінкові практики, ідентичності і соціальний капітал. Соціальні перекази надходять до країни походження мігрантів трьома основними шляхами:

- коли мігранти повертаються на батьківщину назавжди або для відвідування родини та друзів;
- коли особи без міграційного досвіду приїжджають на гостини до осіб, які проживають і працюють за кордоном;

¹⁶⁸ Levitt P., Lamba-Nieves D. "It's Not Just About Economy, Stupid" – Social Remittances Revisited [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://www.migrationpolicy.org/article/its-not-just-about-economy-stupid-social-remittances-revisited>

- через спілкування засобами дистанційного зв'язку: листування, соціальні мережі, телефонний зв'язок, месенджери тощо^[169].

Беручи до уваги те, що проект ТЕМПЕР був зосереджений на опитуванні мігрантів, які повернулися на батьківщину, інформація, отримана у ході дослідження, найповніше розкриває перший з визначених шляхів. Найчастіше, працюючи за кордоном, українці покращують свою мовну кваліфікацію, про що повідомило дві третини респондентів (табл. 9.2.1).

Таблиця 9.2.1

Питома вага респондентів, які здобули або покращили за кордоном певні навички, залежно від статі, рівня освіти та типу населеного пункту, %

	Всього	Тип поселення		Стать		Рівень освіти	
		Село	Місто	Чоловіки	Жінки	Середня освіта	Вища освіта
Комп'ютерні навички	7,7	9,3	5,0	8,6	7,2	6,1	9,4
Професійно-технічні навички	35,3	44,1	19,5	56,2	21,6	38,0	32,5
Підприємницькі навички	5,3	5,5	5,0	8,2	3,4	3,7	6,9
Соціальні навички	20,1	21,7	17,2	21,2	19,4	16,5	23,9
Мовні навички	64,8	62,0	69,8	64,4	65,1	61,2	68,6

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Йдеться як про вивчення нових мов, так і про удосконалення наявних знань у лінгвістичній сфері. Характерною особливістю індивідуального прогресу у межах цього типу навичок є майже однакова частота покращення серед різних підкатегорій зворотних мігрантів: перевищення, зафіксоване серед городян та осіб з вищою освітою, є незначним. Особи, які повідомили про удосконалення лінгвістичних

¹⁶⁹ Levitt P. Social Remittances – Culture as Development Tool [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://publications.iadb.org/publications/english/document/Social-Remittances-Culture-as-a-Development-Tool.pdf>

знань за кордоном, у середньому володіли 2,1 мовою, решта – 1,6 мовою.

Підприємницькі навички включають у себе розуміння шляхів започаткування власної справи, здійснення звітності, поширення реклами тощо. Цей вид ресурсів респонденти опитування ТЕМПЕР удосконалювали за кордоном найрідше. Причинами такої ситуації є, по-перше, характер діяльності, яким опитані займалися за кордоном і, по-друге, відсутність схильності у більшості осіб до ведення підприємництва, про що вже згадувалося у монографії раніше. Особи з вищою освітою та представники чоловічої статі говорили про покращення аналізованого типу навичок у декілька разів частіше, ніж носії протилежних ознак, натомість тип населеного пункту проживання не мав жодного впливу на величину цього показника. У віковому розрізі найчастіше про удосконалення цього виду навичок говорили наймолодші респонденти віком 20–29 років.

Найбільші коливання у різних підгрупах опитаних стосувалися частоти удосконалення професійно-технічних навичок, що найімовірніше пов'язано зі змістом роботи, яку виконували за кордоном представники тих чи інших категорій мігрантів. Цей тип навичок включає у себе ознайомлення з новою технікою, опанування певного інструмента або способу роботи. Чоловіки повідомили про покращання зазначених навичок більш ніж у половині випадків, що у 2,6 раза частіше, ніж відповідний показник серед жіноцтва. Також суттєве перевищення (2,3 раза) зафіксоване у селян у порівнянні з городянами. Рівень освіти не чинить помітного впливу на частоту удосконалення професійно-технічних навичок, оскільки українські мігранти найчастіше виконують за кордоном таку роботу, що не відповідає рівню їх освіти та кваліфікації.

Соціальні навички включають у себе публічні виступи, комунікаційні практики, взаємодію з різними культурами тощо. Частота удо-

сконалення цього ресурсу відрізнялася у різних категоріях опитаних не дуже суттєво. Натомість про покращання комп'ютерних навичок, що включають використання комп'ютера та інших гаджетів, інтернету, соціальних мереж, пошук роботи через інтернет, частіше повідомляли селяни у порівнянні з городянами, що імовірно викликано тим, що останні мали досить високий рівень комп'ютерної грамотності ще до виїзду за кордон. З тієї самої причини про покращення комп'ютерних навичок за кордоном частіше говорили представники старших вікових груп. Частка аналізованого показника у чоловіків та жінок була майже однаковою, у той час як деяке його підвищення серед осіб з вищою освітою вірогідно пояснюється більшою схильністю цієї категорії респондентів до самовдосконалення.

Темпоральна характеристика тривалості зарубіжного працевлаштування чинить суттєвий вплив на здобуття або покращення основних навичок за кордоном. Частота удосконалення мовних, професійно-технічних та підприємницьких навичок систематично зростає паралельно до кожного наступного щабля тривалості перебування за межами країни, що цілком закономірно, адже закріплення отриманих умінь вимагає повторюваної практики (рис. 9.2.1). У випадку з комп'ютерною компетенцією зменшена частка респондентів, які відмітили їх удосконалення серед осіб, які перебували в Італії або Польщі впродовж середнього строку, може пояснюватися похибкою вибірки, оскільки кількісні показники у цій сфері є досить невисокими. Втім, довготривалі мігранти відмічали покращення комп'ютерних навичок все ж частіше, ніж короткострокові. Удосконалення навичок соціального спілкування, очевидно, більшою мірою пояснюється характером та умовами закордонного працевлаштування, а не строком перебування за межами країни.

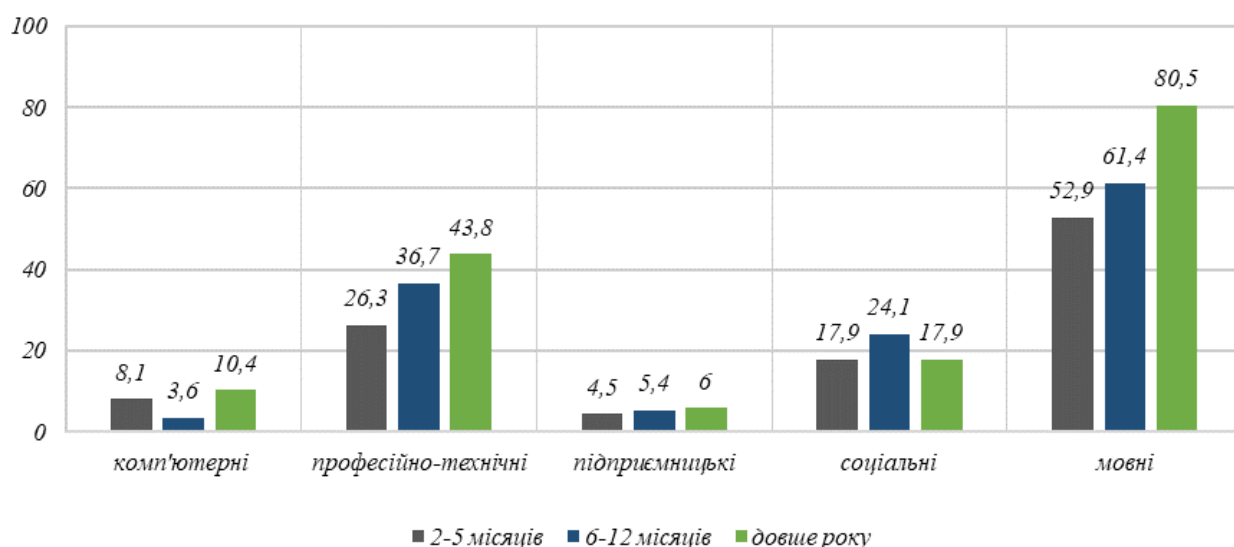

Рисунок 9.2.1 Частка зворотних мігрантів, які удосконалили за кордоном різні види навичок, залежно від тривалості перебування за межами України, %

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Зовнішні характеристики міграційної поїздки, такі як умови зайнятості, строк працевлаштування тощо, не здатні повністю пояснити чому одні особи удосконалювали свої навички певного виду частіше за інших. Особистісні вподобання, схильності та плани на майбутнє також чинять суттєвий вплив на засвоєння нової інформації та практичних умінь. Згідно з результатами опитування ТЕМПЕР, респонденти з групи шукачів успіху частіше повідомляли про удосконалення всіх груп навичок, наведених в анкеті, за винятком професійно-технічних, що очевидно пов'язане з типом виконуваних за кордоном робіт. Зворотні мігранти, які повернулися в Україну з економічних причин, найчастіше згадували про удосконалення комп'ютерних та підприємницьких навичок, натомість поверненці, вмотивовані “іншими факторами” – соціальні навички^[170].

Отримані за кордоном навички не завжди використовувалися в Україні, що призводить до їх марнування і обмежує позитивний вплив

¹⁷⁰ Obucina O., Beauchemin C., Cerrutti M., Deliu A., Havryliuk O., Lenoel O., Maguid A., Maidanik I., Manea M., Pozniak O., Serban M., Teleshman V., Tufis P., Vandenbunder A. Report on the Economic Integration of Return Migrants. – Working Paper Series: Temporary versus Permanent Migration. – 2018. – P. 280

зворотної міграції на поступ вітчизняної економіки та соціальної системи. Лише третина з опитаних (34,3%), які здобули або покращили в Італії або Польщі принаймні одну з аналізованих навичок, у ході інтерв'ю повідомили про те, що за допомогою цих здобутків вони змогли знайти кращу роботу або створити власний бізнес після повернення. Найчастіше удосконалені навички не використовувалися тому, що респонденти шукали в Україні роботу іншого типу, ніж за кордоном, в Україні не існує, або менш розвинений тип діяльності, де можна застосувати отримані навички, або вони не цінуються роботодавцями та іншими особами на батьківщині. Досить поширеною виявилася практика, коли після повернення мігранти утримувалися від входження на національний ринок праці. У ході опитування ТЕМПЕР майже кожен шостий опитаний (17,1%) повідомив про те, що він не шукав роботу на батьківщині після повернення. Проте згаданий показник суттєво залежить від часу, що пройшов від моменту повернення до інтерв'ю: серед осіб, які повернулися до України менше року тому відповідна частка становила 34,7%, поміж решти опитаних – 8,9%. Такі результати цілком закономірні, адже щойно прибулі особи, по-перше, потребують деякого часу на реадаптацію, по-друге, мають змогу тимчасово не працювати, використовуючи на прожиття гроші, зароблені за кордоном, і, по-третє, перебувають у стані невизначеності щодо здійснення наступних виїздів за кордон.

Опитування зафіксувало помітну статеву різницю і частоті використання отриманих за кордоном навичок, і у поширенні моделі відмови від виходу на національний ринок праці після повернення: жінки у 1,6 рази частіше не шукали роботу на батьківщині після завершення закордонного працевлаштування у порівнянні з чоловіками, що в результаті частіше призводило до марнування навичок, отриманих ними в Італії або Польщі (табл. 9.2.2). Така інформація має важливе практичне зна-

чення для українських роботодавців, які мають проблеми з незаповненістю наявних вакансій, адже певна група у середовищі зворотних мігрантів, особливо серед жінок, можуть бути задіяні на вітчизняних підприємствах за умови забезпечення належних умов та оплати праці.

Таблиця 9.2.2

Розподіл респондентів залежно від відповіді на запитання: «Чи допомогли вам навички, отримані або покращені за кордоном, знайти кращу роботу або заснувати власний бізнес після повернення на батьківщину?», статі, типу повернення та населеного пункту, %

	<i>Так</i>	<i>Ні</i>	<i>Ні, оскільки я не шукав(ла) роботу після повернення</i>
Чоловіки	38,1	49,2	12,7
Жінки	21,0	58,6	20,4
Поверненці з невдачі	16,7	69,0	14,3
Поверненці з консерватизму	35,6	46,6	17,8
Селяни	23,2	57,9	18,9
Городяни	37,8	48,5	13,7

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Тип повернення майже не впливає на частоту відмови від виходу на український ринок праці після прибуття з-за кордону. Водночас дослідження виявило суттєву різницю між рівнем конвертації отриманих за межами країни навичок у кращу роботу на батьківщині (табл. 9.2.2). Поверненням з консерватизму отримані у ході міжнародного працевлаштування нематеріальні здобутки допомогли знайти кращі можливості зайнятості на батьківщині вдвічі частіше, ніж поверненням з невдачі, хоча обидві групи заявляли про удосконалення основних навичок за кордоном з приблизно однаковою частотою. Очевидно, отримання негативного досвіду за кордоном у поверненців з невдачі знизило рівень

їх очікувань і намагань щодо національного ринку праці, в результаті чого вони погоджувалися на менш вигідні пропозиції з працевлаштування.

У розрізі типу місцевості проживання городяни помітно частіше заявляли про користь отриманих за кордоном навичок у пошуку кращих можливостей прикладання праці на батьківщині, а селяни – утримувалися від виходу на національний ринок праці взагалі. Пояснення такої ситуації слід, очевидно, шукати в особливостях розвитку сільських та міських ринків праці в Україні, які у містах пропонують населенню як більшу кількість вакансій, так і кращу їх якість. Країна закордонного працевлаштування, так само як і вік та сімейна структура респондентів, не чинили суттєвого впливу на застосування удосконалених навичок та відмову від працевлаштування.

Таким чином, однією з форм соціального капіталу, що надходить в Україну в результаті масштабних виїздів на працевлаштування за кордон, виступає удосконалення різного роду навичок. Найчастіше, перебуваючи за кордоном, мігрантам вдається підвищити рівень лінгвістичних знань та професійно-технічні навички. Частота удосконалення навичок суттєво залежить від тривалості працевлаштування та типу мотивації для виїзду за кордон. Негативним для поступу української економіки фактором є те, що у двох третинах випадків зворотні мігранти не мають змоги або бажання використовувати отримані здобутки, що призводить до їх марнування і зменшення потенціалу соціальних переказів для розвитку України.

9.3 Закордонне працевлаштування як чинник трансформації світоглядних позицій населення України.

Цінності, принципи та переконання виступають визначальними структурними елементами світогляду людини, в основі формування якого лежить особистісний досвід. Працевлаштування за кордоном змінює світосприйняття людини за рахунок занурення у соціо-культурну систему країни призначення та адаптації до неї. Повернення мігрантів на батьківщину виступає одним з механізмів трансферту соціальних переказів до країни призначення. Вимірювання впливу міграційного досвіду на цінності та переконання можна здійснити за рахунок використання двох підходів: по-перше, порівнюючи відповіді респондентів на ідентичні запитання до виїзду за кордон та після повернення і, по-друге, одночасно зіставляючи погляди колишніх мігрантів з особами без досвіду закордонного працевлаштування. У ході проекту ТЕМПЕР дослідники обрали останній із запропонованих методів, характерним обмеженням якого є неможливість встановити час виникнення світоглядних відмінностей у різних групах, певна частина яких, ймовірно, виникла ще до виїзду за кордон, інші – під час закордонного працевлаштування та після повернення.

У знаних наукових дослідженнях національного та міжнародного рівня використовується декілька інтегральних показників, що характеризують якість та рівень життя населення. У Світовому Дослідженні Цінностей (World Values Survey^[171], WVS) використовується інтегральний показник задоволеності життям. Психологи зазначають, що задоволеність життям визначається досягнутими цілями, подоланими труднощами, своєчасністю змін, які відбуваються в особистому і професійному житті, вірою у власні сили, вмінням оцінити наслідки своїх

¹⁷¹ World Value Survey official page [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>

дій та іншими чинниками^[172]. Зазначені ресурси та переживання виступають значущим чинником формування суспільної свідомості, групових настроїв, очікувань, стосунків у суспільстві, тому побудова науково обґрунтованої соціальної політики повинна ґрунтуватися з урахуванням цих особливостей^[173].

Широкого вжитку на арені міжнародних наукових досліджень набуває також інтегральний показник «індексу щастя», що лежить в основі щорічного Світового звіту зі щастя^[174] (World Happiness Report), де надається тематична інформація, зібрана у 156 країнах світу. Аналізований показник активно використовується у дослідженнях міжнародних експертів, присвячених впливу зміни місця проживання на щастя самих мігрантів, їх нащадків та населення країни призначення. Отримані у ході цих розвідок результати підкреслюють важливість врахування темпоральних характеристик перебігу міграційного процесу, зокрема йдеться про локалізацію простору і часу, оскільки найбільший приріст щастя спостерігається у прибулих, зазвичай, відразу після переїзду у нову країну, з плином часу (у середньому протягом п'яти років) відбуваються процеси так званої «асиміляції щастя» і прибуле населення впритул наближається до тих показників зазначеного індексу, що характерні для мешканців країни вселення загалом. Географічний контекст та причина зміни місця проживання мають велике значення для самооцінки щастя до та після переїзду: найвище зростання аналізованого показника має місце при переїзді з країн, що розвиваються, до розвинутих регіонів світу^[175].

¹⁷² Скрипаченко Т.В. Психологічний аналіз феномену задоволеності життям // Проблеми сучасної психології. – 2016, № 2(10). – С.124

¹⁷³ Курова А.В. Задоволеність життям та суб'єктивне благополуччя особистості // Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Психологія. – 2015. – Т. 20. – Вип.2(36). – ч.1. – С.98

¹⁷⁴ World Happiness Report official page [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://worldhappiness.report/>

¹⁷⁵ Hendriks M. Does Migration Increase Happiness? It Depends. [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://www.migrationpolicy.org/article/does-migration-increase-happiness-it-depends>

У дослідженні ТЕМПЕР експерти збирали відомості про перший із розглянутих інтегральних показників. Більше половини респондентів, опитаних у ході проекту, задоволені своїм життям частково, майже кожен шостий – обрав проміжний варіант відповіді «ні задоволений, ні незадоволений» (табл. 9.3.1). Порівняння крайніх позицій у шкалі відповідей показує, що граничну позитивну оцінку «абсолютно задоволений» респонденти обирають у 2,3 раза частіше, ніж позицію «зовсім незадоволений». Різниця між відповідями зворотних мігрантів та осіб, які не мають досвіду закордонного працевлаштування, полягала у незначному перевищенні частки задоволених різного ступеня серед поверненців. У середовищі немігрантів майже вдвічі частіше обиралися позиції «частково незадоволений» і майже втричі частіше – «зовсім незадоволений». Кращі позиції у шкалі оцінювання задоволеності власним життям серед мігрантів імовірно пояснюються як їх особистісними характеристиками (активністю, гнучкістю, умінням долати стрес тощо), так і кращими можливостями задовольняти матеріальні потреби за рахунок отриманих за кордоном здобутків.

Таблиця 9.3.1

*Розподіл респондентів залежно від відповіді на запитання:
«Наскільки ви задоволені зараз вашим життям» та наявності
міграційного досвіду, %*

	<i>Особи без міграційного досвіду</i>	<i>Зворотні мігранти</i>	<i>Всі опитані</i>
Абсолютно задоволений	10,9	12,5	11,8
Частково задоволений	52,4	57,6	55,6
Ні задоволений, ні незадоволений	15,2	19,6	17,7
Частково незадоволений	13,4	7,3	9,8
Зовсім незадоволений	8,1	3,0	5,1

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Задоволеність життям чоловіків та жінок була майже однаковою як у середовищі зворотних мігрантів, так і поміж осіб, які жодного разу не працювали за кордоном. Натомість городяни та селяни у різних міграційних групах висловлювалися неоднаково: серед поверненців кращу задоволеність життям виявляли мешканці сільських населених пунктів, а поміж немігрантів – жителі міст. Ця ситуація, імовірно, пояснюється деяким вирівнюванням фінансових можливостей зворотних мігрантів з різних типів населених пунктів, в таких умовах зростає актуальність нематеріальних чинників добробуту, зокрема екологічних, рекреаційних факторів, які у селах є безперечно кращими. Натомість селяни, які не беруть участь у закордонному працевлаштуванні, частіше зіштовхуються з проблемами доступу до ринку праці та задоволення базових потреб, аніж городяни, що відображається на рівні їх задоволеності життям.

Незалежно від наявності міграційного досвіду респонденти з вищою освітою частіше висловлювали повне або часткове задоволення життям, що може пояснюватися як світосприйняттям цієї групи респондентів, так і об'єктивно кращими умовами проживання, що дають доступ до навчання у закладах вищої освіти. У віковому розрізі про абсолютне задоволення життям частіше говорили наймолодші і найстарші поверненці, відповідний показник поміж осіб різного віку, які жодного разу не працювали за кордоном, був майже однаковим з незначним перевищенням найстарших респондентів.

Особливості сімейної структури респондентів суттєво впливають на їх задоволеність життям: частка абсолютно задоволених поверненців, які мали шлюбного партнера, становила 15,2%, натомість серед одинаків значення згаданого показника становило 8,5%. Величина аналізованого індикатора для осіб, що не мають міграційного досвіду – 12,6% та 7,8% відповідно. Позитивний вплив наявності дітей на

самооцінку задоволеності життям проявляється менш виражено: серед бездітних поверненців про цілковиту задоволеність життям повідомили 10,7% опитаних, поміж немігрантів цієї групи – 9,7%, значення цього показника серед осіб, які мають дітей, становило 13,5% та 11,4% відповідно.

Різні типи зворотних мігрантів надавали неоднакові оцінки щодо задоволеності їх життям: поверненці з невдачі частіше говорили про повне або часткове незадоволення (табл. 9.3.2), що очевидно викликало їх негативним досвідом працевлаштування за кордоном, натомість поверненці з консерватизму майже вдвічі частіше висловлювали цілковито позитивне сприйняття. Група поверненців з інноваціями була недостатньо численною для здійснення статистично значущого кількісного розподілу за наявними категоріями відповідей, проте більшість з них тяжіли до позитивного оцінювання задоволеності життям.

Таблиця 9.3.2

*Розподіл респондентів залежно від відповіді на запитання:
«Наскільки Ви задоволені зараз вашим життям» та типу повернення
в Україну^[176], %*

	<i>Абсолютно задоволений</i>	<i>Частково задоволений</i>	<i>Ні задоволений, ні незадоволений</i>	<i>Частково незадоволений</i>	<i>Зовсім незадоволений</i>
поверненці з невдачі	8,6	55,5	22,4	10,4	3,1
поверненці з консерватизму	14,4	58,3	18,4	5,9	3,0

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Наукові погляди на міграцію як на можливе джерело розвитку та соціально-економічного прогресу для країн походження мігрантів на-

¹⁷⁶ Поверненці з інноваціями не включені у таблицю через нечисленність цієї групи, що унеможливило здійснення статистично значущих розподілів

дійно увійшли у дискурс ключових експертів з цієї проблематики. У цьому відношенні, на додачу до важливості потенційних економічних здобутків, варто звернути увагу на значення міграційного впливу на соціальну систему, яка може слугувати важливим ресурсом для втілення позитивних перетворень в країні. Уже декілька століть поспіль у галузі гуманітарних наук науковці підкреслюють значимість довіри у соціальних відносинах, розглядаючи її як неодмінну умову розвитку суспільства, яка забезпечує нормальне функціонування держави, інтеграцію і стабільність^[177]. У сучасних дослідженнях довіру розглядають як основу формування та відтворення соціального капіталу^[178]. Виділяють два види соціальної довіри: міжособистісна довіра (між членами суспільства) і довіра до абстрактних систем (державних структур, політичних і громадських інститутів тощо).

Під час опитування, проведеного у ході проекту ТЕМПЕР, міжособистісну довіру респондентів досліджували за допомогою запитання: «Як Ви вважаєте, більшості людей можна довіряти, чи варто бути дуже обережними, коли маєш справу з іншими людьми?». Отримані результати свідчать про високий рівень міжособистісної недовіри в сучасній Україні: дві третини опитаних (69,8%) вважають, що при спілкуванні з іншими людьми потрібно бути дуже обережними. Аналізований показник майже однаковий для зворотних мігрантів та осіб, які жодного разу не працювали за кордоном – лише 28,7% поверненців та 32,2% немігрантів вважають, що більшості людей можна довіряти. Стать та вік майже не впливають на рівень міжособистісної довіри опитаних з обох категорій. У поселенському розрізі про безумовну довіру до більшості людей частіше говорили зворотні мігранти, які мешкають у селах

¹⁷⁷ Краснякова А. О. Соціальна довіра як умова становлення суб'єкта політичного життя [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://lib.iitta.gov.ua/166201/1/Krasnykova-dovira%201_%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D1%80..pdf

¹⁷⁸ Пачева Н.О. Довіра як основа формування соціального капіталу [Електронний ресурс]. – режим доступу: file:///D:/Downloads/sre_2013_4_69.pdf

(31,2% на противагу 24,3% у городян) та мешканці міських населених пунктів серед осіб, які не мають міграційного досвіду (34,0% та 30,7%). Проте різниця в отриманих показниках несуттєва і може пояснюватися похибкою вибірки та іншими факторами методологічного характеру.

Рівень освіти зворотних мігрантів не чинить жодного впливу на становлення їх довіри до оточуючих: 27,4% поверненців з середньою освітою та 28,6% з вищою вважають, що більшості людей можна довіряти. Натомість у середовищі осіб, які жодного разу не працювали за кордоном, значення цього показника в осіб з різними освітніми рівнями відрізнялися на 10,4 в.п, де випускники ВНЗ демонструють довіру до більшості людей у 38,0% випадків, а особи з середньою освітою – у 27,6%. Така ситуація може пояснюватися вирівнюванням контексту включення у соціальні відносини у трудових мігрантів з різними освітніми рівнями, оскільки зміст закордонної зайнятості наших співвітчизників у більшості випадків не залежить від отриманих дипломів.

Країна останнього працевлаштування практично не впливала на рівень довіри зворотних мігрантів до оточуючих: чверть осіб (25,2%), які працювали в Італії, говорили про наявність довіри до більшості людей, серед зайнятих у Польщі відповідна позиція проголошувалася на 3,5 в.п. частіше. Досвід соціальних комунікацій, отриманий за кордоном, впливає на формування рівня довіри більшою мірою, ніж країна призначення, адже поверненці з невдачі обирали відповідний варіант відповіді у 24,0% випадків, а поверненці з консерватизму – у 30,8%. Загалом збільшення тривалості перебування за кордоном призводить до зростання рівня довіри наших співвітчизників до оточуючих (рис.9.3.1.), що, очевидно, свідчить про високий рівень соціального добробуту у країнах працевлаштування^[179].

¹⁷⁹ Карпова І. В. Феномен соціального капіталу: зміст та фактори нагромадження [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3412>

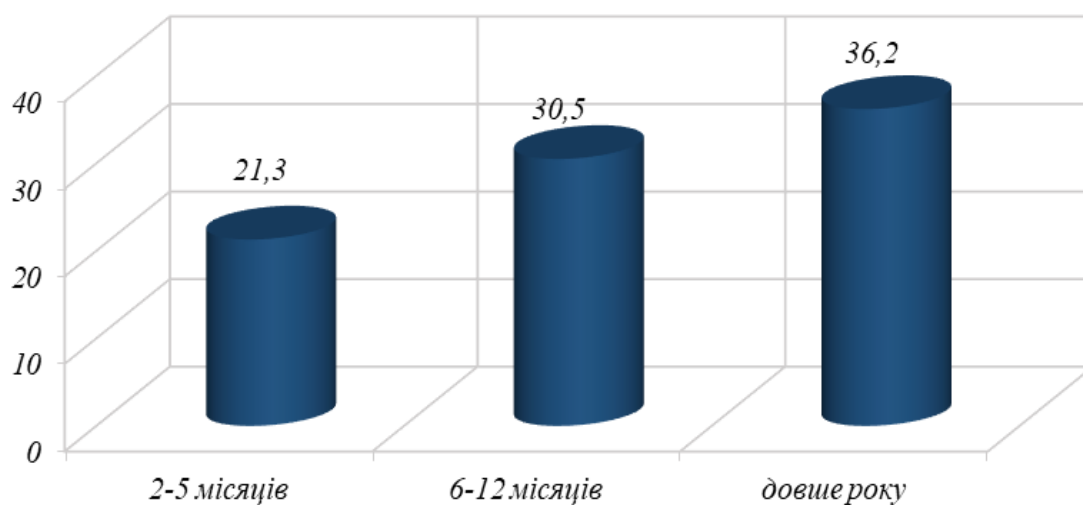

Рис. 9.3.1. Частка зворотних мігрантів, які вважають, що більшості людей можна довіряти, залежно від тривалості працевлаштування за кордоном, %

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Довіру до абстрактних систем у межах опитування ТЕМПЕР досліджували за допомогою оцінювання респондентами рівня корупції^[180] в закладах державного управління. Наведена проблема є надзвичайно актуальною для України, за результатами міжнародного дослідження індексу сприйняття корупції, що проводиться організацією Transparency International, у 2019 р. наша країна обійняла 126 місце зі 180 країн. Лідерами у даному рейтингу є Нова Зеландія та Данія, 8 з 10 країн у першій десятці — представниці Західної та Північної Європи^[181]. Враховуючи суттєву різницю між показниками України та більшістю країн ЄС у цьому питанні, анкета обстеження ТЕМПЕР збирала інформацію про оцінювання респондентами корупції на батьківщині та у державах Європейського Співтовариства. Особи без міграційного досвіду оцінювали корупцію в ЄС, базуючись на опосередкованій інформації (ЗМІ, соціальні мережі, розповіді знайомих), зворотні мігранти,

¹⁸⁰ Під корупцією у межах проекту розуміли використання державних ресурсів або посади для власної вигоди

¹⁸¹ Індекс сприйняття корупції – 2019 [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://ti-ukraine.org/research/index-spryjnyattya-korupsiyi-2019/>

здійснюючи таке оцінювання, спиралися також на власний досвід працевлаштування на території країн перебування.

На етапі формування методології передбачалося, що безпосереднє перебування за кордоном протягом тривалого періоду часу може спричиняти відмінності в оцінках закордонної корупції з боку поверненців та немігрантів. Проте отримані у ході опитування дані виявили ідентичні настрої щодо оцінювання корупції і Україні, і в країнах ЄС серед обох категорій опитаних. Більше половини респондентів (51,9% немігрантів та 51,5% поверненців) вважають рівень корупції в українських органах державного управління дуже високим, майже стільки ж осіб (43,9% та 45,7% відповідно) оцінюють його як високий (табл. 9.3.3).

Таблиця 9.3.3.

Оцінювання респондентами рівня корупції, якості шкільної освіти та закладів охорони здоров'я в Україні та ЄС, %

	<i>Дуже низький рівень</i>		<i>Низький рівень</i>		<i>Високий рівень</i>		<i>Дуже високий рівень</i>	
	в Україні	в ЄС	в Україні	в ЄС	в Україні	в ЄС	в Україні	в ЄС
<i>Оцінювання рівня корупції в закладах державного управління</i>								
Зворотні мігранти	0,8	24,4	3,8	60,9	43,9	13,9	51,5	0,8
Особі без міграційного досвіду	0,1	26,5	2,3	62,6	45,7	10,4	51,9	0,5
<i>Оцінювання якості шкільної освіти</i>								
Зворотні мігранти	1,8	0,7	41,1	13,8	56,4	61,7	0,7	23,8
Особі без міграційного досвіду	2,6	0,4	43,4	6,7	50,7	68,5	3,3	24,4
<i>Оцінювання закладів охорони здоров'я</i>								
Зворотні мігранти	23,7	0,0	63,9	3,4	12,1	69,8	0,3	26,8
Особі без міграційного досвіду	24,5	0,2	61,1	1,9	14,0	77,0	0,4	20,9

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Протилежною є ситуація щодо сприйняття корупції у країнах ЄС: більше половини респондентів (62,6% немігрантів та 60,9% повернених) вважають її низькою, чверть (26,5% та 24,4% відповідно) – дуже низькою, і лише кожен десятий (10,4% та 13,9%) – високою.

Освіта та охорона здоров'я входять до переліку найважливіших сфер життєдіяльності людини, з цієї причини їх включають у більшість досліджень, присвячених вимірюванню добробуту населення^[182]. В Україні та Європейських державах якості послуг у згаданих сферах кардинально відрізняється, що відображається в оцінках респондентів, опитаних у проекті ТЕМПЕР. Реакція на відповідні запитання анкети була в обох категоріях респондентів подібною, спостерігалися лише незначні поодинокі відмінності. Трудові мігранти, так само як і особи, які жодного разу не працювали за кордоном, у повному складі висловлювали своє бачення діяльності вітчизняних закладів освіти та охорони здоров'я, натомість у разі оцінювання європейських послуг у згаданих сферах кожен десятий респондент з обох категорій, зауважив, що не має достатньої інформації для висловлювання обґрунтованої думки. Частка зворотних мігрантів, які висловлювали свою позицію щодо якості європейських послуг у сфері охорони здоров'я та освіти, закономірно зростала паралельно до збільшення тривалості перебування за кордоном, оскільки досвід короточасного працевлаштування за межами країни не завжди дає змогу достатньо глибоко ознайомитися з особливостями надання соціальних послуг у країні призначення.

Українці з обох опитаних груп вкрай негативно оцінювали якість вітчизняних медичних послуг, переважна більшість говорили про низький та дуже низький рівень закладів охорони здоров'я в нашій країні (табл. 9.3.3). Якість шкільної освіти в Україні, на думку респондентів,

¹⁸² Майданик І. Качество жизни трудовых мигрантов из Украины: концептуальные вопросы и реальные процессы // Conferinței Internaționale Științifico-Practice «Creșterea economică în condițiile globalizării: bunăstare și incluziune socială» ediția a XIV-a 10-11 October, 2019. Chișinău. – P. 70–76. [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://ince.md/uploads/Conferinta_2019/70-76_Conferinta_2019.pdf

є набагато вищою: більше половини поверненців та осіб без міграційного досвіду говорять про високий рівень вітчизняної шкільної освіти. Проте сприйняття європейських освітніх послуг показує, що респонденти переконані у тому, у країнах ЄС ця сфера є все ж таки більш розвинутою, ніж в нашій країні: майже чверть говорили про дуже високий рівень шкільної освіти у Співтоваристві. Дослідження зафіксувало деяку розбіжність в оцінюванні європейської освітньої сфери між поверненцями та особами без міграційного досвіду: останні дещо рідше говорили про низький рівень освітніх послуг за кордоном. Описана ситуація свідчить, очевидно, про те, що безпосереднє перебування за кордоном протягом порівняно тривалого часу дає мігрантам можливість спостерігати певні недоліки європейської системи освіти, що залишаються поза увагою, коли йдеться про споживання винятково опосередкованої інформації. Загалом респонденти з усіх країн, де проводилося опитування ТЕМПЕР (Аргентина, Румунія, Сенегал, Україна), вважали європейські стандарти надання послуг у сфері освіти та охорони здоров'я кращими, ніж на батьківщині^[183].

Селективна природа міграцій передбачає, що до виїзду за кордон залучаються особи, які володіють необхідним для цього набором матеріальних та нематеріальних ресурсів. До останніх належать особистісні якості людини, зокрема готовність особи до ризикованої поведінки. У сучасній психології готовність ризикувати експерти пов'язують з можливостями особистості досягнути поставленої мети та регулювати власні поведінкові стратегії^[184]. Схильність до ризику розширює можливості людини у мінливому світі^[185]. Виїзд на працевлаштування за

¹⁸³ Lenoel A., Cerrutti M., Croituru A., Hnatyuk T., Maguid A., Manea M., Maidanik I., Poznyak O., Serban M., Vandenbunder A. Report on Non-Economic Impacts of Temporary, Circular and Permanent Migration. – Working Paper Series: Temporary versus Permanent Migration. – 2018. – P.180

¹⁸⁴ Лантух І.В. Психологічні аспекти та характеристики ризику особистості в підприємницькій діяльності // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія психологічні науки. – 2018. – Вип.3. – Т1. – С. 73

¹⁸⁵ Березовська Л.І., Пукіш А.О. Вплив ризикованої поведінки на психологічні характеристики особистості // Науковий вісник Мукачівського державного університету. Гуманітарні і суспільні науки. – 2014. – №16(11). – С.143

кордон при відсутності можливості знайти гідну роботу на батьківщині є одним з проявів такого розширення у трудовій сфері. В анкеті опитування ТЕМПЕР аналізовану якість характеру вимірювали за допомогою числової десятибальної шкали, де максимальну позначку «10» обирали найрішучіші респонденти, які охоче ризикують, а мінімальна позиція – «0» стосувалася варіанту відповіді «зовсім не бажаю ризикувати». Згідно з отриманими результатами зворотні мігранти проявили, як і очікувалося, вищу схильність до ризикованої поведінки, середнє значення цього показника для поверненців становило 6,5, а для осіб, які жодного разу не працювали за кордоном – 5,1. В обох категоріях опитаних схильність до ризику майже не залежала від статевої приналежності, натомість у розрізі типу населеного пункту проживання городяни є більш ризикованими, ніж селяни. Значення аналізованого показника у різних вікових групах розрізняється несуттєво.

У межах наукової проблематики соціальної мобільності важливе значення належить визначенню механізмів забезпечення висхідного руху індивідів у неоднорідному соціальному просторі. Переважна більшість опитаних у ході проекту ТЕМПЕР українців, незалежно від наявності міграційного досвіду, переконані, що у нашій державі «не важливо як багато людина працює, успіх – це результат удачі або зв'язків», натомість аналогічну тезу щодо країн ЄС повністю або частково підтримують лише близько чверті респондентів (рис. 9.3.2). Опитані особи, які працювали за кордоном, дещо частіше, ніж немігранти говорили про наявність «потрібних» особистісних зв'язків, як основного фактору успіху в країнах ЄС. Очевидно досвід особистого включення у трудові відносини в європейських країнах дещо модифікує уявлення про шлях до успіху за кордоном, однак різниця між поглядами поверненців та немігрантів у цьому питанні є незначною. Висловлені респондентами думки майже не залежали від статі та вікових харак-

теристик, натомість мешканці сільських населених пунктів з-поміж обох категорій опитаних частіше говорили про те, що успіх в Україні залежить лише від везіння або зв'язків, що вкотре підкреслює нерівність можливостей у наших співвітчизників із сіл та міських поселень. Зворотні мігранти з різними освітніми рівнями висловлювали однакові оцінки стосовно згаданих запитань, натомість власники дипломів про середню освіту, які не працювали за кордоном, на 13,9 в.п. частіше, ніж випускники ВНЗ, повідомляли про неможливість досягти успіху в Україні базуючись лише на відданій праці.

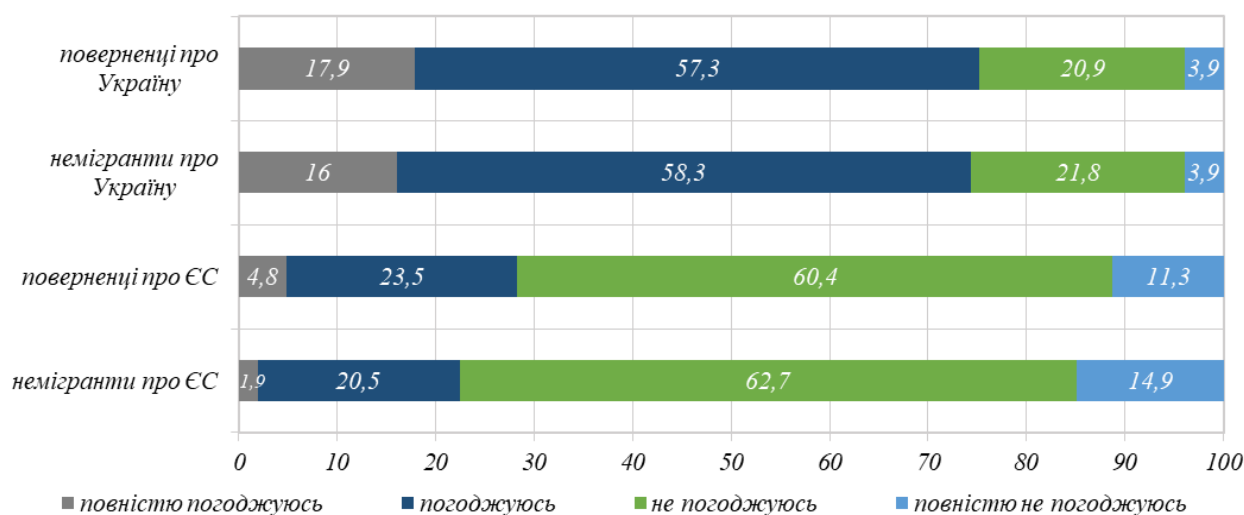

Рисунок 9.3.2 Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Чи погоджуєтесь ви з твердженням про те, що в Україні (ЄС) не важливо наскільки багато ти працюєш, успіх – це завжди результат вдачі або зв'язків», %

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Отримані дані свідчать про панування зневіри, нівелювання цінності працевлаштування в Україні, адже наразі люди не бачать безпосереднього зв'язку між вкладеними у виробничий процес зусиллями та отриманою винагородою як у вигляді заробітної плати, так і у широкому соціальному контексті, що базується на засадах справедливості та прозорості. У такому випадку трудові мотиви працевлаштування українського населення за кордоном неминуче включатимуть у себе не

лише різницю у рівнях заробітних плат на батьківщині та у країні призначення, а також можливості кар'єрного зростання, доступ до чітко визначених дієвих механізмів покращання особистого добробуту.

Оцінювання впливу трудової міграції на соціально-економічний розвиток України завжди здійснюється на двох рівнях: експертному та побутовому. Науково обґрунтовані оцінки експертного рівня базуються на даних наявної статистики, вибіркових обстежень і відображають максимально наближену до реальності ситуацію в країні. Ставлення пересічних громадян до цієї проблеми формується, переважно, з власних спостережень та фрагментарних відомостей, оприлюднених у ЗМІ, соціальних мережах або почутих від друзів, родичів та інших осіб. На рівні невеликої локальної спільноти деякі побутові оцінки можуть характеризуватися високим ступенем достовірності, проте у переважній більшості випадків їм бракуватиме державницького бачення. Погляди мешканців України на проблематику зовнішньої трудової міграції як такі також потрапляють у поле зору науковців у формі предмета вибірових соціологічних досліджень, оскільки вони впливають на низку важливих аспектів соціального самопочуття населення.

Згідно з результатами, отриманими у ході опитування ТЕМПЕР, більшість зворотних мігрантів (67,0%) та осіб, які не мають досвіду закордонного працевлаштування (72,9%), вбачають переважно позитивний вплив зовнішньої міграції українців на економіку нашої держави (табл. 9.3.4). Частки осіб, які вважають, що українці, які мігрували в Європу з кінця 1990-х років, погіршують вітчизняну економічну систему, є незначними і становлять 3,4% та 7,7% відповідно. Поверненці частіше ніж немігранти висловлювали думку про відсутність будь-якого впливу закордонного працевлаштування на економіку України (29,2% та 19,4% відповідно). Оцінка впливу процесів зворотної міграції на українську економіку відрізняється від сприйняття попереднього фак-

тору незначним збільшенням частки осіб, які не помічають жодного економічного ефекту від повернення, та зменшенням питомої ваги прихильників думки щодо негативного впливу повернення.

Таблиця 9.3.4

Оцінки респондентів щодо впливу зовнішньої міграції та повернення на економіку України, %

	<i>Поверненці</i>	<i>Немігранти</i>
<i>Загалом, чи можна сказати, що українці, які мігрували в Європу з кінця 1990-х років, роблять економіку України:</i>		
кращою	67,4	72,9
ні кращою, ні гіршою	29,2	19,4
гіршою	3,4	7,7
<i>Загалом, чи можна сказати, що українці, які повернулися з Європи починаючи з 2000-х років, роблять економіку України:</i>		
кращою	66,3	70,8
ні кращою, ні гіршою	32,7	27,0
гіршою	1,0	2,2

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Фахівці, які досліджують селективність міждержавних міграційних потоків, здебільшого стверджують, що за кордон виїжджають, переважно, особи з вищими стартовими можливостями на батьківщині (йдеться як про зовнішні ресурси, наприклад, матеріальне становище, так і про якість характеру). Опитані у ході проекту ТЕМПЕР респонденти великою мірою розділяють експертну думку: 38,8% зворотних мігрантів та 41,2% осіб, які не мають досвіду закордонного працевлаштування, вважають, що українці, які мігрували в Європу з кінця 1990-х років, є більш здібними, ніж ті, хто залишився на батьківщині, протилежну думку висловили 9,8% та 5,5% відповідно. Втім найчастіше (51,4% та 46,7%) респонденти вважали, що виїзд за кордон або відмова від нього не дає підстав для висновків щодо особистісних

здібностей людини. Примітно, що серед зворотних мігрантів, які при виїзді до Італії або Польщі керувалися мотивами прагнення до успіху, про «менш здібних» мігрантів говорили 5,9% опитаних, а серед тих, чий виїзд за кордон був втечею від невдач, відповідну думку підтримали 10,8%.

Повернення на батьківщину, так само як і від'їзд за кордон, відбувається за допомогою певних механізмів відбору. Докладніше ця проблематика розглянута у сьомому розділі монографії, написання якого базувалося на дослідженні теоретичних джерел та відповідях зворотних мігрантів стосовно досвіду власного повернення. Ця частина роботи відрізняється зміщенням акцентів формулювання запитань анкети, на які відповідали обидві категорії респондентів. Переважна більшість як поверненців, так і немігрантів (82,0% та 76,2% відповідно) вважають, що українці, які мають досвід працевлаштування в ЄС, повернулися на батьківщини тому, що досягли там поставлених цілей, решта опитаних (18,0% та 23,8%) заявляють про протилежне. Отримані відповіді практично не залежали від статі, віку та рівня освіти обох категорій опитаних, натомість у розрізі типів поселення про повернення після досягнення поставленої мети дещо частіше згадували селяни: серед поверненців відповідну позицію висловили 81,0% мешканців сільських поселень та 67,8% городян, серед осіб без міграційного досвіду відповідні показники становили 86,1% та 77,6%.

Отримані у цій частині анкети відповіді, на жаль, не можна повноцінно порівняти з результатами розподілу зворотних мігрантів за типами повернення, оскільки досягнуті за кордоном цілі можуть стосуватися як консервативного повернення, так і повернення з інноваціями. Крім того, у запитанні цього блоку не згадується повернення через вихід на пенсію. Єдиний пункт, який підлягає порівнянню – це повернення з невдачі. Попередні розрахунки виявили 31,7% поверненців такого

типу серед опитаних зворотних мігрантів, натомість за власними оцінками цієї категорії осіб відповідна частка, як наведено у попередньому абзаці, становить 23,8%. Різниця у 7,9 в.п. між наведеними показниками є порівняно несуттєвою, її можна використати для уточнення граничних меж цього індикатора.

У громадській свідомості мешканців країн призначення часто поширюється думка про погіршення можливостей працевлаштування для місцевого населення в результаті зайнятості трудових мігрантів. Експерти неодноразово доводили хибність такого твердження. Натомість переконання про існування конкуренції на ринку праці може виникнути стосовно будь-яких міграційних груп населення. В анкеті проекту ТЕМПЕР досліджувалися погляди респондентів на роль зворотних мігрантів у доступі населення до робочих місць на українському ринку праці. Близько чверті опитаних (23,1% немігрантів і 27,7% поверненців) не змогли надати оцінку згаданої ситуації, проте серед тих, хто має власну позицію, переважна більшість (84,3% та 87,6% відповідно) вважають, що зворотні мігранти допомагають створити нові робочі місця, а не відбирають можливості працевлаштування в осіб, які залишились в Україні. Розповсюдження такого переконання, очевидно, слугує однією з причин соціального визнання зворотних мігрантів, яке, на думку респондентів, поширене в українському суспільстві. Переважна більшість опитаних (82,3% зворотних мігрантів та 84,6% осіб, які не мають досвіду закордонного працевлаштування), які визначилися щодо існування певних тенденцій соціального сприйняття трудових мігрантів в Україні, говорили про те, що люди, які працювали в Європі та повернулися, мають більше поваги, ніж ті, хто жодного разу не виїжджав за кордон. Утім для досить великої частки опитаних запитання щодо загального ставлення українського суспільства до поверненців виявилось суперечливим і вони не змогли надати чіткої від-

повіді на нього.

Експерти у сфері етнополітичних досліджень підкреслюють важливість проблематики громадянської та національної самоідентифікації, яка для багатьох осіб стає змістовним підґрунтям для індивідуальної та суспільної діяльності, формує визначені орієнтири у нестабільному сучасному світі^[186]. Цей різновид політичної самоідентифікації може вимірюватися за допомогою громадянської приналежності або гордості. У ході опитування ТЕМПЕР дослідники включили в анкету запитання щодо останнього з визначених показників. Проблема громадянської гордості має тісні взаємозв'язки з низкою важливих сфер соціальної реальності: визначенням ефективності діяльності уряду, розподілом доходів всередині країни, підтримкою протекціонізму тощо^[187]. У межах проекту ТЕМПЕР досліджувався взаємовплив міграційної поведінки та формування зазначених поглядів. Відповідаючи на запитання «Чи пишаєтеся Ви бути українцем/українкою?», респонденти найчастіше обирали варіанти відповіді «скоріше пишаюся» (47,2% немігрантів і 47,1% поверненців), та «дуже пишаюся» (46,4% та 43,1% відповідно). Про повну або переважну відсутність національної гордості повідомляли особи, які відповіли «скоріше не пишаюся» (4,2% та 7,5%) та «зовсім не пишаюся» (2,2% та 2,3%). Згідно з отриманими даними, респонденти з різних груп демонструють ідентичний рівень національної гордості з незначним перевищенням осіб, які скоріше не пишаються бути українцем, серед зворотних мігрантів. Втім, зазначене розходження даних є незначним і може пояснюватися похибкою вимірювання.

Відчуття приналежності до певної національної спільноти мож-

¹⁸⁶ Марчук Н. Особливості етнічної самоідентифікації польської етногрупи в умовах національно-культурного відродження України [Електронний ресурс]. – режим доступу: <file:///C:/Users/serge/Desktop/169143-372800-1-PB.pdf>

¹⁸⁷ Dimitrova-Grajzl V., Eastwood J., Grajzl P. The longevity of national identity and national pride: Evidence from wider Europe [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/2053168016653424>

на також вивчати за допомогою характеристики самопочуття мігрантів під час перебування за кордоном та на батьківщині. Згідно з опитуванням ТЕМПЕР лише чверть поверненців під час перебування в Італії або Польщі почувалися там як вдома (3,0% повністю погодилися з цим твердженням, а 22,0% – скоріше погодилися). Решта респондентів, перебуваючи за межами країни, відчувала значну соціальну дистанцію з країною прибуття і почувалися в Італії та Польщі як на чужині: цілком погодилися з цим твердженням 12,7% опитаних, більшою мірою – 63,0%.

Отримані у ході опитування відомості підтверджують гіпотезу про те, що темпоральна характеристика тривалості перебування за межами України суттєво модифікує соціальне самопочуття за кордоном: серед поверненців, які працювали в Італії або Польщі протягом найкоротших строків, лише кожна п'ята особа почувалася там як вдома, натомість поміж респондентів, чиє закордонне працевлаштування тривало понад рік, згаданий варіант відповіді обрав кожен третій опитаний (рис. 9.3.3). Проте облаштування за кордоном, яке призводить до збільшення частки респондентів, які відчуваються там, як вдома, не призводить до зменшення належності до батьківщини, виявленої опитаними. Питома вага поверненців, які відчуваються в Україні, як вдома, залишається стабільно високою незалежно від тривалості закордонного працевлаштування. За таких умов можна говорити про формування подвійної приналежності трудових мігрантів, а не про заміщення однієї значимої локації іншою. Втім подальша екстраполяція часового тренду потенційно може призвести до втрати почуття спорідненості з батьківщиною. Для дослідження цього феномену необхідно провести додаткові соціологічні дослідження з включенням респондентів з ширшими профілями тривалості перебування у країні працевлаштування. Рішення про остаточний переїзд за кордон, імовірно, означатиме суттє-

ві зрушення у відчутті дому в Україні та країні вселення. Вік, стать, рівень освіти та інші характеристики майже не впливають на аналізовані настрої респондентів.

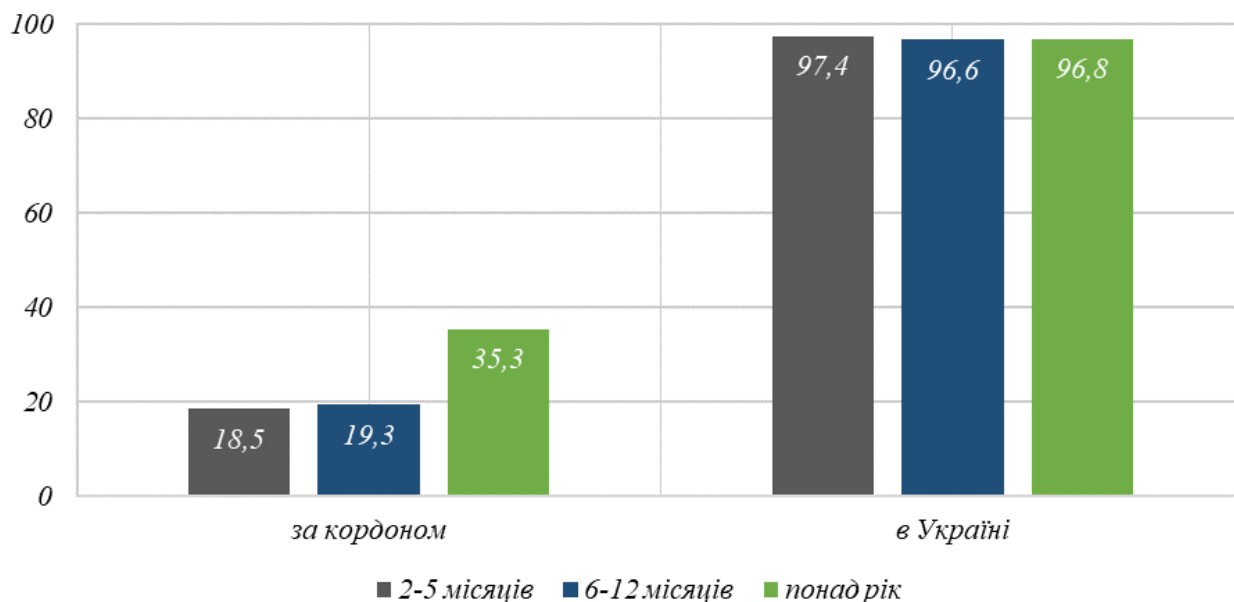

Рисунок 9.3.3 Частка зворотних мігрантів, які відповіли «повністю погоджуюсь» та «швидше погоджуюсь» на запитання: «Чи погоджуєтесь ви з наступними твердженнями: «Коли я жив(ла) в Італії або Польщі я почувався(лась) там як вдома» та «Я почувуюся як вдома в Україні»», %

Джерело: результати опитування ТЕМПЕР

Особи, які почувуються у країні призначення як вдома, демонструють підвищену схильність до майбутніх міждержавних поїздок. Згідно з результатами проекту ТЕМПЕР, майже третина поверненців (31,4%), які під час працевлаштування в Італії або Польщі, почувалися там як вдома, у найближчі два роки знову планують поїхати за кордон. Відповідний показник серед зворотних мігрантів, які не почувалися як вдома у країні призначення, був удвічі меншим і становив лише 13,4%. Отримані відомості показують важливість соціально-психологічних факторів у прийнятті рішення про (повторювані) міграції, які однак не завжди потрапляють у фокус дослідників. Очевидно, що відсутність можливостей гідно забезпечити матеріальні потреби на батьківщині

висуває на перший план суто економічну мотивацію трудової міграції.

Таким чином, явище трудової міграції міцно вкоренилося у світосприйнятті українського населення незалежно від наявності особистого досвіду закордонного працевлаштування. У більшості випадків опитуванні особи мали чітко сформовану позицію щодо найважливіших аспектів міграції та повернення та їх впливу на різні аспекти функціонування соціально-економічної системи України. Отримані у цій частині дослідження дані підкреслюють важливість темпоральних характеристик міграції, оскільки звертання до них демонструє процесуальність формування певних поглядів та переконань у населення. Зокрема, кількісні дані показують поступове зростання інтенсивності певних ознак залежно від тривалості працевлаштування за кордоном опитаних, йдеться про рівень міжособистісної довіри, соціальне самопочуття тощо. Різниця світоглядів трудових мігрантів та осіб, які не мають досвіду закордонного працевлаштування, зростає паралельно до збільшення часу, проведеного за кордоном.

ВИСНОВКИ

Представлена монографія виступила науковим плацдармом для розробки основоположних принципів темпорального підходу у міграційних дослідженнях соціально-економічного спрямування. Аргументи теоретичного характеру, що слугували доказами важливості та актуальності підходу та дали змогу концептуалізувати основні поняття, базувалися на розробках, присвячених міграційним потокам різного типу. Емпірична апробація запропонованих понять та підходів здійснювалася на базі результатів опитування ТЕМПЕР, фокус якого обмежувався міграціями трудового характеру. Перехід від загального до конкретного у ході написання монографії демонструє універсальність часового підходу, придатність для застосування при аналізі різних складових міграційних потоків, а також дає зелене світло його поширенню на інші сфери наукових пошуків у гуманітарних науках.

Темпоральна тематика допоки знаходиться осторонь мейнстріму вітчизняних досліджень у міграційній сфері, її недостатня розробленість спостерігається також в публікаціях зарубіжних експертів, праці яких побудовані на ґрунті багатомірності часових характеристик. Визначення смислових аспектів міграційної темпоральності, здійснене у цій роботі, продовжує традиції зарубіжних колег щодо багатовекторності її проявів. Основними елементами вимірювання плинності часу в соціально-економічних дослідженнях міграції у монографії виступають тривалість, вік, ритмічність, хронологія, локалізація простору і часу, каузальність (причинність), динаміка та синхронність. Цей перелік не варто сприймати догматично, подальша розробка аналізованої тематики з великою імовірністю може призвести до зміни кількості та трансформації смислу його складових. Натомість сам принцип множинності безумовно є сталим атрибутом темпоральності. Концептуалізація

основних часових елементів у міграційних дослідженнях є першим кроком теоретичного опрацювання аналізованої проблематики. Наступним етапом виступає визначення та емпірична апробація всіх можливих співвідношень між запропонованими аспектами. Локальне виконання цього завдання, здійсненне зусиллями одного експерта або дослідницького колективу, видається неможливим. Досягти поставленої мети можна лише зусиллями великої групи науковців з різних країн та наукових шкіл.

Фундаментальним принципом темпорального підходу є варіативність, оскільки його використання може здійснюватися у декількох комплектаціях. Базові комплектації підходу такі:

- всеохоплююча, що передбачає всебічний розгляд певної тематики за всіма часовими елементами, та
- конфігуративна, що дозволяє виокремити один або декілька аспектів для наукового аналізу.

У представлений монографії застосовувалися обидві комплектації: використання першої прослідковується на рівні масштабного сприйняття всієї праці, її перевагами виступають структурність, системність та детальність. Конфігуративна комплектація відображається у межах окремих підрозділів книги. Вона може бути моністичною, у разі фокусування на одному елементі темпоральності, та поліаспектною (множинною), коли програма дослідження включає у себе декілька елементів. Множинна конфігурація, у свою чергу, може проявлятися у вигляді окремого розгляду визначених аспектів або з'ясуванні взаємозв'язків між ними. Моністична конфігурація у роботі представлена, зокрема, у підрозділі 4.2 “Визначення вікового профілю трудових мігрантів на етапі залучення до міграційних практик”, а поліаспектна – у підрозділі 3.2 “Повторюваність та тривалість як взаємопов'язані темпоральні характеристики трудової міграції”.

Конфігуративність темпорального підходу обумовлює утилітарність (практичність) його застосування, оскільки дає змогу будувати дослідження виходячи з наявної емпіричної бази. У таких умовах відсутність тих чи інших даних не стає на заваді звертання до понятійного апарату чи вихідних положень темпоральності.

Наступним проявом утилітарності часового підходу виступає його гнучкість, що втілюється у рухливості меж темпорального діапазону у межах якого здійснюється дослідження. Ілюстрація цієї особливості розкривається на сторінках підрозділу 4.1 “До витоків формування міграційної поведінки: чи варто шукати відповідь у дитинстві?”. Ця частина роботи осягає ретроспективним прожектором дитинство респондентів, намагаючись відшукати там зерна зародження міграційної поведінки. Рухливість часових меж надає можливість вивчення процесів, що вже відбулись, а також досліджувати потенційну складову міграцій: розраховувати прогнози, аналізувати наміри тощо.

Темпоральний підхід можна використовувати на різних рівнях наукового аналізу. У монографії, переважно, йдеться про рівень окремих індивідів. Деякі місця роботи характеризувалися сходженням на рівень домогосподарства, йдеться про прийняття рішення про виїзд за кордон і повернення, зайнятість шлюбного партнера під час закордонного працевлаштування респондента, місце народження дітей та ряд інших показників. Макрорівень наукового аналізу містить низку важливих аспектів, придатних для застосування темпорального підходу. Наприклад, обмін населенням між двома або більше країнами є виявом синхронності, зміна інтенсивності прибуття та вибуття міжнародних мігрантів на різних етапах економічного розвитку країни характеризує ритмічність тощо. Ці та інші приклади макрорівневої темпоральності очікують на належну увагу з боку зацікавлених експертів у майбутньому.

Таким чином, базовими принципами на яких ґрунтується запро-

понований у монографії темпоральний підхід виступають його універсальність, варіативність та утилітарність. Втім, численні переваги підходу не перекреслюють важливості інших традицій у міграційних дослідженнях, наприклад, територіальної, описової тощо. Зусилля науковців, спрямовані на подальшу розробку та тестування положень міграційної темпоральності, з великою ймовірністю увінчаються цікавими відкриттями, здатними суттєво поглибити розуміння і міграцій населення, і природи соціального часу.